

POLLENTIA DURANT L'ÈPOCA REPUBLICANA: ANÀLISI DELS SEUS CONTEXTOS CERÀMICS

TREBALL DE FINAL DE MÀSTER, AMB LA COL·LABORACIÓ DE L'INSTITUT
CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA A TRAVÉS D'UNA BECA BIR

ANTONI PONS ROSSELLÓ

DIRIGIT PELS DRS. JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ, MIGUEL ÁNGEL CAU
ONTIVEROS I MOISÈS DÍAZ GARCÍA

TARRAGONA
2017

TAULA DE CONTINGUTS

TAULA DE CONTINGUTS	1
AGRAÏMENTS	3
INTRODUCCIÓ.....	4
1.2. HISTÒRIA DE LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES.....	6
1.3. HISTÒRIA DE LES INVESTIGACIONS EN CERAMOLOGIA D'ÈPOCA REPUBLICANA A <i>POLLENTIA</i>	11
1.4. METODOLOGIA DEL TREBALL	14
CAPÍTOL 1: CONQUESTA DE LES ILLES BALEARS I CONSEQÜÈNCIES	19
1.1. LA CONQUESTA	19
1.2. LES CONSEQÜÈNCIES DE LA CONQUESTA.....	24
1.1.1. INTERVENCIIONS ROMANES.....	31
1.1.2. PERDURACIÓ DE L'HÀBITAT EN ELS ASSENTAMENTS INDÍGENES DESPRÉS DE LA CONQUESTA.	41
1.1.3. CONCLUSIÓ	49
CAPÍTOL 2: POLLENTIA REPUBLICANA	51
2.1 DEBAT SOBRE LA FUNDACIÓ DE LA CIUTAT	52
2.3. RESTES IDENTIFICADES DEL PERÍODE REPUBLICÀ A <i>POLLENTIA</i>	55
2.3.1. SA PORTELLA	56
2.3.2. EL FÒRUM.....	63
CAPÍTOL 3: ELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS ESTUDIATS PRÈVIAMENT	71
3.1. EL SONDEIG ESTRATIGRÀFIC DEL CARRER PORTICAT EN L'ÀREA RESIDENCIAL DE SA PORTELLA.	72
3.1.1. EL NIVELL VI.....	73
3.1.2. EL NIVELL V	75
3.1.3. EL NIVELL IV	76
3.1.4. EL NIVELL III	77
3.1.4. VALORACIÓ DELS SONDEJOS EN EL CARRER PORTICAT.....	78
3.2. EL REBLIMENT DEL POU D-18	79
3.2.1. VALORACIÓ DEL REBLIMENT DEL POU D-18.	84
3.3. L'HABITACIÓ Z DE L'INSULA 01 DE TABERNES A L'OEST DEL FÒRUM... 86	
3.3.1. EL NIVELL D'ÚS DE L'HABITACIÓ Z	87
3.3.2. L'ABOCADOR DE L'HABITACIÓ Z.....	88
3.3.3. VALORACIÓ DELS CONTEXTOS REPUBLICANS IDENTIFICATS EN L'HABITACIÓ Z.....	91
3.4. VALORACIÓ GENERAL DELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS DE POLLENTIA.....	92
CAPÍTOL 4: ELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS DE L'EDIFICI A.....	95
4.1. UE 9311.....	97
4.2. UE 9347.....	100
4.3. HABITACIÓ F	106
4.3.1. UE 9307.....	106
4.3.2. UE 9308.....	107
4.3.3. UE 9309.....	108
4.3.4. VALORACIÓ GENERAL DE LA PREPARACIÓ DEL PAVIMENT I ANIVELLACIÓ DE L'HABITACIÓ F	109
4.4. HABITACIÓ G.....	112
4.4.1. UE 9293.....	112

4.4.2. UE 9305.....	114
4.4.3. VALORACIÓ DE LES UE 9306 I 9293.....	115
4.4.4. UE 9312.....	116
4.4.5. VALORACIÓ GENERAL DELS NIVELLS ESTUDIATS DE L'HABITACIÓ G....	120
4.5. VALORACIÓ FINAL DELS CONTEXTOS ESTUDIATS DE L'EDIFICI A	121
CAPÍTOL 5: CONCLUSIÓ	123
6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES:	127

AGRAÏMENTS

Abans de començar aquesta exposició, és necessari agrair a les persones que ens han ajudat d'una manera o una altra a la realització d'aquest treball.

Per una part, vull agrair a tot l'Equip de Pol·lèntia per tot el que m'han ensenyat i per totes les vivències que hem compartit. A més de a la direcció, per oferir-me aquest tema i ajudar-me en tot el que han pogut, voldria agrair especialment a Sebastià Munar, el tècnic responsable de la sala de l'Edifici A, i a Noelia Munar, membre de l'Equip tècnic de Pol·lèntia i companya de treball durant bona part d'aquests anys, per tot el que m'han ensenyat tant en el camp com en el laboratori. També especialment a Marc Toda i Marc Zubia, que coneguèrem a Pol·lèntia i amb qui hem compartit in comptables experiències tant dins com fora el món de l'arqueologia.

Per una altra part, agrair molt especialment la immensa ajuda dels nostres tutors, Miguel Ángel Cau, Moisès Díaz i Josep María Macias, pels seus consells que ens han servit enormement per l'elaboració final del treball.

Per l'altra, recordar també als meus companys del màster, especialment a aquells que hem estat vivint a Tarragona i rodalies durant aquests dos darrers anys per el grup immillorable que hem fet i per el suport que ens hem donat mútuament tant en l'àmbit acadèmic com personal. Recordar-me'n especialment de'n Pablo pels consells que m'ha donat pel treball en l'etapa final.

També agrair als meus amics de Mallorca, la família escollida, tot el suport, ànims i amor que sempre m'han demostrat. Especialment a nen Miquel, per oferir-se voluntàriament a llegir-lo tot i corregir-ne les errades de format, i a nen Joan, pels seus consells informàtics.

Com no podria ser d'altra manera, agrair també als meus pares tot el suport que m'han donat tots aquests anys d'estudi fora de casa i animar-me a seguir endavant.

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és conèixer millor el període republicà en la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), a través de l'estudi dels materials ceràmics, que ens permeten donar cronologies als diferents processos constructius i establir les fases que marcaran l'esdevenir de la nostra ciutat. Per una altra part, aquests materials també ens permeten conèixer millor les xarxes comercials de cada període en les que no sols podem incloure *Pollentia*, sinó també la resta de Mallorca, estudiant també la resta de jaciments de l'illa que presentin les mateixes fases i correlacionar els resultats.

Pel que fa a *Pollentia*, fins el moment, són pocs els contextos d'aquest període que s'han estudiat i publicat. A més, per una altra part, ens trobem que els estudis estan més centrats en estudiar tipologies ceràmiques concretes, com els Vernissos Negres o la ceràmica comuna, per posar alguns exemples, i no tant els contextos íntegres¹ que ens ajudin a entendre millor la ciutat.

Pollentia és un jaciment que té un potencial científic immens i que és o hauria de ser un referent en els estudis de l'Antiguitat Clàssica i Tardana ja que hi trobem reflectida tota la història del Mediterrani Occidental. En part, aquest fet es deu a que la ciutat es va anar abandonant i no s'ha ocupat de nou, ja que en època medieval sembla que el poblament es desplaçaria una mica més al nord en el que avui en dia és Alcúdia, que, com podem veure, ja presenta un topònim àrab.

Per tots aquests motius, entre d'altres, ens agradaria molt poder continuar estudiant en el futur nous contextos del període inicial de la ciutat i revisar els anteriors des d'una perspectiva més general dels materials. A més, també seria molt interessant poder estudiar i entendre la relació de *Pollentia* amb el seu entorn, incloent *Palma*, i la resta d'establiments de la mateixa fase (segles II i I a. C i I d. C.) i tots aquests en el conjunt del Mediterrani Occidental i veure quin paper juguen *Pollentia* i les Illes en les xarxes comercials i en els conflictes que ocupen tot el segle I a. C. i quin paper acabaran assolint després de la *pax augusta* i les reformes d'August que donen pas a l'Imperi.

Abans de començar amb la contextualització i en la part més analítica del treball resumirem breument la història de la ciutat. En primer lloc, tenim constància de poblament preromà, reflectit en el nivell VI del sondeig del Carrer Porticat, on s'hi han

¹ Tret del rebliment del pou D-18, com veurem més endavant.

identificat estructures indígenes preromanes (post-talaiòtiques), tot i que encara no coneixem de quin tipus: si era un poblat, una cabanya o colque edifici indígena aïllat.

Després de la conquesta romana (123 a. C.) ens trobem amb el primer conflicte historiogràfic que envolta la ciutat. Les fonts clàssiques (Str. III, 5, 2;) ens afirmen que la ciutat es fundà immediatament després de la conquesta, però, això no queda evidenciat en el registre arqueològic, essent les evidències d'estructures romanes més antigues, de moment, en el segon quart del segle I a. C. Parlarem més extensament sobre aquest debat en el Capítol 2.

Durant el Principat d'August i durant el període altimeperial podem identificar una nova fase on s'han detectat reformes en pràcticament tots els indrets de la ciutat excavats, tant a l'àrea de Sa Portella com en el Fòrum i, dins aquestes àrees, en tots els edificis (Orfila 2000: 144), i que també s'han identificat en l'Edifici A, objecte del nostre estudi en el Capítol 4. En aquesta fase se segueixen usant les mateixes estructures que s'havien construït en el període republicà, però amb reformes importants en totes elles, noves pavimentacions i programes ornamentals en la zona del Fòrum, on s'han identificat restes de monuments (togats, toracats, etc.) amb les seves corresponents inscripcions dedicatòries (a magistrats i persones d'alt rang), a vegades concedides pel mateix *ordo decurionum* de la ciutat (Orfila 2000: 145). A més, també es varen construir en el Fòrum els Templet I, possiblement dedicat al culte imperial, i el Templet II, una mica més desconegut, però amb una perduració més llarga fins el segle IV d. C. En aquest moment també és quan es reformen les *domus* identificades en l'àrea residencial de Sa Portella. És també en aquest moment quan es construeix el Teatre, proper a la zona portuària, al sud-est de la ciutat (Orfila 2000: 146).

El segle III d. C. és un altre moment de gran activitat constructiva a *Pollentia* on es duen a terme reformes en molts indrets de la ciutat, com el tancament del Pòrtic que dóna a la Plaça del Fòrum per incorporar-lo a l'espai comercial que és l'*insula* 01 de tabernes, conseqüència de la gran activitat econòmica que s'hi desenvolupava (Pérez 2014: 708-709). Tot i aquest gran floriment que travessa la ciutat en aquest moment, el final de segle III d. C. ve marcat per un gran incendi que afecta a la major part de la ciutat, entorn el 280, que dóna lloc a grans nivells de destrucció en la majoria d'edificis (Orfila 2000: 152), tot i que alguns se'n salven, com el *Macellum*, que s'abandonarà a inicis del IV d. C. (Munar *et al.* 2016: 13). És possible que també sigui en aquest moment o que construeixi la muralla que actualment veiem en l'àrea de Sa Portella que retalla la Casa Nord-Oest, fet que ens indica que es redueix el perímetre defensable de

la ciutat, tot i que això no implica que aquesta necessàriament es vagi abandonant o reduint la seva grandària (Orfila 2000: 152).

En el segle IV d. C., després de l'incendi, veiem que la ciutat segueix habitada tant a Sa Portella com en el Fòrum, a més de que se segueixen identificant noves escultures i monuments d'aquest període i successius (Orfila 2000: 154). La continuïtat en el Fòrum queda reflectida en la construcció de nous paviments damunt els enderrocs de l'incendi i que s'adossen a edificis com el Templet II o el *Macellum*, fet que ens indica la seva continuïtat. També hi trobem evidències d'hàbitat en les *domus* de Sa Portella.

En el segle V d. C. es produeix la conquesta vàndala de les Balears. D'aquest moment s'ha identificat 1 tresoret en la Casa dels Dos Tresors de Sa Portella (Arribas *et al.* 1978: 9), juntament amb contextos ceràmics d'aquest període (Cau; Chávez 2003: 44). D'aquest moment cal destacar la fortificació que tanca l'àrea del Fòrum, convertint-lo en una ciutadella, que, inicialment s'ha datat a aquest període (Cau; Chávez 2003: 44) però la cronologia de la seva construcció encara s'està revisant.

En el segle VI d. C. es produeix la conquesta bizantina a les Balears, moment del qual també se n'han identificat contextos ceràmics i fins el segle VII d. C. (Cau; Chávez 2003: 44). A partir d'aquest moment el que coneixem sobre la ciutat és bastant escàs.

La darrera fase identificada a *Pollentia* ja és d'època musulmana (902-1229), moment en que hi identifiquem una gran quantitat de rases d'espoli amb gran quantitat de ceràmiques musulmanes com les que afecten als murs del Capitoli, que pràcticament desapareixen per complet fins a la fonamentació (Vallori 2012: 250). Per una altra part, veiem que la zona del Fòrum es converteix en una àrea de necròpolis que recentment ha estat datada en el segle XII d. C. (Cau *et al.* 2016), amb la particularitat que els qui hi ha enterrats no són musulmans, ja que no segueixen aquest ritual específic. És molt possible que en aquesta època el nucli urbà ja s'hagi desplaçat cap a l'actual Alcúdia, que serà una de les ciutats importants de la Mallorca Medieval cristiana ja des del segle XIII d. C.

1.2. HISTÒRIA DE LES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES

Les intervencions arqueològiques a la ciutat romana i tardoantiga de *Pollentia* es pot dividir en diverses etapes, les quals repassarem en aquest subapartat molt ràpidament.

Les primeres excavacions es dugueren a terme en l'interval de temps comprès entre el 1923 i el 1934, sota la direcció de Gabriel Llabrés i Rafael Isasi. Anteriorment havia existit el debat sobre la ubicació de la ciutat antiga, ja que alguns erudits creien que se situava en l'emplaçament actual, com Binimelis (1593), o, ja a cavall entre el XIX i XX, Furió, i els que defensaven que s'ubicaria en el municipi de Pollença, com Dameto (1632) (Vallori *et al.* 2011: 286). Després de l'aparició de gran quantitat de material arqueològic en el solar que ocupa la ciutat, especialment una inscripció que es referia a *Pollentia* en la zona situada al sud d'Alcúdia, i identificat l'assentament de *Bocchoris* a la Badia de Pollença gràcies a la localització d'una de les taules de patronatge, no hi hagué més dubtes sobre l'emplaçament de la ciutat. D'aquesta manera, Gabriel Llabrés i Rafael Isasi van començar, a partir de 1923, les primeres intervencions arqueològiques amb una finalitat científica (Vallori *et al.* 2011: 288). Així, l'objectiu de les intervencions era definir els límits de la ciutat i les seves àrees. Una de les característiques d'aquestes excavacions és que, com que les finques eren privades, els propietaris obligaven als investigadors a tancar el que s'havia excavat i a no alterar els arbres, per lo que sols es podia excavar en els espais que hi havia entre aquests. A més, també aprofitaren l'obertura de les rasses per espoliar els carreus dels murs. Aquestes excavacions es dugueren a terme sense un criteri ni registre estratigràfic i tan sols es disposa dels diaris d'excavació com a documentació d'aquestes excavacions. Aquestes consistien amb l'obertura de rasses que afectaren a la pràctica totalitat de *Pollentia* i que se segueixen documentat avui en dia en les excavacions modernes (Vallori *et al.* 2011: 288-289). També és en aquest moment quan es produïren les grans troballes escultòriques, part de les quals foren enviades al M.A.N., segons els acords de finançament per part del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts. El 1928 va morir Gabriel Llabrés i, en el seu lloc, el va substituir el seu fill Joan Llabrés, juntament amb Rafael Isasi.

Aquests treballs afectaren a la finca de Ca'n Basser, Camp de'n França, Ca'n Reinès (on actualment es troba el Fòrum de la ciutat), Ca'n Costa, la necròpolis de Ca'n Fanals (on també s'hi va descobrir un gran edifici que fou interpretat com una basílica paleocristiana), Ca'n Pi o Ca'n Mostel i Ca'n Jaquès (una mica al sud del teatre, on es pretenia identificar el barri portuari). Així, durant aquest període es van dur a terme un gran nombre de troballes mobles i immobles que posava el primer peu al descobriment d'una ciutat romana d'entitat important, amb rics edificis i zones industrials (s'havia identificat prop de Santa Anna un taller ceràmic, entre altres). Tot i això, l'aspecte

negatiu és que totes les troballes que no tenen una cronologia intrínseca quedaren del tot descontextualitzades i fins i tot difícils d'ubicar en posterioritat, per lo que no va ser possible datar les estructures (Arribas *et al.* 1973: 21). Tot i això, també hem de dir que aquesta era la manera en que es duïen a terme les excavacions d'aquesta època.

La irrupció de la guerra civil va suposar una aturada en les intervencions a *Pollentia*. Tot i això, es van dur a terme intervencions puntuals a la ciutat, com la gran rassa que es va excavar al sud de Sa Portella per la construcció el 1937 i el 1938 d'una línia de ferrocarril entre Sa Pobla i Alcúdia, que finalment no es va construir (Arribas *et al.* 1973: 22-23). Les excavacions sistemàtiques no s'engegaren de nou fins el 1942 a mà una altra vegada de Joan Llabrés i Rafael Isasi a les finques de Ca'n Fanals i Ca'n Copido, on s'havien trobat les necròpolis. Tot i això, abans s'havien fet alguns treballs pel que fa a l'estudi de l'aqüeducte que duria aigua des de la finca de Ternelles, al nord de l'actual Pollença (Vallori *et al.* 2011: 299). També tornaren les excavacions a Ca'n Costa i al Camp de'n França, zona central de la ciutat. Tot i això, Rafael Isasi va morir el 1948 i això va suposar un punt d'inflexió en les excavacions de *Pollentia*. És abans de la seva mort quan l'estatunidenc William J. Bryant es va mostrar interessat en l'excavació de la ciutat romana mallorquina, i es va posar en contacte amb Rafael Isasi per a tal propòsit i va aportar una important suma de diners. Però, com hem dit, la mort de Rafael Isasi va marcar el final d'aquest període.

Entre 1948 i 1951 es van dur a terme alguns treballs d'excavació, però molt fragmentaris i des de diverses institucions, tot i que cal remarcar que, a partir d'aquest moment, aquestes es van començar a fer amb metodologia estratigràfica (Vallori *et al.* 2011: 300). D'aquest període destaquen els treballs de Lluís R. Amorós i Josep Malbertí en l'àrea de Sa Portella (1948-1949), Amorós i Martín Almagro en la necròpolis de Ca'n Fanals (1949-1950) i Vicente Ruiz i Bartomeu Ensenyat a Ca'n Costa (1950-1951).

El 1950 es va crear la William J. Bryant Foundation i el 1951 va començar a finançar de manera regular i ininterrompuda fins el 1996. Un dels primers treballs que es van dur a terme, el 1952, fou l'adquisició de la finca on se situava el teatre romà, al sud-est de la ciutat, acte que va anar seguit de l'excavació i estudi de les estructures i intentar donar-li una datació estratigràfica. Els directors que van dur a terme aquest projecte foren Martín Almagro, Lluís R. Amorós i Antoni Arribas (Arribas *et al.* 1973: 30). El 1957 es va començar a excavar una àrea residencial en la finca de Sa Portella

sota la direcció de Miquel Tarradell (Universitat de Barcelona) i Daniel Woods (Manhattanville College, Nova York), que ja era propietat de l'Estat a causa de l'expropiació que s'havia fet el 1937 per la construcció de l'estació ferroviària (Doenges 2005: 6). El 1958 se'ls hi va unir Antonio Arribas (que, posteriorment, passarà a ser catedràtic de la Universidad de Granada). Per a aquestes intervencions, anuals durant els mesos d'estiu, s'utilitzaran les metodologies arqueològiques més avançades del moment i permetin extreure la màxima quantitat d'informació (Doenges 2005: 8). L'excavació d'aquesta àrea residencial va finalitzar el 1962 i els seus resultats foren publicats en dos volums^{2 3} més un altre⁴ dedicat a l'estudi dels materials per especialistes en diversos camps. En total s'havien excavat tres cases amb atri, part d'una quarta, l'encreuament de dos carrers i part d'una muralla possiblement tardana (fins al segle III-IV d. C.) que tallava una de les *domus*, la Casa Nord-Oest (Doenges 2005: 8-9). Un cop finalitzada l'excavació d'aquesta àrea, el 1963, tots els solars on era possible que s'ubiqués la ciutat, incloent els camps de Santa Anna, quedaren protegits de manera que no s'hi pogués construir a sobre (Doenges 2005: 12).

Un cop finalitzades les investigacions sobre l'àrea de Sa Portella, s'inicià un interval de temps (1964-1979) en que s'estudià la topografia de la ciutat en diverses finques. Cal destacar alguns sondejos a Ca'n Basser, l'Hort de'n Tous (sense resultats), a l'est de Sa Portella, Ca'n Fanals i Ca'n Ramis (Vallori 2012: 144). Entre el 1973 i el 1976 es va obrir una excavació a la finca de Ca'n Viver, al sud de Sa Portella, on s'hi va trobar una possible continuació de la muralla i estructures identificades com una possible *palestra* (Vallori 2012: 145). Es va tornar a obrir una cala a Ca'n Basser, a l'est del Fòrum, entre 1974 i 1976, i es van trobar restes tan sols d'època altimperial a la part occidental, per lo que podria tractar-se d'una ampliació de la ciutat, a més de que no es trobaren restes de la possible muralla. També se'n va documentar importants nivells de destrucció entorn el 280 d. C. i un abandonament successiu (Vallori 2012: 146). Finalment, entre el 1977 i el 1980 es va excavar el que es coneix com a la Casa de *Polymnia*, al sud del barri de Sa Portella.

² Arribas, A; Tarradell, M; Woods, D. E. (1973). Pollentia; I. Excavaciones en Sa Portella. Alcudia (Mallorca). *Excavaciones Arqueológicas en España*. Núm. 75. Madrid.

³ Arribas, A; Tarradell, M; Woods, D. E. (1978). Pollentia; II. Excavaciones en Sa Portella. Alcudia (Mallorca). *Excavaciones Arqueológicas en España*. Núm. 98. Madrid.

⁴ Arribas, A. (ed.). (1983). 3. Pollentia. Estudio de los materiales, I. Sa Portella. *Excavaciones 1957-1963*. Palma.

A partir de 1980 comencen les excavacions de la finca de Ca'n Reinés, on resultà que s'hi ubicava el Fòrum de la ciutat, tot i que ja se'n tenien evidències suficients com per suposar aquest fet, com ara l'aparició d'escultures i les inscripcions que les acompanyarien, fent referència fins i tot a l'existència d'una *curia*, mitjançant la fórmula epigràfica LDDD (*locus datus decreto decurionum*) (Vallori 2012: 149). En aquest espai s'hi va identificar el temple del Capitoli en el costat nord, un altre basament al costat nord-est d'aquest (Templet I), 4 *tabernae* a la part occidental del Capitoli (l'actual *insula* de tabernes) amb els seus pòrtics i una plaça buida davant el temple, on s'hi documentar un podi al davant del Capitoli al costat occidental que segueix una orientació diferent, conegut com l'Edicle (Doenges 2005: 13).

El 1986 va començar a excavar a *Pollentia* el Darmouth College (Hanover, New Hampshire, E.E.U.U.), dirigits per Norman A. Doenges i fins el 1995, en relació amb la Fundació Bryant. Aquests es centraren en els ambients V, X, Y i U, Q, T i R (Doenges 2005: 24) de l'*insula* de tabernes. En aquest edifici s'hi identificaren tant un gran nivell de destrucció del III d. C. com les reformes realitzades en època d'August (Vallori 2012: 153). El professor Doenges es va jubilar el 1995 i amb ell finalitzà el projecte del Darmouth College i, amb tot això, també la col·laboració de la Fundació Bryant en el finançament de les excavacions de *Pollentia*. A més, el 1989, Miquel Tarradell abandonà la seva càtedra d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, el 1992 morí Daniel Woods, persona de confiança de William Bryant, i també es retirà Antoni Arribas per malaltia. Així, s'incorporaren en la direcció Mercè Roca (Universitat de Barcelona), que rebutjà la direcció el 1995 en morir Miquel Tarradell. Així, Antoni Arribas designà com a co-directora amb ell a Margarita Orfila (Universidad de Granada) el 1996 (Vallori 2012: 153-154). Després de l'abandonament de la finançament per part de la Fundació Bryant, se n'encarregà el Consell de Mallorca, institució que té les competències de Patrimoni a cada illa, i també l'Ajuntament d'Alcúdia.

El 2000 es va crear el Consorci de la Ciutat Romana de Pol·lència, que s'encarregarà de la gestió de la continuïtat de les excavacions i del treball científic i que, inicialment, estava format pel Consell de Mallorca i l'Ajuntament d'Alcúdia. Paral·lelament es va iniciar el Curs d'Arqueologia de la ciutat romana de Pol·lència, el 1997, fruit d'aquest enteniment (Vallori 2012: 154). El 2002 va morir Antoni Arribas i Margarita Orfila va quedar com a única directora científica del jaciment. Per això, el

2003 es van incorporar Miguel Ángel Cau (ICREA/Universitat de Barcelona) i Maria Esther Chávez (Universidad de La Laguna) com a directors de les excavacions. A partir d'aquest moment, es van estendre les excavacions del Fòrum cap el costat oriental i es van començar a introduir les noves tecnologies i la informàtica en el registre, documentació i anàlisi dels materials (Vallori 2012: 156).

Actualment, els directors científics de les excavacions arqueològiques i de la investigació que en va lligada segueixen essent Miguel Ángel Cau i María Esther Chávez. Puntualment han passat un nombre considerable d'investigadors que inclouen les dades que ofereix *Pollentia* per les seves investigacions. A més, des del 2014 la University of Portland (Oregon, E.E.U.U) participa anualment en les tasques d'excavació i investigació en diversos àmbits d'estudi, des de la biologia, la bioquímica fins la documentació i investigació mitjançant tècniques de prospecció com la fotografia aèria i la utilització d'imatges amb diferents filtres. D'aquesta manera, podem veure que el futur científic de *Pollentia* està garantit per un finançament constant i un equip investigador jove i estable.

1.3. HISTÒRIA DE LES INVESTIGACIONS EN CERAMOLOGIA D'ÈPOCA REPUBLICANA A *POLLENTIA*

Pel que respecta a l'estudi ceramològic a *Pollentia*, una de les primeres publicacions va ser l'estudi de les ceràmiques comunes que Mercedes Vegas va fer dels materials que es recuperaren a l'àrea de Sa Portella⁵. El seu estudi ceramològic de ceràmica comuna de *Pollentia*, concretament de l'àrea de Sa Portella, es complementa amb els materials apareguts en el Santuari de *Gabii* (Lazi, Itàlia) i de la ciutat bètica de *Munigua* (Andaludia, Espanya) (Vegas 1973: 2). També s'utilitzen altres jaciments com *Albintimilium* (Liguria, Itàlia), la nau d'Albenga (Liguria, Itàlia), *Sutri* (Lazi, Itàlia), *Ostia* (Lazi, Itàlia), *Tarraco* (Catalunya, Espanya) i *Numantia* (Castella i Lleó, Espanya) (Vegas 1973: 4-6). Aquest estudi va servir de referència per les formes d'aquesta tipologia ceràmica en tot el Mediterrani Occidental, tot i que es varen descartar les formes que només apareixien en àmbits molt regionals. A més, el 1974, Vegas va

⁵ Vegas, M. (1973). *Cerámica Común Romana del Mediterráneo Occidental*. Barcelona.

realitzar una *separata*⁶ de les formes de Parets fines aparegudes a *Pollentia*, en la que podem veure que arriben aquest tipus de ceràmica des de la fundació de la ciutat, primer des d'Itàlia i, després, des de les províncies (Vegas 1974: 380). Tot i això, hem de dir que fins el 1983, els investigadors que treballen la ciutat i els materials de *Pollentia* no varen considerar la possibilitat que la ciutat pogués haver estat fundada cap el segon quart del segle I a. C. (ho descobreix per primer cop Mattingly (1983: 245) a través del numerari identificat en les excavacions de Sa Portella). De totes maneres, ja en el 1973, Arribas, Tarradell i Woods (1973: 103-104) afirmen que el nivell V del Carrer Porticat es data entre el 70 i el 60 a. C. i que el nivell VI, l'immediatament inferior, són exclusivament indígenes.

Per una altra part, en les publicacions relacionades amb les excavacions que s'havien dut a terme en l'àrea de Sa Portella (Arribas; Tarradell; Woods 1973 i Arribas, Tarradell; Woods 1978) també apareixen els dibuixos i la classificació per tipologia i formes dels fragments recuperats en cadascun dels estrats, eina que també es permet estudiar en l'actualitat aquests materials, que, en part, ja apareixen estudiats en la publicació del 1983 (Arribas 1983) per diversos especialistes: M. Fernández Miranda va estudiar les ceràmiques de tradició indígena (talaiòtiques) del Carrer Porticat; E. Ettlinger, les *terra sigillata* i H. Mattingly en va fer l'estudi numismàtic.

Pel que fa a la ceràmica campaniana o de vernís negre, a més dels materials publicats inicialment de Sa Portella, destaca la revisió que Joan Sanmartí, Jordi Principal, Maria Glòria Trias i Margarita Orfila en feren el 1996⁷, en la que algunes datacions varen ser modificades: consideren el nivell VI del Carrer Porticat com a la fase indígena i el nivell V com a ja romà, però amb una datació d'abans del 70/60 a. C. (Sanmartí *et al.* 1996: 67). Aquest treball no només inclou la revisió dels vernissos negres de Sa Portella, sinó que també alguns conjunts de la finca de Ca'n Reines, on s'ubica el Fòrum de la ciutat, incloent el pou D-18, l'amortització del qual es produí el segon quart del segle I a. C. (Equip Excavació Pollentia 1993: 242; Sanmartí *et al.* 1996: 10). A més, també hi trobem un estudi i classificació per pastes de les imitacions de vernissos negres identificades a *Pollentia*, tant en pasta grisa com les ebussitanes. Anteriorment, el 1974, s'havien estudiat els vernissos negres del Carrer Porticat a nivell

⁶ Vegas, M. (1974). Vasitos de paredes finas de *Pollentia*. En: *Prehistoria y Arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona.

⁷ Sanmartí, J; Principal, J; Trias, M. G; Orfila, M. (1996). *Les ceràmiques de Vernís Negre de Pollentia*. Barcelona.

comparatiu per part de Gabriela Martín⁸ entre els nivells més antics d'*Albintimilium* amb els de *Valentia* i *Pollentia* i veure si el desenvolupament de les formes en els diversos estrats era comú en els tres jaciments. El 1998, Jordi Principal i Joan Sanmartí també varen realitzar alguns estudis^{9 10} sobre els vernissos negres que havien aparegut en el Fòrum, fent-ne algunes puntualitzacions pel que fa a la cronologia dels contextos. Més endavant, el 2004, Maria Isabel Mancilla va publicar un nou estudi¹¹ sobre vernissos negres de *Pollentia*, aquest cop sobre els que es recuperaren el l'Habitació Z de l'insula de tabernes del Fòrum, però sense incloure la resta de materials que acompanyarien els contextos tractats. La principal innovació d'aquest treball és el fet de que fins ara tan sols s'havia atès a les formes en les descripcions dels contextos. En canvi, Mancilla sí que fa una descripció de les pastes (fàbriques) i vernissos i en fa una petita classificació. Finalment, un dels darrers treballs¹² que s'han fet sobre vernissos negres és el que va dur a terme Margarita Orfila el 2005, que consisteix en una posada al dia dels principals sectors de la ciutat on han aparegut els contextos republicans.

Per una altra part, Jordi Principal i Joan Sanmartí¹³ també varen estudiar les ceràmiques d'imitació de Vernís Negre en pasta grisa, poc estudiats, molt heterogenis i, per tant, difícils de classificat. A més, tampoc se n'han identificat, de moment, tallers productius (Principal; Sanmartí 2007: 260). Tot i això, aquestes ja es van tractar de manera esporàdica el 1996 en el treball que Sanmartí *et al.* (1996: 39-55) sobre els vernissos negres, juntament amb les pseudocampanianes de producció ebussitana.

⁸ Martín, G. (1974). Cerámica Campaniense de Valentia, Pollentia y Albintimilium. En: *VI Symposium de Prehistoria Peninsular. Prehistoria y Arqueología de las islas Baleares*. Barcelona.

⁹ Principal, J. (1998). Puntualizaciones en torno a la cerámica de barniz negro procedente de los niveles más antiguos de la Ínsula Occidental del Foro. *Separata* en: Pollentia i Tarraco. Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania Romana. En: *Empúries*. Núm. 51. Barcelona. Pàg. 121-123.

¹⁰ Sanmartí, J. (1998). Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II a. C.: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados. En: *Arqueomediterránea*. Núm. 4. Barcelona. Pàg. 193-215. La part dedicada a *Pollentia* es troba a la pàgina 207.

¹¹ Mancilla, M. I. (2004). La vajilla de barniz negro de Pollentia: la habitación Z. En: *Arqueología y Territorio*. Núm. 1. Pàg. 135-153.

¹² Orfila, M. (2005). La vajilla de barniz negro y la ciudad romana de *Pollentia*, (Alcudia, Mallorca). En: *Verdolay*. Pàg. 127-140.

¹³ Principal, J.; Sanmartí, J. (2007). Les imitacions en pasta grisa de de vaixel·la fina de vernís negre de *Pollentia* en època tardorepublicana. En: Roca, M.; Principal, J. *Les imitacions e vaixel·la fina importada a la Hispània Citerior (I a. C.-I d. C.)*. Tarragona. Pàg. 259-277.

Pel que fa a les *terra sigillata*, destaca el treball d'Elisabeth Ettlinger¹⁴, que és el primer que es va realitzar a *Pollentia* i correspon als materials que es recuperaren en l'àrea residencial de Sa Portella.

1.4. METODOLOGIA DEL TREBALL

En aquest subapartat explicarem com hem dut a terme aquesta petita recerca i com l'hem estructurada.

En primer lloc hem fet una **recerca bibliogràfica del** context històric i arqueològic del segle II i I a. C., el resultat de la qual hem reflectit en el Capítol 1. En primer lloc hem intentat exposar críticament la conquesta a través del que expliquen les fonts literàries clàssiques i veure si es correspon al registre arqueològic. Amb això ens n'hem adonat de la dificultat que això implica, ja que amb el coneixement que tenim actualment de la ceràmica republicana és difícil determinar una data tan exacte i, en segon lloc, perquè els abandonaments que s'han identificat entorn el 123 a. C. es podrien haver produït per un altre motiu, a més de que només afecten a alguns edificis, especialment santuaris. A continuació hem exposat **quines evidències tenim a les Illes Balears de la presència romana i** fins a quin grau afectaren al *modus vivendi* indígena.

En el Capítol 2, hem fet una síntesis dels sectors de *Pollentia* on han aparegut restes del període republicà, que és el marc cronològic que determina aquest treball (123 a. C. fins època d'August). Aquests espais els hem delimitat en dues grans àrees: Sa Portella, situada al nord-oest de la ciutat, i el Fòrum. Dins aquestes, hem agafat els edificis com a unitat de referència per explicar els diferents nivells, a excepció del Carrer Porticat i el Carrer Nord-Sud, on es van realitzar sondejos on s'identificaren contextos republicans.

En el Capítol 3 hem agafat els contextos de *Pollentia* que han estat treballats i publicats fins avui en dia. Aquests són: el sondeig del Carrer Porticat (Arribas *et al.* 1973: 99-207; Sanmartí *et al.* 1996), el rebliment del pou D-18 situat en l'Habitació C de l'*insula* 01 de tabernes (Equip d'Excavació de Pollentia 1993) i dos contextos de l'Habitació Z que corresponen a un nivell d'ús i a un abocador, també en l'*insula* 01 de

¹⁴ Ettlinger, E. (1983). The terra sigillata of the excavation at Sa Portella, Alcudia, Mallorca. Italian, Gaulish and Hispanian Ware. En: Arribas, A. (ed.). *Pollentia, Estudio de los Materiales, 1. Sa Portella. Excavaciones 1957-1963*. Palma. Pàg. 50-128.

tabernes (Mancilla 2004). El que hem fet ha estat estudiar el material, veure com es relacionen entre ells per delimitar-ne fases i comparar-los amb contextos d'altres jaciments amb cronologies similars per veure les diferències i similituds. Aquests contextos emprats han estat l'Hortizó C de Son Espases (*ca.* 50 a. C., moment en que s'abandona el campament) (Estarellas *et al.* 2013), el context del 50-40 a. C. de Ca'n Muntanyans, a Palma (López *et al.* 2008) i diversos contextos identificats a Tarragona (Díaz 2012). Eventualment també hem parlat del derelict de la Colònia de Sant Jordi (Cerdà 1980), però aquest darrer és un context que els investigadors no es posen d'acord pel que fa a la seva cronologia (Olcese 2012: 592).

En el Capítol 4 és on hem desenvolupat la nostra pròpia recerca. Els contextos estudiats provenen de l'Edifici A, situat a l'est de la Plaça del Fòrum. La seva funcionalitat pel que fa a l'època republicana és desconeguda, però en el moment del seu abandonament funcionava com a *Macellum* (Munar 2016: 13). Aquests nivells varen ser excavats durant el mes de Juliol del 2016, campanya en la que personalment hi vàrem intervenir directament.

Els estrats analitzats corresponen a l'anivellació o preparació dels paviments un cop construïts els murs de l'edifici, als quals aquests estrats s'adossen (UE 9347 –passadís-, 9307, 9308, 9309-Habitació F-, 9293 i 9305-Habitació G-). Per una altra part, comptem amb un altre estat que, estratigràficament, és més antic i que és el rebliment de la rasa de fonamentació d'un dels pilars del pati central de l'edifici inicial (UE 9311). Finalment, tenim un altre estrat que correspon al rebliment d'un gran forat que retalla el paviment, les preparacions/anivellacions d'aquest i, fins i tot, el terreny natural de l'Habitació G (UE 9313 = retall; UE 9312 = rebliment). Aquests dos darrers nivells (retall i rebliment), estratigràficament són més moderns que les preparacions / anivellacions del primer edifici. Aquesta seqüència ens permet aproximar-nos a la datació de la construcció de l'edifici, tot i que aquest s'hauria d'acabar d'excavar íntegrament i en extensió per aportar cronologies més fiables i definitives.

Pel que fa als materials ceràmics, hem tractat cada UE de manera independent, tot i que en alguns casos, com les UE 9307, 9308 i 9309 (Hab. F) o les UE 9293 i 9305 (Hab. G) siguin el mateix estrat (apareixen igualades en la Memòria d'Excavació: Munar *et al.* 2016: 28) que ha estat alterat per accions posteriors. En el nostre cas aquestes darreres són les rases que es feren en les excavacions de mitjans segle XX quan es volia identificar la topografia urbana i que retallen tota la estratigrafia antiga.

Per això, al final de cada una d'aquestes agrupacions hem fet una valoració conjunta dels materials (de l'Habitació F i G). Tot i haver separat les UUEE que apareixen igualades en la Memòria d'Excavació en les taules i haver-les tractades separatament, pel que fa als gràfics, hem decidit tractar-les de manera unificada per poder veure de manera visual la distribució de tot el conjunt. Això ho hem fet, com hem dit, amb les UUEE 9307=9308=9309 (Hab. F) i UUEE 9293=9305 (Hab. G).

Per l'anàlisi dels resultats, hem separat tots els fragments per tipologies ceràmiques i, posteriorment, les formes dels informes. A continuació hem identificat les formes de cada tipologia segons els manuals de referència de cadascuna.

El següent pas ha estat quantificar el nombre mínim d'individus (NMI) per veure més clarament com es componia l'estrat. A causa de la naturalesa dels nostres estrats era pràcticament impossible trobar físicament individus o exemplars sencers. Per això, cada vora diferent l'hem comptabilitzada com un individu, cada base que no correspongués per forma a cap vora, com un altre individu; i el mateix amb les nanses. En els casos en que teníem formes, no hem tingut en compte els fragments informes a l'hora de quantificar en NMI (donant-li a les formes). Només ho hem fet quan la tipologia ceràmica només venia representada per informes. En aquest darrer cas, tots els informes donaven lloc a un sol individu, a no se que hi hagués evidències clares de que les pastes fossin diferents.

Igualment, com que som conscients de que hi ha molts de mètodes de quantificació, també hem considerat oportú comptar tots els fragments, siguin formes o informes.

Tots aquests resultats els hem plasmat en tables, que es troben al final del treball a mode d'annex, juntament amb els dibuixos de les formes en làmines.

Per elaborar aquestes tables, amb la intenció de que siguin el més informatives possible de cara a que puguin ser aprofitades per altres investigadors, hem seguit el model proposat pel "*Protocolo de Cuantificación de Cerámicas Arqueológicas de Sevilla*" (Adroher *et al.* 2016: 102) intentant cobrir el màxim de paràmetres possibles. Tot i això, hi hem fet dues modificacions que hem considerat necessàries o que almenys a nosaltres ens facilitava la descripció:

- 1) Els fragments de paret informes, en els casos en que una tipologia ceràmica fos representada per més d'1 individu, al no conèixer quina paret anava amb quina forma,

els hem comptabilitzat en una línia diferent al final de les línies corresponents a la tipologia tractada. Per tant, les úniques columnes que tenia un valor numèric en aquesta línia era la de “informes” i “total fragments”. En aquesta darrera casella és on hi trobem el total de fragments (formes i informes) de la tipologia ceràmica tractada.

2) En la columna “total fragments” hem afegit el percentatge que representen tots els fragments de la tipologia respecte el total de fragments de l’estrat.

3) En la columna “NMI” també hem afegit el percentatge que representa cada individu dins el total d’individus. Aquests dos darrers percentatges (dels fragments i del NMI) ens permeten veure la seva distribució dins l’estrat. Aquests percentatges venen representats gràficament.

Finalment, per establir una cronologia per l’estrat, hem comparat els nostres materials amb altres estrats afins. Aquests són l’Horitzó C del campament de Son Espases (*ca.* 50 a. C.) (Estarellas *et al.* 2013), el context de *Palma* de Ca’n Muntanyans (50-40 a. C.) (López *et al.* 2008) i els contextos de Tarragona que formen part de la tesi de Moisès Díaz (2013).

CAPÍTOL 1: CONQUESTA DE LES ILLES BALEARS I CONSEQÜÈNCIES

1.1. LA CONQUESTA

Les Illes Balears, enteses com Mallorca i Menorca¹⁵, foren conquerides pels romans el 123 a. C. per les tropes del cònsol Quint Cecili Metel, en una operació militar organitzada des del Senat de Roma, per la qual el senador va rebre l'honor del triomf el 121 a. C., juntament al qual va rebre l'*agnomen* de *Balearicus*. Les causes d'aquesta intervenció són diverses i han donat lloc a un intens debat. Les més destacades són la pirateria i les que es podrien resumir com a la seguretat en la navegació en el Mediterrani Occidental.

En primer lloc, segons les fonts literàries, la causa de la conquesta és la pirateria (Flor. I, 43; Oros. *Hist.* V, 13, 1¹⁶; Str. III, 5, 1). Aquest fenomen dificultaria les rutes marítimes entre Itàlia i Hispània, per lo que seria un motiu de pes per dur a terme aquesta actuació. Un altre motiu, relacionat amb el que acabem de mencionar, és el potenciar la ruta entre Itàlia i Hispània a través de l'Estret de Bonifaci (que separa Còrsega i Sardenya) i les Illes Balears. Així, aquest esdeveniment s'emmarcaria dins un seguit de campanyes militars dutes a terme per la República al Mediterrani Occidental per assegurar el control de les rutes entre Itàlia i Hispània, que se trobava en ple moment expansiu, i eradicar-ne la pirateria (Zucca 1999: 94). Aquestes altres campanyes són les dutes a terme a Sardenya entre el 126-122 a. C i a la Gallia Transalpina (125-120 a. C.). A més, Jordi Amengual, Jaume Cardell i Lluís Moranta (2003: 14-15) consideren que un altre objectiu implícit en la conquesta seria l'explotació agrària, de gran productivitat segons les fonts clàssiques: pel que fa al vi (Plin. *Nat.* XIV, 71), per la gran productivitat del gra (Plin. *Nat.* XVIII, 67) i per altres productes (Plin. *Nat.* XV, 82; XIX, 93-94)¹⁷.

Secundàriament, es defensa que una altra causa seria la voluntat de l'elit senatorial romana d'obtenir victòries militars per augmentar el seu prestigi, especialment en aquest moment en que les tensions dins el Senat entre les faccions és molt forta. A la

¹⁵ Eivissa no fou atacada ja que gaudia d'un pacte de federació amb Roma, encara que no se sap quan es va firmar aquest pacte (García 2002b: 245; Zucca 2012b: 118).

¹⁶ Segons Morgan 1969, aquests dos darrers autors es basarien en el text actualment perdut de Tit Livi: Liv. *Per.* LX.

¹⁷ Cal dir que aquestes descripcions de Plini corresponen al moment posterior a la conquesta romana, per lo que es referiria a l'ús agrari que se lis dóna a les terres després de la colonització.

Roma de finals del segle II a. C., especialment des del tribonat de Tiberi Semproni Grac el 133 a. C., hi havia tensió entre les famílies del Senat. Les faccions més destacades són la dels “*populares*”, composta per aquells senadors que utilitzen les institucions i comicis de la plebs (que, així, començarà a agafar força dins l'Estat, en tant a que servirà com a suport social d'alguns magistrats) per obtenir els seus objectius, com el tribu de la plebs, és a dir, com a noves armes per obtenir poder. L'altra facció són els “*optimates*” (representats pels Escipions, en primer lloc, i més endavant, per la família dels Metels), el grup de senadors més tradicionalistes, que opten per mantenir la costum que havia imperat fins aleshores de resoldre els problemes polítics solament dins el Senat, marginant a la *plebs*, tot i que, a causa de les noves *praxis* en la política romana, hi hauran d'acabar accedint. Cal dir que les institucions de la *plebs* eren usades pel Senat, però pels seus propis interessos i l'objectiu no era fer un sistema més democràtic, sinó tan sols usar-la com a objecte polític. Quelcom similar ocorre amb els *equites* a partir de la magistratura de Gai Semproni Grac com a tribú de la *plebs*, el 123 a. C., que intentarà portar endavant la reforma agrària de repartiments que el seu germà havia impulsat i aconseguit aprovar el 133 a. C., juntament amb noves colonitzacions.

Dins aquest mateix marc, Morgan (1969: 226) defensa que l'objectiu del Senat conquerint les Balears era assegurar les rutes comercials que utilitzaven els *negotiatores*, que passaven per les illes i impedir que aquests es posicionessin a favor de la facció de Gai Semproni Grac, que la seva família tenia clientele importants a la *Hispania Citerior*, i seria molt possible que aviat prenguessin mesures per frenar aquest problema. Així, aquests percebien que els senadors també es preocupaven pels seus interessos i no s'apropaven a la facció popular. El mantenir unes bones comunicacions entre Hispània i Itàlia era clau pels *equites*, pel desenvolupament del seus negocis i el fet de donar seguretat a les seves costes. Segons Morgan, això explicaria que aquesta operació militar s'efectués en aquest moment i no en un altre. De fet, els *equites* acabaran aliats amb els *optimates* en el greu conflicte que sacsejarà Roma el 122 a. C., en el que Gai Semproni Grac acabarà assassinat.

Alberto Balil (1965: 312) proposa, així, com a possible motiu, en la línia de la reforma agrària reimpulsada el 123 a. C. per Gai Semproni Grac, la necessitat que tenia la República de terres per a repartir a partir de la *Lex Sempronia Agraria* de Tiberi Semproni Grac, que prohibia que una persona acaparés més de 500 *iuguera* de terres. Així, segons Balil, s'haurien produït aquestes noves conquestes, per lo que les terres senatorials no es veurien afectades en el repartiment, que, d'aquesta manera, s'estendria

a les províncies. D'aquesta manera, es crearien colònies fora de la Península, entre les que destaca Junònia, a l'antiga Carthago (*lex Rubria de colònia Carthaginem deducenda*). Per això, Balil exposa la possibilitat de que els colons que arriben a les Balears siguin itàlics amb característiques similars als colons de Junònia (Àfrica centromediterrània).

Tot i això, l'autor afirma que no disposa de la documentació necessària per corroborar-ho. Però el fet que Livi Drus, de la facció prosenatorial, proposi, encara que només sigui en un acte de demagògia popular en contra de Gai Semproni Grac, la fundació de 12 colònies de tres mil colons en sòl itàlic ens deixa entreveure que el gruix del Senat no estava d'acord amb la fundació de colònies fora d'Itàlia. La hipòtesis de Balil ha estat rebutjada per Jordi Amengual, Jaume Cardell i Lluís Moranta (2003: 16) per tres motius. El primer és que la reforma agrària dels Gracs estava pensada per fer els repartiments en terres itàliques i colons itàlics i, en canvi, els colons que segons Estrabó arriben a les Balears venen d'Ibèria (Str. III, 5, 2). En segon lloc, els autors, seguint Arribas (1983: 17), expressen que des de la conquesta d'Hispania, el 218 a. C., no hi hauria tants d'itàlics a la Península com per enviar un contingent de 3000 colons a les Balears. Finalment, el tercer motiu que afegeixen els autors és que, després de vèncer *Numantia* el 133 a. C., hi hauria terra suficient al nord del Duero per repartir i colonitzar, per lo que no seria necessària la conquesta de les Illes per obtenir terres per aquesta finalitat (Amengual et al. 2003: 17). A més, hem de tenir en compte que el Senat no es mostrava disposat a implantar colònies de ciutadans romans fora d'Itàlia. Aquestes colonitzacions extra-itàliques només es produiran amb Mari (*coloniae Marianae* a través de la *lex Appuleia* agrària, on s'establien veterans a Àfrica), Cèsar (colònies en les províncies de veterans i proletaris) i a partir d'època d'August.

De totes maneres, Amengual, Cardell i Moranta (2003: 18) afegeixen que un dels interessos principals del Senat en les Balears, un cop finalitzada la conquesta, seria la posada en marxa d'un sistema d'explotació agrària, reflectit en les centuriacions¹⁸, juntament amb la fundació de les colònies de Palma i Pollentia. Orfila (2005: 68) fins i tot afirma que “*La creación de nuevas ciudades e implantación de un catastro rural dirigen nuestras reflexiones al alto grado de interés que el Senado romano tuvo por estas islas. Es obvio (...) que la presencia de piratas no fue sino una excusa para llegar a ellas*”.

¹⁸ De les quals parlarem en el següent apartat.

Morgan (1969: 225) també introdueix com a causa de la conquesta balear el fet de que *Massalia* (Marsella), aliada de Roma, convencés al Senat romà d'intervenir a les Balears, al·legant que els habitants d'aquestes illes estaven posant en perill la navegació en el Mediterrani Occidental. Es tractaria d'una situació semblant a la que es va produir a la Gallia Transalpina el 125 a. C, i que garantia una ruta terrestre entre Hispània i Itàlia¹⁹. De fet, Morgan (1969: 228-229) també hipotitza que possiblement els pirates que havien estat derrotats a la Transalpina i a Sardenya s'haguessin dirigir a les Balears i les haurien convertit en la seva nova base d'operacions.

Segons, Victor Guerrero Ayuso (1984: 29), un altre objectiu de la campanya de Quint Cecili Metel contra les Balears era combatre el paper comercial d'Eivissa. Això no seria una causa directa de la intervenció romana, però sí una raó més per la qual intervenir. García Riaza i Sánchez León (2000: 108-109) rebutgen aquesta idea i afirmen que si s'hagués volgut actuar en contra de la ciutat púnica, s'hauria fet en un altre moment, com en la III Guerra Púnica. A més, afegeixen que no s'hauria produït una ruptura del comerç ebussità amb les Balears, encara que sí que s'hauria vist fortament disminuït per la presència de nous colons que demandaven productes italics. Això hauria donat lloc a una readaptació del comerç ebussità reflectida en la nova producció i difusió de les àmfores PE-18 (T. 8. 1. 3. 3). A més, les fonts presenten Eivissa com a ciutat federeada de Roma, per lo que devia tenir una bona relació amb la capital, encara que no sapiguem amb certesa el moment en que es firma aquest *foedus*. Benjamí Costa i Jordi H. Fernández (1997: 429) proposen que Eivissa hauria firmat una *dedictio* amb Roma entre el final de la II Guerra Púnica i abans de la intervenció de Cató contra la revolta indígena produïda a Hispània el 195 a. C. (i no un *foedus*, que s'hauria firmat més endavant, possiblement en època d'August, moment en que escriu Plini la seva obra). Això faria que la ciutat seguís essent autònoma i que tan sols hagués de pagar impostos i tributs a Roma, de la qual aquesta se'n beneficiaria, per lo que no atacarien el seu comerç, ja que, en aquest moment, Roma estaria més enfocada en altres esferes comercials i no seria competència directa.

Finalment, Puig (2008: 552) també afirma que l'objectiu de la campanya de Quint Cecili Metel no seria disminuir el creixement comercial ebussità, ja que "*el mercat balear no devia ser un dels més importants d'Occident*". Per Puig (2008: 552), en canvi, la causa principal de la conquesta és la mentalitat expansionista de l'elit romana,

¹⁹ De fet, aquesta campanya militar va acabar amb la fundació d'*Aquae Sextiae* (actual Aix-en-Provence) com a punt estratègic per controlar el territori.

el Senat, que, mitjançant la conquesta militar, s'enriquia econòmica i políticament mitjançant les campanyes. L'autor afirma que *“aquests beneficis no derivaven del comerç ni el negoci al voltant de les tropes i els territoris conquerits, sinó més especialment en els botins de guerra i en l'ampliació dels seus dominis mobles gràcies al seu repartiment”*. Per Puig, un altre objectiu era el de fer-se amb les bases dels pirates per intentar eradicar aquest fenomen del Mediterrani Occidental, d'aquí que es duguin a terme conjuntament les intervencions a la Gallia Transalpina i a Sardenya.

Respecte a la nostra opinió, coincidim amb Morgan que la raó per la qual es va dur a terme la conquesta de Mallorca i Menorca és **l'eradicació de la pirateria, com afirmen les fonts literàries**. A més, també considerem que es va dur a terme dins el marc de les campanyes desenvolupades al sud de la Gallia Transalpina i Sardenya, amb el mateix objectiu. **Finalment, també creiem que la conquesta es va produir en aquest moment, el 123 a. C., per la voluntat que tenia el gruix del Senat d'apropar-se als equites, dedicats en gran part al comerç, en contra de la facció popular,** moment en que Gai Semproni Grac havia esdevingut tribú de la plebs i estava disposat a tornar a posar en marxa la reforma agrària que havia establert el seu germà Tiberi el 133 a. C i que tan negativament afectava als interessos de les grans famílies aristocràtiques romanes. De fet, els senadors aconseguiran guanyar-se aquest sector social i s'aliaran el 121 a. C. per acabar, mitjançant una revolta, amb la facció popular i en la que l'ex tribú s'acabarà suïcidant.

En relació a la conquesta en sí, tan sols disposem d'alguns fragments que ens expliquen com es varen produir els fets. En aquest cas, destaca Florus (Flor. I, 43), que explica com els indígenes reberen la flota de Quint Cecili Metel amb una pluja de pedres, però quan els romans arribaren a la costa, van fugir tots cap a l'interior de manera desorganitzada. Orosi (Oros. Hist. V, 13, 1) només explica que les tropes de Metel recorregueren completament les illes, causant una gran mortaldat. Estrabó (Str. III, 5, 2), finalment, tan sols comenta que Metel atacà les Balears a causa de que alguns indígenes s'havien aliat amb els pirates.

Pel que fa a les evidències arqueològiques d'aquest fet bèl·lic, també són escasses, pel fet d'haver de fixar la cronologia en un moment tan precís. Antoni Puig, en la seva tesi doctoral, recull un seguit de nivells de **destrucció i abandó** de diferents poblats i santuaris post-talaiòtics que podrien relacionar-se amb la campanya de Quint Cecili Metel el 123-122 a.C. L'evidència més clara és l'enderroc de l'Habitació HR11 de Son Fornès (Puig 2008: 401), que s'hauria abandonat ràpidament deixant l'*instrumentum*

domesticum al lloc. La resta d'evidències de la segona mitat del segle II a. C. corresponen a nivells d'abandonament molt puntuals dins poblats que no tindrien el perquè relacionar-se amb la conquesta romana. Puig (2008: 555) expressa que, segons l'evidència que actualment es disposa, s'hauria de matisar la virulència de la conquesta, que probablement no comportés grans operacions militars i la població sucumbís fàcilment.

La campanya, com hem dit al començament, va finalitzar amb la celebració d'un triomf a Roma el 121 a. C. que el Senat va concedir al cònsol-general que havia dirigit la campanya i pel qual rebé l'epítet de *Balearicus* (Flor. I, 43). La família dels Cecili Metels estava agafant molta força a Roma a partir de la desaparició de la facció dels Gracs i va començar a crear un bloc juntament amb altres famílies senatorials i els *negotiatores*. Això farà que comencin a acaparar les magistratures més importants dins l'Estat romà i Antoni Puig (2008: 523) hipotitza que podria ser a causa d'aquest poder social que possiblement el Senat concedís el triomf a Quint Cecili Metel Baleàric.

1.2. LES CONSEQÜÈNCIES DE LA CONQUESTA

Segons les fonts, després de la conquesta, en la organització inicial de Mallorca i Menorca, Quint Cecili Metel va fundar dues ciutats: *Palma* i *Pollentia* (Str. III, 5, 2, que els anomena *poleis*, en canvi, Pomponi Mela II, 7, 124-125 les anomena *coloniae*). Pel que fa a la colonització inicial, Amengual *et al.* (2003: 17) afirma que els militars que conqueriren les Balears eren *adsidui*, és a dir, soldats-ciutadans amb propietats a Itàlia, com havia estat tradicionalment l'exèrcit romà fins la reforma de Mari el 107 a. C., on aquests, a partir d'ara, ja no tindran perquè haver d'esser ciutadans amb propietats, sinó que se'ls hi donarà una porció de terra un cop es llicenciïn.

Estrabó (III, 5, 2), a més, afirma que es portarien tres mil colons romans des d'Iberia a les Balears. Tot i això, Arribas (1983: 20), seguint a Mattingly (1983: 246), afirma que els colons que menciona Estrabó possiblement arribessin a les Illes en la reorganització que Metel Pius i Pompeu fan a Hispània després de la guerra de Sertori, al·legant un possible error del geògraf al confondre Metel el Baleàric amb Metel Pius. Arribas afirma, i nosaltres coincidim, que després de la conquesta s'establirien

guarnicions a les Illes per tal d'assegurar el control de la pirateria en les rutes marítimes i la preservació dels interessos de Roma en la regió (Arribas 1983: 20). Aquests estarien **assentats en campaments, com en el cas de Son Espases o Sa Nitja**. Posteriorment, seguirien arribant més colons i s'anirien configurant els primers nuclis urbans de caràcter romà.

María José Pena (2004: 76), mitjançant un estudi geogràfic de la tribu *Velina*, a la que corresponen els habitants de *Palma* i *Pollentia*, proposa, a nivell d'hipòtesis, que els colons que arribarien a les Balears després de la conquesta de Cecili Metel Baleàric **procedirien de la zona sud del Picè**, on també trobem ciutats amb noms similars (*Urbs Salvia Pollentinorum* i *Ager Palmensis*). Aquesta afirmació no va en contra del text d'Estrabó (III, 5, 2), que afirmava que els colons eren portats d'Ibèria, ja que és possible que hi hagués més d'una onada de colons romanitzats a les Balears. Aquesta autora considera que es fundarien a Mallorca les dues colònies, *Palma* i *Pollentia*, amb un **estatut de colònia llatina, ja que en el moment de la conquesta, el Senat no veuria amb bons ulls la fundació de colònies romanes fora d'Itàlia**. El fet de que aquestes fossin colònies llatines no impediria que els colons que s'hi assentessin siguin ciutadans romans. Aquests donarien com a nom a les noves colònies aquells als quals estan acostumats (típics del Picè), com serien els de *Palma* i *Pollentia*, fenomen que l'autora compara amb el cas de la colonització espanyola a Amèrica, donant noms com Mérida o Cartagena de Indias a ciutats del nou continent. Pena (2004: 81) també posa en relació els Cecili Metel amb l'àrea del Picè, on en el segle III a. C. s'hi hauria construït la *Via Caecilia* i que hi trobem una reparació evidenciada en un mil·liari (CIL, IX,5953 = ILLRP, 459) per part de Luci Cecili Metel *Diadematus*, del 117 a. C., germà de Quint Cecili Metel *Balearicus*, per lo que l'autora defensa la possible estreta relació entre el Picè i la família dels Metels. Pena (2004: 82) també senyala que els *negotiatores* que explotaven les mines de Carthago Nova eren de la tribu *Velina* i que procedien de l'àrea picènica, per lo que podem veure com els habitants d'aquesta regió sí que intervenien en les activitats comercials hispàniques i, per tant, no podem descartar que també a les Balears, assentant-hi colons per potenciar aquest comerç. A més, l'autora (2004: 83-84) també relaciona la iconografia del grup epigràfic funerari de Sa Carrotja, localitzat a Ses Salines, al sud de Mallorca, amb els motius de les esteles funeràries que també s'utilitzen en la regió del Picè (representació de la *porta Ditis*). Hem de tenir en compte que la regió del Picè, el segle I a. C., passarà a ser una zona clientelar de la família dels

Pompeu. Posteriorment, durant la reorganització d'Hispania un cop acabada la Guerra de Sertori, els seguidors de Pompeu hi agafaran molta força, evidenciada durant la Guerra Civil contra Cèsar. Per això, podria ser possible que, en aquest moment, també hi hagués una corrent migratòria de l'àrea picènica cap a Hispania i també cap a les Balears.

Pel que fa a l'expansió del *nomen Pompei* a Hispania, aquest es relaciona amb l'establiment de les clientele de Gneu Pompeu Magne durant la reorganització d'Hispania després de la Guerra de Sertori, tot i que abans ja n'hi hagués, però amb un volum més reduït (Amela 2002: 93-94). Pompeu Magne va assentar bona part dels veterans del seu exèrcit, després de la Guerra de Sertori en ciutats hispàniques, com *Pompaelo* (Str. III, 4, 10), *Lugdunum Convenarum* (Hieron. *Adv. Vig.* 4; Isid. *Etymol.* IX, 2, 107) i *Gerunda* (datada arqueològicament). La finalitat d'aquests assentaments, segons Luis Amela, era l'establiment de punts estratègics de domini romà, la creació de centres de difusió de formes de vida itàliques i com a mitjà de propaganda sobre els indígenes (Amela 2002: 297). Tot i això, Amela especifica que el fet que apareguin una gran quantitat d'inscripcions amb el *nomen* romà no implica que els indígenes hagin rebut la ciutadania, sinó que l'assumirien com a demostració de lleialtat a un general i bona part probablement en fossin clients (Amela 2002: 293). També es podria donar el cas de clients itàlics de Pompeu que es traslladen a la Península Ibèrica per qualsevol motiu (Amela 2002: 295), com els picencs que hem mencionat. Així, podem veure que la difusió del *nomen* Pompeu a Hispania es deuria directa o indirectament relacionat amb la figura de Pompeu Magne, ja fos per la concessió de ciutadania, l'adopció d'un gentilici com a senyal de respecte i fidelitat a la seva família, o com un element més del procés de romanització d'adoptar un *nomen* d'un personatge polític molt conegut i respectat, aquest darrer més lligat a l'aculturació (Amela 2002: 295).

Pompeu Magne va residir l'any 72-71 a. C. a Hispania Citerior, des de la qual va dur a terme el seu programa de reforma provincial després de la Guerra de Sertori (Olesti 2010: 1010), que també va afectar a les Illes Balears. Aquest conflicte va afectar directament Eivissa (Plut. *Sert.* VII, 1) i en el campament romanorepublicà de Sanisera veurem més endavant com s'hi han detectat reformes que podrien correspondre a aquest moment. Les reformes provincials que es dugueren a terme després del conflicte foren executades juntament amb Quint Cecili Metel Pius. Aquestes inclouen la concessió de

la ciutadania romana a indígenes destacats, com els Balbs de *Gadir* o Quint Fabi a Sagunt, personatges poderosos de les seves ciutats, la creació de nous assentaments de poblacions indígenes deportades (que havien donar suport al bàndol de Sertori), com *Pompaelo*, damunt un antic assentament vasco, i *Lugdunum*. També se'n varen arrasar altres, com *Valentia*. Tot i això, aquestes ciutats no serien colònies de dret romà en el moment fundacional, ja que Plini (*Nat. Hist.* III, 24; *Nat Hist.* 4, 108), per exemple, diu que són estipendiàries. Per beneficiar a les aliades al bàndol senatorial, com podria ser el cas de les Balears²⁰, es varen fundar i refundar altres ciutats amb població deportada vençuda, com en el cas de *Lugdunum*, o amb els veterans tant itàlics com auxiliars, que després del servei militar seran promocionats i obtindran les seves terres com a colons (Olesti 2010: 1012 i 1024).

De fet, Oriol Olesti (2010: 1016) considera que els tres mil colons que menciona Estrabó portats des d'Iberia a les Balears, que hem comentat més amunt, podrien ser veterans de la Guerra de Sertori, vinguts de la zona del Picè²¹. A més, com que també s'han detectat antropònims d'origen celta en l'epigrafia del santuari de Son Oms, a Palma (Pena 2005b: 206), Olesti proposa que puguin ser veterans de la guerra de Sertori celtibers, juntament amb altres hispans, i no celtes de la Gàlia Cisalpina, com proposa Pena (2005b: 214), per lo que assumirien el *nomen* del seu general: *Caecilius*. Aquests celtes i hispans serien assentats a les colònies com veterans del contingent d'auxiliars (Olesti 2010: 1024). Pel que fa als colons vinguts del Picè, aquests ho haurien fet durant el període pompeïà, ja que era una de les zones clientelars tradicionals de la família de Pompeu, en el moment de la fundació, fet que explicaria també la presència del *nomen Pompeius* en l'epigrafia balear²². D'aquesta manera, Oriol Olesti (2010: 1016) proposa, com ja havia fet Mattingly (1983: 245), que les colònies de *Palma* i *Pollentia* es fundarien la dècada del 70 a. C.

²⁰ Sabem que Eivissa sí que va estar al bàndol senatorial, ja que una de les batalles navals entre Sertori i el bàndol senatorial va tenir lloc davant el port de la ciutat, on Anni Lusc, prosenatorial, hi tenia la seva flota enviada des de Roma. (Plut. *Sert.* VII, 1). Sertori va ser derrotat a causa d'una tempesta, per lo que Eivissa va seguir en mans del bàndol senatorial.

²¹ Olesti segueix la hipòtesi de que els *Caecili* de l'epigrafia balear tindrien l'origen en el personatge Q. Cecili Metel Pius i no Q. Cecili Metel Baleàric.

²² Cal destacar la inscripció CIB 112=HAE 2770), on apareixen tres individus de *nomen Pompeius*.

A més, segons Olesti (2010: 1017), un altre factor que podria demostrar la relació de Pompeu amb les Balears, seria el fet que el 67 a. C., quan Pompeu Magne mitjançant la *lex Gabinia* rep l'*imperium* per combatre els pirates, hi deixa un *legatus*: Luci Manli Torquat, el *nomen* del qual també ha deixat rastre en l'epigrafia balear en dues inscripcions (García 2000: 242). Olesti també suggereix que seria possible que aquesta lluita contra la pirateria del 67 a. C. fos el moment en que es potenciessin les colònies balears, amb l'aportació d'una gran quantitat de militars i recursos monetaris (Olesti 2010: 1017). Aquest fenomen també es veu reflectit en la resta de província *Hispania Citerior*, amb fundacions de ciutats que tindrien una cronologia similar com *Iluro*, *Baetulo* o *Gerunda*, i també un fenomen de monumentalització en aquestes ciutats (amb la construcció d'espais públics i de representació). Aquestes es caracteritzen per ser ciutats de nova planta i amb models urbanístics itàlics. A més, serveixen per substituir antics assentaments que es traslladen a una altra zona, com el cas d'*Ilturno* amb *Iluro*, o la potenciació d'establiments militars prèvis (Olesti 2010: 1024). Segons l'autor, aquests centres es caracteritzen per la presència de població indígena local i no local (aquest seria el cas dels veterans auxiliars) juntament amb els colons. Aquest fenomen també es reproduiria a la *Ulterior* amb la monumentalització de ciutats com *Corduba* i *Carteya*.

En canvi, Josep Guitart (1994: 205) defensa l'existència d'un programa d'urbanització entre el final de segle II a. C i el primer quart del segle I a. C., en època de Mari, al que podríem incloure Pollentia. Aquest autor proposa que en el segle II a. C. destacarien les fundacions extraordinàries de *Valentia* (138 a. C.) i *Narbo Martius* (118 a. C.) i que aquestes representarien un inici pel que respecta a l'observació del Senat d'Hispania com a una àrea amb la qual poder solucionar el problema agrària que estava començant a afectar greument a Itàlia. Josep Guitart proposa que, pel que fa a la costa catalana, “sembla com si, salvant les distàncies, s'estigués reproduint aquí el model de colonització romana portat a terme en la Itàlia central des de mitjan del segle IV a. C. fins al principi del segle II a. C.: amb les petites *coloniae maritimae*, colònies de ciutadans romans que fortificaven inicialment la costa tirrènica (...), i les normalment més àmplies *coloniae latinae* que es repartien normalment per tot el territori i que admetien en la seva fundació, a més de ciutadans llatins, també ciutadans romans i membres *filoromans* de les aristocràcies locals” (Guitart 1994: 206). L'objectiu seria l'estructuració del territori i la fortificació de punts estratègics, bàsicament mitjançant

petites ciutats emmurallades. Tot i això, l'autor deixa clar que la comparació entre els programés només es relaciona per la tipologia de la ciutat, ja que, en el cas català, en aquest moment, les ciutats no tenen un estatut jurídic privilegiat com sí que tenen les italianes (Guitart 1994: 208). Aquí, l'objectiu seria el mateix que en el cas itàlic juntament amb la possibilitat d'assentar veterans de guerra²³. Per una altra part, Simon Keay (2006: 224), tot i evidenciar l'existència d'un gran nombre de refundacions a la *Hispania Citerior*, creu que s'ha d'anar més alerta al afirmar l'existència d'aquest projecte de colonitzacions, sobretot quan no en trobem rastre directe a les fonts literàries. A més, pel que fa a les cronologies de *Palma* i *Pollentia*, juntament amb *Baetulo* i les altres ciutats del litoral, aquestes són més modernes i corresponen a un moment posterior a la Guerra de Sertori i cap a mitjans de segle I a. C.

Una altre proposta pel que fa a l'arribada de població extra-itàlica a les Illes Balears seria el 81 a. C., també en el context de la Guerra de Sertori. García Riaza (2002b: 92) proposa que es produiria en el moment en que Anni Lusc arriba a les Illes Balears per fer front a la flota de Sertori a les costes d'Eivissa (Plut. *Sert.* VII, 5-7). Així, segons l'autor, seria més que possible que s'assentessin temporalment. A més, l'autor també es planteja si en aquest moment es podria produir una *deductio* mitjançant la qual s'assentarien colons a les Illes o fins i tot ho relaciona amb la construcció de les primeres edificacions al Fòrum de *Pollentia*.

Pel que fa a l'epigrafia balear d'aquest període, comptem sobretot amb les inscripcions de la necròpolis de Sa Carrotja, localitzada al sud de Mallorca al municipi de Ses Salines, com veurem més endavant. García Riaza (García 2000: 26) detecta que en les inscripcions els individus utilitzen els *nomina* de les famílies de la Roma tardorrepublikana, deixant el nom indígena com a *cognomen*. Així, es tractaria d'indígenes que, tot i no ser ciutadans romans, adopten aquests noms com a símptoma d'una ràpida romanització de la regió (García 2000b: 241).

A més dels *nomina Antestii, Caecili, Pompei* i *Sergii*, com hem mencionat anteriorment, també crida l'atenció la presència del *nomen Manlius*, que es relaciona

²³ En aquest cas, Guitart (1994: 210) proposa que els individus assentats podrien ser veterans de Màrius de les guerres contra cimbres i teutons (100-98 a. C.). Tot i això, com hem mencionat anteriorment, és molt possible que es tracti dels veterans de Pompeu Magne i Cecili Metel Pius de la Guerra de Sertori. Tot i això, Guitart rebutja expressament que aquest programa que defensa es pogués dur en el moment posterior a la Guerra de Sertori.

amb Manli Torcuat, llegat de Pompeu a les Balears durant la guerra contra la pirateria (67 a. C.). Tot i que les inscripcions on apareix aquest *nomen* són del segle II d. C., els autors que les han tractades creuen que els orígens s'haurien de buscar en l'activitat d'aquest llegat de Pompeu (García 2000b: 243). A més, crida l'atenció que tan sols s'hagin identificat en àmbit urbà, a *Palma* i *Pollentia*.

Amb això, podem veure com ja en el segle I a. C. trobem una presència romana molt important a les Balears i que la població autòctona, almenys una part, ja comença a imitar les tradicions romanes i intentar afiliar-s'hi mitjançant la seva pròpia onomàstica.

Pel que fa al contacte entre els nous colons romans i els indígenes, tema que acabem d'encetar, segons Antoni Arribas (1983: 11-12), es digué produir a diversos nivells. Pel que fa a l'elit talaiòtica, aquests negociarien les condicions després de la guerra amb els generals romans, per lo que seria el primer contacte entre cultures. Posteriorment, els ambaixadors d'aquesta elit a Roma també els permetria conèixer millor la cultura i les costums romanes. A això caldria afegir-hi l'extensió de la ciutadania romana als personatges més destacats de la cultura indígena, tot i que en el moment en que ens situem la República dona la ciutadania romana amb molta cautela. Per una altra part, també entrarien en contacte amb la cultura romana els auxiliars que s'enviaren a lluitar amb l'exèrcit republicà per tots els dominis romans, com en el cas de la Guerra de Jugurta (Sall. *Iug.* 105, 1-2), on hi trobem balears entre les files filoromanes, i la Guerra de les Gàlies de Cèsar (Caes. *BGall.* II, 7, 1). També es produirien contactes entre les guarnicions que es deixarien a les illes que, segons Arribas, estarien compostes per ciutadans itàlics, però no romans. Aquest darrer fenomen també donaria lloc als *hybridae*, fills de soldats romans amb dones indígenes, molt típics en llocs de conquesta recent i, que en l'ordre social romà rebrien l'estatus de *peregrini*.

Aquesta argumentació la podem reforçar mitjançant l'existència, a Mallorca i Menorca, de campaments de soldats romans del període republicà, construïts immediatament després de la conquesta, i la perduració de l'hàbitat en els poblats indígenes fins el canvi d'era.

Pel que fa als campaments romans, destacarem el de Son Espases i Ses Salines, a Mallorca, i el de Sa Nitja, a Menorca.

1.1.1. INTERVENCIONS ROMANES

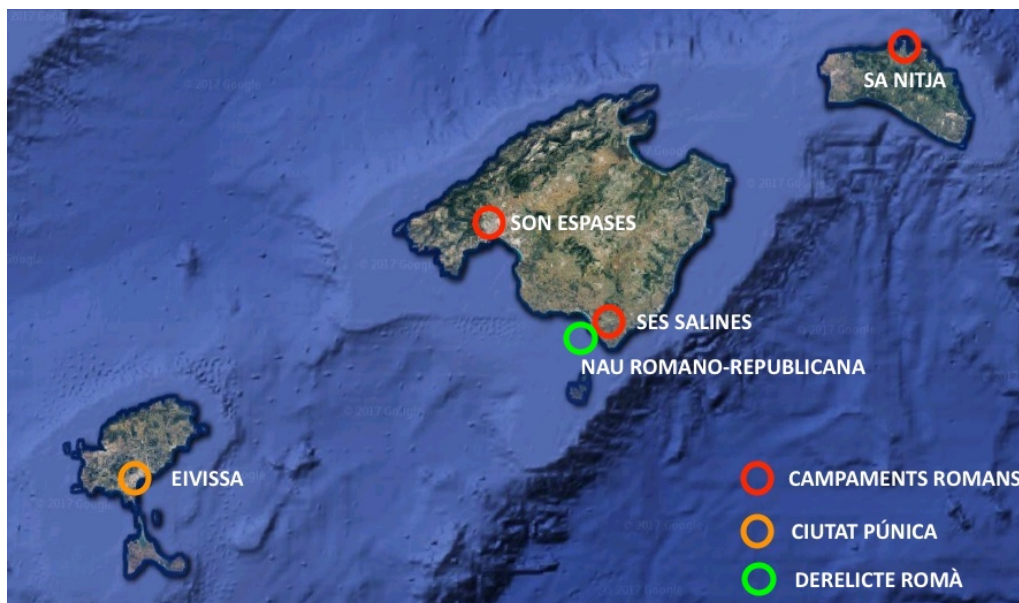

Fig. 1: Situació de les primeres estructures militars romanes datats durant la conquesta i posteriorment.

1.1.1.1. El campament de Son Espases

Es tracta d'un campament militar (Fig. 1) situat a 4,5km al nord de l'actual Palma (des de la línia de costa), la fundació del qual ha estat datat entre el 120-110 a. C. i el seu abandonament, entorn el 50 a. C. (Estarellas *et al.* 2013: 78). Es troba en una planura que va baixant progressivament des de la Serra de Tramuntana fins la badia de Palma, per lo que es podria controlar des d'allà tota la línia de costa i la plana. El conjunt excavat ocupa 62000m².

Si han diferenciat tres zones principals, anomenades Zona A, Zona B i Zona C (Estarellas *et al.* 2012: 35). Cal destacar que les zones A i C es tracten d'àrees construïdes i, en canvi, la zona B es tracta d'una gran àrea central que separa les altres dues sense estructures arquitectòniques.

En la Zona A destaca un edifici de planta quadrada (E1) de 15m de costat (50 peus romans). Essent el millor conservat, tan sols ha quedat una línia de pedra corresponent a la fonamentació de l'edifici. Està orientat cap a la plaça central (Zona B), des d'on s'hi accedeix a través d'un corredor que dona a un atri central a partir del qual es

distribueixen 10 habitacions (Estarellas *et al.* 2012: 38). El sòl d'aquest atri està format per un enllosat de pedres sobre una capa de fragments d'àmfora majoritàriament púnicoebussitana ben disposats, que, a la mateixa vegada, cobreix un petit dipòsit cobert per lloses de pedra.

A aquesta estructura de n'hi adossen tres més: E4 (un carrer) i E2 (un altre edifici excavat parcialment), pel costat est, i E3 (edifici posterior a l'E1, sense saber quina és la seva relació) pel costat oest. L'edifici E3 s'ha interpretat com un taller metal·lúrgic a causa de la gran quantitat d'escòries recuperades (Estarellas *et al.* 2012: 38).

Pel que fa a l'E1, edifici que ha pogut ésser excavat en extensió, no presenta nivells amb restes orgàniques, ni cendres, ni altres indicis d'hàbitat. L'equip arqueològic hi ha detectat el que pareix ésser evidències de tallers (pedres col·locades a la manera de bancs de treball i cossos d'àmfores retallades i clavades verticalment a terra, eines i fragments de metalls). Per aquest motiu, aquest edifici s'ha interpretat com una de les dependències principals del campament (Estarellas *et al.* 2012: 45).

Les estructures tenen una aparença constructiva molt senzilla, d'uns 0,40m d'amplada. La pedra emprada procedeix de les immediacions del jaciment, no han estat gaire seleccionades i són de petites dimensions. No s'han trobat fragments de *tegulae* ni *imbrices*, per lo que els sostres serien molt senzills (Estarellas *et al.* 2012: 46). Possiblement les parets fossin de fusta o tapial, que es pot intuir per un estrat argilós vermellós, però no de tovots, ja que no han estat documentats (Estarellas *et al.* 2013: 76). Els sostres podrien estar formats per bigues de fusta, però no s'han trobat signes de possible incendi d'aquest material (Estarellas *et al.* 2012: 46). Els investigadors també s'han plantejat la possibilitat de que la cobertura pogués ésser de lona o pells, tensats amb claus, que sí que s'han identificat. Això li donaria a les estructures un caràcter de provisionalitat.

La Zona B es tracta d'un espai central d'uns 23,51m d'amplada (79,42 peus romans) que separa els sectors A i C. No presenta cap tipus de construcció. El nivell de circulació era de terra batuda vermella ben porgada, sense intrusions i està situat damunt el nivell natural (Estarellas *et al.* 2012: 40). Tot i això, al nord-est, a l'altura de l'E1 de la Zona A, hi apareix un retall a la roca natural d'uns 0,48m de diàmetre i de 1,3m de profunditat amb un dipòsit segellat pel sòl de terra batuda. Aquest es va interpretar com el dipòsit fundacional del jaciment (Estarellas *et al.* 2012: 41). D'aquest conjunt destaca

un anell d'or amb una pedra on hi ha gravada la imatge d'un guerrer, juntament amb cendres, ceràmiques petites i restes orgàniques²⁴.

Amb això, l'equip ha interpretat aquest espai com el carrer principal a partir del qual s'estructuraria el campament (Estarellas *et al.* 2012: 45). Seria el lloc a partir del qual s'organitzaria el seu urbanisme, perquè conté el dipòsit fundacional que correspon, a la vegada, amb la UE més antiga, ja que per sobre s'hi situa el nivell de circulació, de terra batuda.

Finalment, en la Zona C s'hi han detectat quatre mòduls estructurals amb les mateixes proporcions que la E1. Aquestes estructures estan separades per un passadís de 28m de longitud i 0,9m d'amplada, creuant els mòduls en sentit est-oest (Estarellas *et al.* 2012: 38). A més, s'han documentat 3 passadissos més perpendiculars al primer. L'equip d'arqueòlegs ha interpretat aquest sector com una zona de barracons (Estarellas *et al.* 2012: 45).

El sector està delimitat, pels seus costats oest i nord, per un mur que tanca les estructures i se suposa que seria perimetral (Estarellas *et al.* 2012b: 38).

La orientació dels mòduls és la mateixa que la de l'E1. Els paviments també són similars, presentant una primera capa d'àmfores fragmentades sobre la qual s'assenta un sòl de lloses. S'han identificat escasses restes orgàniques o sediments de cendres (Estarellas *et al.* 2012: 39).

Apart, també s'han identificat dos solcs paral·lels de 40cm de profunditat i de 40-50cm d'amplada, depenent del tram (Fig. 2b). Aquests estan separats per una distància d'entre 3,5m i 5,5m i, pel que fa a l'àrea excavada, delimiten la zona construïda (Estarellas *et al.* 2012: 41). La seva tècnica constructiva depèn de les característiques del sòl per on transcorre: trams excavats en la roca, trams construïts en pedra i trams excavats en l'argila²⁵. Segons l'equip arqueològic, aquests solcs podrien tractar-se de l'estructura defensiva que tanca els campaments (*vallum*). El problema és que aquests han aparegut farcits de ceràmica aparentment ben col·locada. Per aquest motiu, els autors consideren que es tractaria d'un tancament ritual (Estarellas *et al.* 2012: 44). Tot i això, Cristina Rubio (2015: 27), qui ha fet l'estudi ceramològic d'un tram d'un d'aquests solcs, data el rebliment de l'estructura entre el 80/70 i 50 a. C., moment en

²⁴ Aquest dipòsit encara no ha estat estudiat individualment al detall.

²⁵ Aquest tram tan sols s'ha pogut resseguir per les restes que els rebleixen.

que s'abandonaria el campament. Les evidències que ho demostren són la presència d'algunes formes de Campaniana B, Campaniana A tardana i un individu identificat com a Campaniana C.

En el jaciment s'hi han documentat una gran quantitat de dipòsits, datats, en general, entre els dos darrers quarts del segle II a. C. i el I a. C., com hem dit abans, convertint-se, així, amb un dels jaciments romans més antics de les Balears (Estarellas *et al.* 2013: 74).

1.1.1.2. Ses Salines

Es tracta d'un fossat defensiu en forma de "V", de 3,5m de profunditat i 3,20m d'amplada, situat al municipi de Ses Salines, al sud de Mallorca (Bauzà; Ponç 1998: 104) (Fig. 1). Aquesta estructura és anomenada per Margarita Orfila com a "síquia", situada en el sector que ella anomena "Sector Casas Consistoriales". Bauzà i Ponç varen realitzar un seguiment del traçat d'aquest fossat mitjançant els testimonis orals dels veïns que havien aprofitat l'estructura per construir-hi les seves aljubs i se n'adonaren que les dimensions es mantenien regularment en tots els punts on es tenia constància de la seva existència (Bauzà; Ponç 1998: 105). Així, el resultat va ser una estructura negativa de secció en forma d'V que tancava un espai de 7.500m² en planta de perímetre irregular. Així, podem veure que l'estructura no respecta el model de campament romà clàssic, rectangular. Per això, els autors justifiquen que el traçat respondria a la topografia de la zona i que es reutilitzaria un poblat o fortificació anterior talaiòtica (Bauzà; Ponç 1998: 107). Els autors també proposen la possibilitat de que es tracti d'una estructura púnica reutilitzada pels romans, semblants a les localitzades de planta triangular, a Toscano (Málaga) i Sucis (Sardenya) (Bauzà; Ponç 1998: 107). La data d'amortització, segons els autors (1998: 112) correspon al Talaiòtic Final (el que nosaltres anomenem Post-talaiòtic), període que finalitza amb la conquesta romana del 123 a. C. (els autors defensen que la durada de l'ús digué ser molt curta pel veloc avanç de la conquesta). A més, l'elevada quantitat de material romà identificat en superfície (fins i tot *tegulae*), en delatarien la seva continuïtat d'ús com a hàbitat, del qual ens parla Margarita Orfila en el "Sector Casas Consistoriales".

Actualment, s'està duent a terme el projecte de recerca "La Romanització a Mallorca: el cas del fossat romà de Ses Salines" per part de Bartomeu Vallori Márquez,

per l'estudi del fossat i el seu entorn, del qual ja Margarita Orfila, en la seva tesi doctoral, va aportar moltes dades (Orfila 1988).

Pel que fa als materials, apareixen sobretot materials post-talaiòtics, púnicoebussità i itàlic (àmfora greco-itàlica i Dressel 1C) (Orfila, 1988: 177-192). Així, l'autora ha marcat una orquídia cronològica de l'àrea entre els segles IV a. C. fins el VI d. C.

Margarita Orfila distingeix tres àrees en el nucli urbà de Ses Salines. Un sector que anomena "Sector Casas Consistoriales", que identifica com un hàbitat que començaria en època talaiòtica, entorn el segle V a. C., rebent una forta influència púnica el IV a. C i un alt grau de romanització, a causa de l'elevada presència de materials romans, a partir del segle II a. C. (Orfila 1988: 183). Una mica més al nord, Orfila identifica un altre sector, "Sector Colegio Estatal", diferent al sector anterior i separat per un espai de 100m on l'autora, en la seva investigació, va detectar poquíssim material (Orfila 1988: 183-184). En aquest segon sector destaca, per abundància, la ceràmica tardana, que abarca fins el segle VII d. C, per la presència de fragments de Terra Sigillata Africana D. Finalment, el tercer sector correspon a la coneguda Necròpolis de Sa Carrotja, objecte d'estudi d'Orfila en la seva tesi doctoral, situat a 400m a l'est del "Sector Casas Consistoriales" i 380m a l'est del "Sector Colegio Estatal". En aquest sector apareixen materials des del IV a. C. fins el VI d. C, encara que els més abundants van del segle II a. C. fins el canvi d'Era. Orfila considera que en aquest sector no només hi hauria la zona d'enterraments, sinó també d'hàbitat, a causa de la tipologia de materials recuperats en superfície: àmfores greco-itàliques, Dressel 1A, ceràmiques campanianes B i C, àmfores púnicoebussitanes, ceràmica comuna ebussitana, àmfores d'època imperial com les àmfores tarraconenses laietanes i Dressel 20 bètiques, ceràmica de parets fines i alguns fragments, pocs, de terra sigillata sudgàlica i hispànica (Orfila 1988: 187). Aquests cronologies venen reforçades per les evidències numismàtiques trobades tant en la necròpolis com en el municipi, que abarquen des d'època republicana fins el segle VI d. C.

La cronologia de la necròpolis, segons l'estudi ceramològic de Margarita Orfila, comprendria entre el III a. C. i el VI d. C. (Orfila 1988: 130). Hi apareixerien tant incineracions com inhumacions i els enterraments són individuals i a l'aire lliure (no col·lectius i en cova, com els indígenes). El moment àlgid d'utilització correspondria, segons l'autora, en el canvi d'Era (els fragments anteriors al canvi d'Era, incloent el I a. C. representen el 46,84% del total i la tipologia més representada en la necròpolis són

les Parets Fines amb un 25, 67% i la ceràmica post-talaiòtica, amb un 20,72%). A més, s'han identificat 46 làpides les inscripcions de les quals està en llengua llatina, datades algunes ja des del primer moment de la conquesta (Orfila 1988: 132). Pel que fa als noms, n'apareixen de llatins i d'indígenes indoeuropeus. Tot i això, no apareixen en les inscripcions ni càrrecs públics ni cap referència a les tribus a la que pertanyien els difunts, per lo que Orfila proposa que aquest indret devia dependre d'un altre nucli romà. S'han documentat tant enterraments de ritual d'inhumació (de tradició indígena i semítica) com d'incineració (aquests darrers de tradició romana). Pel que fa a la seva cronologia, en base a les formes ceràmiques que s'hi varen identificar, aniria des del segle I a. C. fins el I d. C. (Manera 1974: 405). L'autora que els ha estudiat inclús creu que es podria allargar des del II a. C., en base a alguns vasos de partes fines.

Pel que fa a les inscripcions funeràries, que hem introduït a l'inici d'aquest apartat, García Riaza detecta una ràpida romanització d'aquesta àrea, el sud de Mallorca, perquè els indígenes ràpidament agafen els *nomina* de las grans famílies romanes tardorepublicanes, especialment d'aquelles que havien intervingut en l'administració hispànica (García 2000: 26). Aquests són: *Antestii*, *Caecili*, *Pomepei* i *Sergii*. A més, això implica un canvi radical en el món funerari, ja que el ritual tradicional indígena era els enterraments col·lectius en cova (García 2000: 27). El nou ritual implica la individualitat front la comunitat i enterraments a l'aire lliure front els enterraments en cova. Tot i això, els hàbits funeraris indígenes perduren fins ben entrat el segle I d. C.

1.1.1.3. Sa Nitja / Sanisera

El campament romà de Sa Nitja s'ubica al nord de Menorca, al Cap de Cavallaria, d'uns 7500m² (Fig. 1). El seu ús ha estat datat entre el 123 i el 45 a. C. aproximadament (Contreras *et al.* 2006: 234). L'elecció d'aquest emplaçament es justifica per tractar-se d'una entrada de mar que constitueix un excel·lent port i punt de refugi per les naus que transiten pel nord de Menorca. Això ho demostraria la presència de nombrosos derelictes.

El jaciment té uns 60.000m², però aquesta superfície inclou no només el campament, sinó també la futura ciutat-port que es desenvoluparà després del campament republicà i que perdurà fins ben entrada l'Antiguitat Tardana (De Nicolás 2003: 122), incloent una basílica paleocristiana.

El campament es troba situat damunt un petit promontori d'uns 15-20m d'alçada, des del qual es controla visualment la petita badia que constitueix el port natural i part de la costa nord de Menorca (Contreras *et al.* 2006: 234).

Fernando Contreras considera que el campament no només seria un punt de control del territori i de la costa, sinó també un punt base a partir del qual es reclutarien els foners balears que després lluitarien en l'exèrcit romà, i que, com hem vist anteriorment, apareixen en les fonts com, per exemple, en la Guerra de Jugurta i en la Guerra de les Gàlies de Cèsar (Contreras *et al.* 2006: 240). Un moment clau per aquest campament, segons l'equip d'excavació, seria el primer quart del segle I a. C., quan s'aprecien algunes transformacions en l'estructuració del campament, que els autors interpreten en el context de les guerres sertorianes (Contreras *et al.* 2006: 242). Els autors defensen que, molt probablement, la flota d'Anni Lusc, que venia de Roma enviada per Sila cap a Hispània, quan Sertori va entrar a Eivissa (Plut. *Sert.* VII, 3), s'haurien aturat al campament menorquí per agafar reforços i assegurar la fidelitat al dictador en les illes, per poder seguir mantenint el reclutament de foners. Després de la batalla naval del port d'Eivissa, on guanya la facció pro-Sila (optimates) i Sertori ha de fugir cap a Hispània, la facció vencedora es dedicaria a consolidar les guarnicions insulars (García y Sánchez 2000: 62). Aquesta hipòtesis proposada pels darrers dos autors que acabem de citar, segons l'equip de Contreras, torbaria la seva evidència arqueològica en les reformes que hem mencionat, en el context de la reorganització d'Hispània de Metel Pius i Pompeu després de la guerra civil.

La darrera remodelació que reflecteixen els contextos estratigràfics, segons l'equip investigador de Sa Nitja, es produeix cap el 45 a. C., en el context de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (Contreras *et al.* 2006: 245). Segons l'autor, les tropes es posicionarien en favor de Pompeu (que tenia grans clientele a Hispània després d'haver-s'hi quedat un temps després de la guerra civil de Sertori amb aquest objectiu) i, després de que els pompeians fossin derrotats a la batalla de *Munda*, el 45 a. C., en la reestructuració de l'exèrcit de Cèsar, s'abandonaria el campament de Sa Nitja, tot i que continuaria com a nucli habitat en el que més endavant Plini (Plin. *Nat. Hist.* III, 76-77) anomenarà com a *Sanisera*.

A aquests tres campaments, hi hauríem d'afegir l'establiment de punts de vigilància en indrets estratègics per controlar i garantir el tràfic marítim (Orfila 2008: 22).

1.1.1.4. *Palma*

Segons Plini el Vell (Plin. *Nat. Hist.* III, 77-78), es tracta d'un dels *oppida civum Romanorum* fundats a Mallorca (Fig. 1), juntament amb *Pollentia*. De fet, *Pollentia* i *Palma* sempre es mencionen juntes, ja que es fundarien simultàniament. Pomponi Mela (*Chor.* II, 124) les descriu com *coloniae*, però, tot i que apareguin citades com a tal, no ens proporcionen informació de quan reberen aquest estatut (García; Sánchez 2000: 54). Estrabó (Str. III, 5, 1-2) explica que Quint Cecili Metel, després de la conquesta el 123 a. C., fundà dues *poleis*, *Palma* i *Pollentia*, però no especifica amb quin estatut, tot i que també expressa que s'assentaren tres mil colons romans a les Balears.

Pel que fa a la ubicació de **la Palma romana**, a principis del segle XX hi va haver una forta discussió sobre on se situaria (Orfila 1988: 21), si a la zona de Es Palmer (sud de Mallorca) (Furió 1835, *non vidit*) o sota l'actual Palma (Rosselló 1983: 144-152, *non vidit*). Rosselló Bordoy va ser el primer que va aportar proves fefaents pel que fa a la ubicació de la ciutat, sobre l'emplaçament de la qual actualment ja ningú en dubta. Aquestes restes es troben sota l'actual casc antic, en un promontori a una 15m d'alçada respecte el nivell de la mar, entre la Plaça de Cort i l'actual Catedral de Mallorca i el Palau de l'Almudaina i algun punt encara no definit per la part oriental, possiblement fins el Palau Episcopal.

Pel que fa a l'arqueologia de la ciutat, s'ha identificat un possible *cardo* al carrer de Sant Roc, del qual se n'ha confirmat la seva prolongació en el subsòl de la Catedral, juntament amb un possible conjunt termal, identificat per estructures d'hipocaust (Cau 2004: 177 i 189), juntament amb un tram de la muralla identificada als jardins del Palau Episcopal (Cau 2004: 179). A més, possiblement hi hagués una ampliació posterior del nucli urbà pel costat nord, on s'hi ha identificat una orientació diferent del traçat urbà (Cau 2004: 180). Pel que fa al Fòrum de la ciutat, aquest podria ubicar-se sota l'Estudi General Lul·lià, coincidint amb el Carrer de Sant Roc, per l'evidència d'estructures monumentals que podrien correspondre a edificis públics, a nivell de fonamentació (Cau 2004: 197). També cal esmentar la possible identificació d'un teatre romà, identificat gràcies al parcel·lari actual, tot i que els sondejos de comprovació no han donat resultats positius, per la dificultat que suposava la intervenció urbana, (Moranta

1997²⁶, *non vidit*; Moranta 2005: 303 i 306) prop del que seria la zona portuària de la ciutat, en la zona del Passeig del Born, concretament a la Plaça Joan Carles I, coneguda com a Plaça de ses Tortugues.

Pel que fa a l'època republicana, en una excavació d'urgència rere l'absis de la Catedral de Palma, a l'antic Hospital de Sant Pere i Sant Bernat, també anomenat Ca'n Muntanyans, s'han identificat un context intacte associat a estructures dels darrers decenniis del període republicà (López; Estarellas; Merino 2008: 130). Aquest nivell republicà, que correspon al farciment d'una fossa, ha estat datat entre el 50 i el 40 a. C., ja que no apareix cap fragment de *terra sigillata* itàlica ni les seves imitacions ni parets fines d'època augustea. En aquest cas, la ceràmica Campaniana no ha aportat dates concloents i cal destacar la presència d'un fragment d'àmfora bètica Dressel 7-11 i una àmfora púnicoebussitana PE-41, que comença a produir-se en aquest moment (López; Estarellas; Merino 2008: 136).

Pel que fa a l'excavació que Margarita Orfila i Mateu Riera dugueren a terme el 1999 a l'interior de la Seu, es va documentar un mur amb un paviment associat d'aproximadament el 50 a. C., per la presència d'àmfora tarraconense, tot i que no es va poder arribar a excavar fins els nivells de fonamentació del mur, per les característiques de l'excavació, però sí que es coneix que la seva amortització es produiria a la segona meitat del I d. C. o començaments del II d. C., moment en el qual es construirien unes termes (Riera; Orfila 2005: 316-317).

El recent descobriment del campament de Son Espases, arrel de la construcció de l'Hospital Universitari, que hem mencionat anteriorment, s'ha posat en relació amb la *Palma* romana. Possiblement, un cop abandonat el campament, amb l'objectiu de controlar el territori de la plana de Palma, quan aquest s'abandona, la futura colònia es funda davant la mar, on s'hi situa el port comercial i des del qual es poden controlar millor les rutes comercials.

1.1.1.5. El derelict de la Colònia de Sant Jordi A

Es tracta d'un vaixell que es va enfonsar al sud de Mallorca (Fig. 1), prop de l'antiga factoria comercial púnicoebussitana de Na Guardis. La nau provindria de la

²⁶ Moranta, Ll. (1977). *El teatro romano de Palma. Una hipótesis y sus primeras comprobaciones*. Palma.

Itàlia central. Cerdà (1980: 97) la va datar entre el 125 i el 100 a. C., tot i reconèixer que la seva datació podria arribar al 75 a. C.

Els materials més destacats que s'hi han identificat són àmfores Dressel 1, amb el predomini de la variant Dressel 1C, tot i que també hi ha Dressel 1B, la Lamboglia 2, àmfores gregues de knidos i Kos i algunes púniques Mañá C2 (Cerdà 1980: 97; Olcese 2012: 592). Aquests materials anaven acompanyats, sobretot, de vaixella Campaniana B i alguns vasos de la C, a més de ceràmica comuna itàlica, alguns individus de comuna púnicoebussitana (que Olcese 2012: 592 justifica com una possible aturada a la factoria de Na Guardis) i també *tegulae*, un *dolium* i materials de ferro (Olcese 2012: 592).

Cerdà proposa que podria tractar-se d'una de les naus d'aprovisionament que acompanyarien l'exèrcit romà en la conquesta de Mallorca (Cerdà 1980: 97). Tot i això, la presència d'àmfores Dressel 1 ens dóna una cronologia ja del I a. C., juntament amb la presència de vaixella Campaniana C (Principal; Ribera 2013: 119). Colls 1987 (*vidit* Orfila 2008: 25) ja li va donar al derelicta una cronologia d'entre el 100 i el 80 a. C.

Aquest derelicta podria ser una mostra de l'estímul provocat per la conquesta i militarització de les Balears, que ara esdevindrien una ruta més segura, tot i que la pirateria encara serà molt activa fins les campanyes de Pompeu del 67 a. C.

1.1.1.6. Àmbit rural: apropiació del territori

Per una altra part, comptem amb diverses traces de centuriacions en diversos indrets de Mallorca, com són els cassos del sud de Mallorca (Rosselló 1974; Orfila 1988), la zona d'Alcúdia (Coll *et al.* 1984), el municipi de Calvià (Guerrero 1982) i Llubí (Orfila *et al.* 1996: 14). L'inconvenient d'aquests estudis de parcel·lacions és el fet de que encara no és coneix en quin moment es va dur a terme la parcel·lació, tot i que aquesta es produiria, segurament, en el moment en que es van fundar les colònies.

Pel que fa al sud de Mallorca, a la zona de Ses Salines, es pot intuir una densa ocupació de l'àrea en època romana (Rosselló 1974: 150), especialment per la presència de ceràmica en superfície i la troballa d'urnes i làpides funeràries tant a Sa Carrotja com a la finca de Sa Vall, estudiades en el primer cas per Margarita Orfila en la seva tesi doctoral (Orfila 1988). Rosselló Verger va descriure una seguit del que podrien ser centúries relacionant-les amb materials en superfície d'època romana, però darrerament

aquesta organització del territori s'ha comprovat que correspon a època més moderna (Ariño *et al.* 2004: 59-60).

Pel que fa al nord de Mallorca, a la zona d'Alcúdia, s'ha pogut veure una prolongació en el camp de la trama urbana de *Pollentia* en les immediacions de la ciutat romana (Aramburu-Zabala 2005). Per aquesta zona, l'autor defensa que continuaria el mode d'explotació del territori indígena, mentre que els colons implantarien el seu sistema d'explotació comercial mitjançant *villae*. De fet, cal recordar que, en un dels poblats sense especificar de la possessió de Son Siurana, va aparèixer un tresor de monedes tardorepublicanes²⁷, que Núria Tarradell identifica en el context del final de la Guerra Civil de Cèsar i els pompeians (Tarradell 1993: 657). Cap el segle I d. C., la pressió agrària romana sobre territori seria tan forta que acabaria provocant l'abandonament dels poblats indígenes, juntament al seu mode de producció, i els seus habitants passarien a treballar també en les explotacions de caire romà (no sols dels colons, sinó també de l'antiga elit indígena romanitzada), per abastir les ciutats i per l'exportació dels excedents (Aramburu-Zabala 2005). Coll Conesa *et al.* (1984: 128) han documentat un augment considerable de l'ocupació de la plana d'Alcúdia, on se situa la ciutat de *Pollentia*, juntament amb abandonaments en alguns poblats indígenes, a més de l'establiment de punts de vigilància de la costa i defensius.

Finalment, en la zona del centre de Mallorca, en les comarques del Pla i del Raiguer, s'ha identificat també el que podria ser una altra fossilització d'un cadastre romà (Cardell; Orfila 1991: 415).

1.1.2. PERDURACIÓ DE L'HÀBITAT EN ELS ASSENTAMENTS INDÍGENES DESPRÉS DE LA CONQUESTA.

Cal destacar que la intervenció del 123 a. C. va donar lloc a una ocupació militar en el moment inicial, com hem pogut veure fins ara, però, en un primer moment, no pareix que s'abandonessin significativament els hàbitats dels indígenes (Fernández-Miranda 1983: 105). Miquel Tarradell (1983: 126) ja crida l'atenció sobre la necessitat d'estudiar la fase romana dels poblats talaiòtics, que fins feia ben poc, segons l'autor²⁸, s'havia

²⁷ La més moderna de les quals correspon als anys 47-46 a. C., sota el consolat de Q. Cecili Metel Pius Imp.

²⁸ Es tracta dels anys 80.

anat marginant i tractat com una intrusió en el registre arqueològic. Tot i la continuïtat fins el canvi d'Era, sí que en alguns poblats se'n veu una disminució de les dimensions, com és el cas de Ses Païses, a Artà (Aramburu; Hernández 2005: 639). En aquest cas, en documenten la continuïtat d'habitatge les ceràmiques comunes itàliques de cuina, juntament amb l'arribada d'àmfores. Aquest poblat serà abandonat cap a mitat del segle *t. al.* I d. C. (Aramburu; Hernández 2005: 640). Un altre exemple dels grans poblats indígenes mallorquins que perduren fins el segle I d. C. és Son Fornès (Amengual *et al.* 2012: 71). Una de les evidències més clares d'aquesta perduració en el segle I d. C. és la presència d'àmfores tarraconenses, en detriment de les itàliques²⁹, juntament amb bètiques, tot i que en menor mesura (Quintana 2006: 64). Aquests darrers autors afirmen que al Son Fornès d'època clàssica, les principals activitats documentades són “*bàsicament activitats de producció agrícola, d'emmagatzematge i de refús*” (Amengual *et al.* 2012: 80).

Pel que fa a Mallorca, a través de prospeccions que es realitzaren a diferents indrets de l'illa (sud de Mallorca, Alcúdia, Calvià i Llubí, entre altres), s'ha confirmat la presència romana en indrets ja existents abans de l'època romana, no només en poblats, sinó també santuaris indígenes i necròpolis (Orfila *et al.* 1996:14). Aquests autors afirmen que el 58,82 % dels poblats preromans del territori de Ses Salines-Santanyí perduren almenys fins el segle I d. C. L'evidència que dona peu a aquesta afirmació són les restes ceràmiques romanes trobades en superfície, material constructiu de tradició romana i monedes (Orfila 1993; 799).

De totes maneres, hem de remarcar, com hem dit abans, que a la zona on en època romana s'estableix l'*ager pollentinus* podem veure que sí que s'hi construeixen assentaments d'hàbitat de nova planta, sobretot a la zona propera a l'istme (Coll *et al.* 1984: 123 i que en aquest indret sí que s'abandonen alguns assentaments indígenes (Coll *et al.* 1984: 128).

Tot i això, Antoni Puig afirma que el problema és que no es coneix la importància o el rol de cadascun d'aquests assentaments o si tenen les mateixes característiques que havien tingut abans de la conquesta (Puig 2008: 557-558), ja que tot aquest tipus de treballs de territori s'han dut a terme tan sols mitjançant la projecció sense estudiar en profunditat els assentaments i quins canvis han sofert diacrònicament.

²⁹ Que copen el mercat balear en època republicana.

Pel que fa al món funerari indígena, se segueixen realitzant els rituals d'enterrament col·lectius en coves i hipogeus, tot i que ara els aixovars sí que inclouran elements de la cultura material itàlica, amb ceràmiques que abarquen una cronologia de fins el I d. C. (Fernández-Miranda 1983: 102). Aquest fet, com indica l'autor, implicaria la continuïtat en les creences religioses. Tot i això, també hem de recordar que en el segle I a. C. trobem també la necròpolis de Sa Carrotja a Ses Salines, que hem mencionat més amunt, amb presència d'indígenes que no sols han llatinitzat el seu nom, afegint un *cognomen* republicà, sinó també han abandonat la seva tradició d'enterrament col·lectiu indígena, en coves i hipogeus, per els enterraments individuals, amb una inscripció funerària referenciant l'enterrament. Una altra evidència de la continuïtat en el manteniment dels cultes preromans és la perduració del santuari de Son Oms fins ben entrat el segle I d. C. (Guerrero 1990: 234). Dins el món de les creences religioses, podem veure que, en el Santuari de Son Oms (Palma), que perdura fins el segle I d. C., apareixen inscripcions sobre peces de parets fines votives dedicades als déus romans, però, com hem dit, en un santuari indígena reestructurat en època preaugusta (Pena 2005b: 207). També han estat identificades incineracions dins urnes fetes en marès (pedra local, roca sedimentària detrítica) amb aixovars de tradició indígena i romana en coves fins ben avançat el segle I d. C., entre els quals en podem destacar la cova de Son Danús i de sa Madona, Santanyí (Arribas 1983: 47). Això demostra la continuïtat en el món rural de les tradicions indígenes que es durien a terme en els poblats, i també la nova influència romana en els rituals, com ara la incineració i els aixovars compostos de ceràmica indígena i les noves ceràmiques romanes, creant un sincretisme religiós híbrid.

Víctor Guerrero (1990: 227) també crida l'atenció sobre l'abandonament en el moment de la conquesta de l'activitat de la factoria púnicoebussitana de Na Guardis, al sud de Mallorca, destinada a l'intercanvi entre productes ebussitans o altres productes canalitzats pels pitiüsos en la societat talaiòtica. La factoria comercial s'abandonà de manera pacífica i ordenada, ja que no s'han registrat traces de violència, els magatzems estaven buits i tan sols hi deixaren els materials ja amortitzats (Guerrero 1990: 228). Tot i això, en la segona mitat del segle I a. C. es recuperarà el comerç ebussità (Ramon 2008: 88), fet que no tan sols s'observa en les importacions a Mallorca i Menorca, sinó també en l'expansió dels barris industrials a Eivissa. Aquest comerç canalitzat per Eivissa perdurà durant tot el segle I d. C. (Guerrero 1990: 239). També cal destacar

l'abandonament del Turó de ses Abelles (Calvià), cap el I a. C., factoria comercial indígena enfocada al comerç exterior (Guerrero 1990: 234).

1.1.2.1. *Tucis i Guium*

Segons la Història Natural de Plini el Vell, els assentaments de *Tucis* i *Guium* varen rebre, en algun moment abans de l'Edicte de Llatinitat de Vespasià (79 d. C.) l'estatut de colònia llatina (Plin. *Nat. Hist.* III, 76-77). La ubicació d'ambdós assentaments és actualment desconeguda. La qüestió és que es tractaria de dos assentaments indígenes que, en algun moment actualment encara no determinat i per algun motiu rebrien l'estatut de ciutadania llatina, abans de la Llatinització Flàvia (García; Sánchez 2000: 67). Tampoc coneixem si gaudiren de *ius Latii maior*, és a dir, tot *l'ordo decurionum* del municipi rebia la ciutadania romana, o *ius Latii minor*, tan sols els magistrats (Valiño 2010: 78)³⁰. Tot i no conèixer el moment en que aquestes ciutats reberen l'estatut de ciutadania, García Riaza i Sánchez León (2000: 72-73) afirmen que aquesta promoció es produiria abans de l'Edicte de Llatinitat per Hispània, ja que l'autor, Plini el Vell, no presenta encara *Ebusus*, *Iamo* (Ciutadella) i *Mago* (Maó) com a municipis flavis, que sí que ho seran a partir de l'Edicte de Vespasià. A més, aquests autors proposen que aquesta promoció es produiria en època d'August, de quan datarien les fonts que usa Plini per a redactar la seva obra o fins i tot de Cèsar, moment en que es produeix un fenomen similar a altres indrets de la *Hispania Citerior*.

Pel que fa a *Tucis*, Raimondo Zucca (1999: 155) la situaria entre els actuals municipis de Manacor i Petra. El principal motiu és la troballa en aquesta zona d'una inscripció (CIBal 61), juntament amb taques de concentració de ceràmica romana en superfície i l'existència del topònim "*Tuca*" en el *Llibre del Repartiment* com una alqueria. El que crida més l'atenció, a part de l'aparició del que podria ser el topònim, és el fet de que es tracta d'una dedicació per part de *l'ordo* de la ciutat a un personatge, *Pomperia Falconilla*, de l'entorn més proper de la família imperial, concretament de l'època de Còmmode. El problema és que el topònim no es pot llegir en claretat (s'ha

³⁰ La diferencia entre una *colonia civum romanorum* i una *colonia latina* és que la primera és com si fos una prolongació de la mateixa Roma en un altre territori, per lo que els colons conserven la seva tribu original, essent ciutadans romans. En canvi, la segona té un cert grau d'autonomia local pròpia, tot i tenir algunes prebendes envers els ciutadans romans (Valiño 2010: 84).

restituït com a TAV-, però segons Juan Jaume Castelló, el seu desenvolupament estaria massa forçat) (Castelló 2005: 375).

Pel que fa a *Guium*, Zucca (1999: 153) la relaciona amb la necròpolis de Sa Carrotja (Ses Salines), on també havíem mencionat anteriorment la presència d'un possible campament romà. Tot i això, no s'ha trobat en aquesta zona cap inscripció (de les moltes que hi ha a la necròpolis) que porti aquest topònim. Tot i això, sí que s'ha documentat epigràficament l'existència d'aquest municipi llatí, però en una inscripció a *Tarraco* de mitjans segle II d. C. (CIL II 4218=RIT 280=CIBal Ap. I, 6). El personatge a qui està dedicat el monument a la capital provincial és Gn. Gavi Amethyst, que va finalitzar la seva carrera política a Tàrraco. En la inscripció podem veure que l'individu va realitzar tots els càrrecs polítics tant a *Guium* com a *Palma* (tendria un doble *origo*) i ha estat desenvolupada de la següent manera: *omnibus honoribus in rebus publicis sua functus* (García; Sánchez 2000: 76). Pel que fa a la *tribu*, en el cas de Gn. Gavi Amethyst correspondria a la *Quirina*, típica dels municipis flavis, però García Riaza i Sánchez León (2000: 72) senyalen que aquesta tribu també té certa difusió a Àfrica i seria possible que també a l'Hispania preflavia, a més de que tampoc es coneix res més del personatge i podria que, per característiques de la seva vida pertanyés a una altra tribu.

Així, el fet de que tinguem dos nuclis preromans que evolucionen a un estatut municipal llatí abans de l'Edicte de Llatinitat de Vespasià ens dur a pensar l'alt grau d'acceptació per part del substrat anterior a l'arribada dels romans i de l'interès que aquests tenien en la colonització del camp mallorquí, ja que aquest fet implicava un canvi en les institucions tradicionals per les que es regia l'assentament i s'adoptava la nova administració municipal romana.

1.1.2.2. Bocchoris

Es tracta d'una ciutat preromana que, segons Plini (*Nat. Hist.* III, 76-77), hauria estat federada de Roma en el moment a l'Edicte de Llatinitat de Vespasià. Aquesta s'ha ubicat a la Badia de Pollença, al nord de Mallorca, a 8km de *Pollentia*, gràcies a dues *tabulae patronatae* que si hi han identificat (CIBal 21 i CIBal 22=CIL II, 3695), datades al canvi d'Era: la primera al 10 a. C. i la segona al 6 d. C., on s'autoanomena *civitas Bocchoritana* en la primera i es refereix al *senatus populusque Bocchoritanus* en la

segona. En la inscripció més antiga, s'adopta a M. Licini Crass Frugi, que havia estat governador de la província *Hispania Citerior*, com a patró de la ciutat. En el cas més modern, es designa a M. Atili Vern, de la tribu Galeria, del qual en sabem poc més (García 1999: 79). Alguns autors, com Marc Mayer i Isabel Rodà (1983: 29) proposen que el terme *civitas Bocchoritana* no tan sols faria referència a un assentament, sinó que n'englobaria altres, com el de Siller, Gotmar i Llenaire. Els materials identificats en superfície han estat estudiats per Damià Cerdà (2002).

Pel que fa a la vida de l'assentament, atenent a les ceràmiques identificades en superfície, aquest aniria des del segle VI a. C. fins a mitjans segle III d. C. (Estarellas; Merino 2005: 384). En els sondejors que s'han dut a terme per identificar les fases del jaciment, destaquen dos períodes especialment significatius que serien el III a. C i el moment immediatament anterior a la conquesta de Quint Cecili Metel, el 123 a. C. (Estarellas; Merino 2005: 383). Pel que fa a l'etapa romana del jaciment, segons els excavadors, no s'han identificat contextos clars, ja que es tractava de dos petits sondejors, tot i que sí la continuïtat fins la UE 4 (que correspon al nivell del mitjans segle III d. C., ben identificat). Aquesta continuïtat ve representada per la presència de ceràmica de Vernís Negre A i, en menor mesura B, sigillates itàliques, gàl·liques i africanes, juntament amb ceràmiques comunes i de cuina tant itàlica com africana i parets fines bètiques d'època Claudi-neroniana.

Pel que fa a la datació inicial el *foedus*, García (2002b: 75-76) proposa: (1) o l'organització romana de l'arxipèlag balear que es produiria després de la conquesta del 123 a. C. o (2) la reorganització produïda a Hispània després de la Guerra de Sertori (72 a. C.). Tot i aquestes dates, l'autor també afegeix com a possible datació, o almenys un antecedent, (3) el moment en que les Balears, enteses com Mallorca i Menorca, enviaren uns *legati* a Gneu Corneli Escipió, durant la Segona Guerra Púnica, en un episodi que es produí a Eivissa el 217 a. C. i on s'establiria un pacte de no agressió dels romans cap a aquestes illes (Liv. XXII, 20). Raimondo Zucca (2012b: 113 i 115 i Zucca 1999: 152) també considera que el *foedus* s'establiria després de la Segona Guerra Púnica, però per un altre motiu. Aquest seria el rebuig per part dels bocchoritans de la flota encapçalada per Magó Barca el 206 a. C., que anava a atracar a Mallorca per reposar i captar mercenaris al dirigir-se cap a Itàlia per donar suport al seu germà Aníbal Barca. Zucca (1999: 88) també proposa que una altra possible data seria algun moment posterior al 206 a. C., per lo que Roma concediria aquest *foedus* com a resposta al

suposat rebuig dels bocchoritans a les tropes púniques de Magó Barca³¹. Sánchez i García (2000: 109) també proposen com a data inicial de la federació el moment immediatament posterior a la conquesta balear, el 122 a. C., com a conseqüència de la reorganització que es produiria en el territori finalitzada la conquesta. Això es deuria a una bona relació dels romans amb aquest poble durant la conquesta.

Respecte al moment de l'extinció d'aquest *foedus* també s'han fet diverses propostes. Alguns estudiosos, com García Bellido (1947: 138-139, *non vidit*)³² i d'Ors (1953: 371, *non vidit*)³³, han proposat, fins i tot, l'extinció de la ciutat abans del període flavi, ja que Plini escriu: (...) *et foederatum Bocchorum fuit* (Plin. Nat. Hist. III, 77). Tot i això, els autors actuals defensen que aquest *fuit* es refereix al període anterior a August, ja que el naturalista es basaria en documents d'aquest període (Zucca 2012b: 112), per lo que, en un moment proper al Principat d'August, si no durant aquest, la *civitas bocchoritana* perdria el seu rang. Aquest fragment de la *Naturalis Historia* va servir a Ors per establir com a causa de la desaparició de la ciutat la forta rivalitat que exerciria *Pollentia* com a colònia romana. Tot i aquesta afirmació, està més que documentada la pervivència de la ciutat fins el període baiximperial, fet que s'ha constatat amb la gran quantitat de ceràmiques documentades en el registre estratigràfic, especialment una gran quantitat de ceràmica africana, no sols fina³⁴, sinó també comuna i de transport (Estarellas; Merino 2005: 379). Per Raimondo Zucca (2012b: 115), la ciutat, en època d'August, la ciutat perdria el seu estatut de federada i baixaria a *civitas stipendiaria*. En canvi, altres (García; Sánchez 2000: 136; Cardell 2012: 109; Mayer 1991: 175) consideren que la ciutat passaria a tenir, després de la federació, un estatut privilegiat.

³¹ Aquest rebuig es deuria: 1) a la ja existència d'un *foedus* amb Roma, pel qual havien de rebutjar els púnics, 2) al fet econòmic de que les Balears ja estaven exhaustes de tantes llesves per part dels púnics fins el 208 a. C., en que es produeix la darrera a Mallorca (a Menorca encara restarà la del 206 a. C.), per lo que aquest cop s'hi oposaren (García; Sánchez 2000: 105). Aquestes afirmacions es basen en el supòsit de que va ser els bocchoritans els que rebutjaren l'exèrcit púnic, però no hi ha cap evidència real de que fos així, tan sols és una premissa proposta per Raimondo Zucca (1999: 152).

³² García, A. (1947). *La España del siglo I de nuestra era* (según P. Mela y C. Plinio). Madrid.

³³ D'Ors, A. (1953). *Epigrafía jurídica de la España romana*. Madrid.

³⁴ Entre les quals destaca la forma Hayes 50 A de les sigillates africanes del tipus C.

Jaume Cardell (2012: 109) considera, seguint a Marc Mayer (1991: 175) i Enrique García (1999: 80-81), que *Bocchoris* s'acabaria integrant en l'ager de *Pollentia*, ja sigui per *adtributio* o *contributio* i que seguirien coexistint les dues fins a l'abandonament de *Bocchoris* a mitjans segle III d. C. Així, els seus habitants “podrien formar part del conjunt poblacional de *Pollentia*, malgrat el fet de seguir habitant a la zona del Pedret de Bóquer” (Cardell 2012: 110). Així, per a l'obtenció d'un estatut privilegiat, García i Sánchez (2000: 136) segueixen la proposta d'integració per *adtributio* de Broughton (1951: 210-213, *non vidit*)³⁵, que va deduir del cas nord-africà. Així, hi hauria una comunitat de dret romà propera (*Pollentia*) i una altra peregrina (*Bocchoris*) que, per contacte i interessos comuns, es produeix una assimilació que dona lloc a la promoció de la ciutat peregrina i els seus magistrats, per *ius Latii minor*, són assimilats pels ciutadans romans de la colònia romana. En el cas que fos per *contributio*, *Bocchoris* hauria obtingut l'estatut privilegiat independentment de *Pollentia* i, posteriorment, les ciutats s'acabarien integrant.

Des del punt de vista institucional, les *tabulae patronatae* de *Bocchoris* proporcionen informació ambigua. El CIBal 21 ens parla d'uns *legati* de la *civitas* i, segons el CIBal 22, la ciutat tendria *senatus* i *praetores*. Això també ha obert el debat de si hi hauria un canvi institucional entre el 10 a. C i el 6 d. C. Tot i això, segons García (1999: 77), en aquest moment hi hauria un alt grau d'ambigüitat en la denominació de les institucions i magistrats de les ciutats que no són pròpiament colònies, per lo que l'ús d'un terme o un altre, pel que fa a la cronologia d'aquestes *tabulae*, no aporta informació clara sobre si hi va haver un canvi institucional entre el moment en que foren publicats els dos documents. El que sí podem veure, segons l'autor, pel que fa als *legati*, és la voluntat d'adaptació que tenen els habitants de *Bocchoris* al imitar les formes epigràfiques del moment. Segons Zucca (2012b; 116-117), els càrrecs que apareixen en les dues inscripcions són tan sols l'adaptació en forma llatina de les institucions indígenes.

Per una altra part, García i Sánchez (2000: 131) consideren que, pel que fa al document CIBal 22, corresponent a la *tabula* del 6 d. C., els individus que apareixen com a *praetores* serien ciutadans romans, ja que els autors consideren que, pel que fa a

³⁵ Broughton, T. R. S. (1951). *The magistrates of the Roman Republic*. Philological Monographs of the American Philological Association. Núm. 15. Nova York.

la documentació oficial, no s'utilitzarien en aquest període *tria nomina* usurpats, com sí que s'hauria fet en inscripcions d'àmbit privat o funerari, com les de Sa Carrotja.

Pel que fa a aquesta ciutat, considerem que un projecte de recerca centrat en l'estudi de l'evolució diacrònica del jaciment, que a hores d'ara no s'està realitzant, podria aportar moltíssima informació per conèixer millor com es va produir el pas del món indígena al món romà, juntament amb els projectes de Ses Salines, *Pollentia*, Palma i l'estudi en profunditat dels materials de Son Espases.

1.1.3. CONCLUSIÓ

Com hem anat veient en aquest apartat, podem veure que, en el moment immediatament posterior a la conquesta, tot i les seves conseqüències, sembla que hi ha una continuïtat en el patró d'assentament fins al que moment de la reforma de Pompeu, tret dels campaments romans que servirien pel control del territori durant la conquesta i la pacificació. Per aquest motiu, Jaume Cardell (2012: 108) proposa com a hipòtesi que *Bocchoris* en aquest moment mantindria la seva activitat o fins i tot la podria veure augmentada i que, possiblement, abans de la fundació de *Pollentia*, els romans utilitzessin aquest port abans del de la Badia d'Alcúdia.

D'aquesta manera, podem veure com, en un primer moment, existeix una continuïtat del món indígena, però que a partir d'ara rep una forta influència dels nous colons romans i que, poc a poc, aniran integrant les seves costums i cultura material en funció de les noves necessitats. Víctor Guerrero (1990: 240) afirma que, a partir de la mitat del segle I d. C., ja es fa difícil identificar restes de les tradicions indígenes en el registre arqueològic.

Així, pel que fa a les Balears en època republicana, a nivell d'hipòtesi, creiem que, després de la conquesta de Quint Cecili Metel Baleàric, el 123-122 a. C., s'establirien diversos campaments militars i punts de control no només per la pacificació del territori, sinó, sobretot, pel control de les principals rutes marítimes que passaven per les Illes entre els territoris hispans i Itàlia. Per una altra part, és possible que s'establissin colons en colònies llatines, com serien *Guium* i *Tucis*, la funció dels quals seria l'explotació agrària dels nous territoris conquistats, juntament amb població indígena. Aquesta convivència entre els dos grups poblacionals donaria lloc a una ràpida romanització del

territori, evidenciat en les inscripcions funeràries de Sa Carrotja, on ja en el segle I a. C. la població indígena usurpa *trianomina* per poder mostra-se públicament com els colons nouvinguts, als quals, podem entendre, se'ls atribuiria un estatut social superior al qual els indígenes intentarien assimilar-se i integrar-se, per aconseguir més prestigi social i el poder participar en la vida pública i política de la colònia.

Posteriorment, després de la Guerra de Sertori, amb la reorganització d'Hispania que es duu a terme per Quint Cecili Metel Pius i Pompeu Magne, es fundarien diverses colònies a la *Hispania Citerior*, entre les quals creiem que podríem incloure *Palma* i *Pollentia*, a partir dels veterans, itàlics i auxiliars, de la Guerra Civil. Així, es tractaria d'una segona onada migratòria organitzada per l'Estat Romà a través dels seus magistrats i mitjançant la qual establirien definitivament dues colònies romanes amb ciutadans romans, ja no només amb un objectiu de control militar de les costes balears, sinó també amb una finalitat comercial, com a ports d'escala de les rutes marítimes del Mediterrani Occidental. El fet que les datacions de les estructures romanes més antigues de les dues ciutats corresponguin a aquest moment i que, en la Guerra Civil de Cèsar i Pompeu, les Balears es decantessin pel bàndol pompeïà, juntament amb el predomini dels *nomina Caecilius* i *Pompeius* en l'epigrafia balear, són les evidències que ens fan decantar per aquesta opció.

Per una altra part, a mode d'hipòtesi, pel que fa a la pèrdua del *foedus* de *Bocchoris*, que es perdria en època d'August o en un moment anterior, podríem pensar que s'acabà integrant a *Pollentia*, ja que en aquest moment hi hauria una altra possible onada de colonitzacions a les Balears, possiblement fruit dels llicenciaments després de les guerres civils. Aquest fet es reflectiria en la gran activitat de monumentalització a *Pollentia*. Tot i això, volem recalcar que no comptem amb cap evidència per realitzar aquesta afirmació i que, en realitat, no observem cap altre tipus d'acció similar en la resta de l'arxipèlag per aquest període.

CAPÍTOL 2: POLLENTIA REPUBLICANA

La ciutat romana i tardoantiga de *Pollentia* se situa al nord de Mallorca, en l'istme que separa les Badies d'Alcúdia i de Pollença. Aquest istme és un territori pla, amb poca elevació. En la part més oriental, la península és bastant muntanyosa i el pic més alt és la Talaia d'Alcúdia amb 446 m d'alçada. Aquesta es prolonga formant dos caps: el Cap de Menorca, més al sud, i el Cap de Pinar, més al nord. Segons l'estudi de territori realitzat, entre altres investigadors, per Coll Conesa (Coll *et al.* 1984: 127), és en aquestes elevacions on se situen els establiments de vigilància de la ciutat, gràcies als amplis espais marítims que permeten controlar. Per una altra part, a cada extrem de l'istme hi trobem dues albuferes: l'Albufera d'Alcúdia i l'Albufera de Pollença.

L'Albufera d'Alcúdia està situada al sud de l'istme on hi ubiquem la ciutat romana de *Pollentia*. Aquesta ha patit grans transformacions no només per canvis en el paisatge de manera natural, com variacions en el nivell de la mar, dipòsit de sediments aportats pels torrents (Torrent de Muro i Torrent de Sant Miquel), etc., sinó també per les grans obres de dessecació que es varen produir en el segle XIX i XX, tant per ampliar les zones de cultiu d'horta a Sa Pobla com per sanejar les zones turístiques del Port d'Alcúdia i Platja de Muro. Segons alguns estudis geomorfològics que s'han dut a terme en aquesta àrea, s'ha pogut observar que l'Albufera seria navegable durant l'Antiguitat, en època romana, ja que el nivell marí seria més alt i permetria que els actuals estanys de l'Albufera fossin una gran llacuna, en bona part navegable (Vallori 2012: 171; Giaime *et al.* 2016:16-17). A més, en una zona del Port d'Alcúdia, en l'encreuament del carrer Mar i Estany i Coral es van excavar uns sediments (llot) que tenien una aparença molt semblants al fons de l'Albufera i que contenien una gran quantitat de material romà del I a. C. i I d. C., per lo que es va proposar que es tractés del fons d'un port (Munar; Sastre 2010: 14). El fet de que no hi apareguin materials d'a partir del II d. C. s'interpretaria com un retrocés de la llacuna (Munar; Sastre 2010: 15; Vallori 2012: 183; Giaime *et al.* 2016: 20). Així, en el moment de màxima cota de l'aigua, la llacuna arribaria fins a l'actual teatre romà i les necròpolis de Ca'n Fanals (Vallori 2012: 187; Giaime *et al.* 2016: 18). A més, Vallori ha observat que tots els nuclis que funcionarien en època romana no baixen de la cota 5m actuals (Vallori 2012: 180).

Amb tot això, Bartomeu Vallori (2012: 189) considera la possibilitat que el port de *Pollentia* se situés dins aquesta paleo-llacuna. En l'estudi paleomorfològic del Port d'Alcúdia publicat el 2016, mitjançant la realització de 4 columnes de sediment s'ha pogut comprovar aquesta evolució de la paleollacuna, que aniria retrocedint des del segle II d. C. fins tancar-se ja cap el segle VII d. C. (Giaime *et al.* 2016: 20), per lo que ja des del segle II d. C. es buscaria un altre indret per ubicar el port.

Per una altra part, Sebastià Munar i Miquel Àngel Serra (Munar; Sastre 2010: 6) consideren que la possibilitat d'un port interior en una de les llacunes que componen el paisatge de la zona sud de *Pollentia* seria una hipòtesi difícil, ja que no hi podrien accedir grans vaixells i les maniobres serien complicades per la poca profunditat d'aquesta, a més que l'aportació de sediments faria que el dragat fos "inhumà".

Al nord de l'istme, a la Badia de Pollença hi hauria un sistema similar al de la Badia d'Alcúdia, del qual actualment se'n conserva una altra albufera, l'Albufereta. En època romana, aquesta seria més extensa i més profunda que en l'actualitat, tot i que no ha estat estudiada tan a fons com l'altra. D'aquesta manera, a l'entrada a l'istme, on se situa la ciutat de *Pollentia*, hi trobaríem dues zones lacustres que limitaven encara més l'entrada terrestre a l'emplaçament de la ciutat, fet que no només li donava una posició estratègica front un possible atac via marítima, sinó també terrestre. Per una altra part, en aquesta badia, en el punt més proper a la ciutat, la Punta de Ses Olles, també s'hi han identificat una quantitat important d'àmfores. Així, l'equip d'arqueòlegs de *Pollentia* veu possible que s'hi situés un *Portus Minor* (Orfila 2000: 146).

Per una altra part, en l'espai immediatament anterior a l'istme hi trobem un sistema muntanyós, en el qual destaca el Puig de Sant Martí amb 268m. Entre aquest i la Serra de Tramuntana hi ha el Coll de Can Bregant, pas natural que uneix Alcúdia amb l'interior de Mallorca i on s'hi han identificat un bon grapat de jaciments amb ocupació romana (Coll *et al.* 1984: 128; Aramburu-Zabala 2005: 4-5, Vallori 2012: 49). D'aquesta manera, l'accés a la ciutat i al seu *ager* més immediat des de l'interior de l'illa seria fàcil de controlar.

2.1 DEBAT SOBRE LA FUNDACIÓ DE LA CIUTAT

Sobre la fundació de *Pollentia*, pel que fa a les fonts literàries, Estrabó (Str. III, 5, 2) afirma que Quint Cecili Metel va fundar dues *poleis*, *Palma* i *Pollentia*, després de la

conquesta de les Balears. Claudi Ptolomeu (II, 6, 73) també les anomena *poleis*. Per una altra part, Pomponi Mela (II, 124) les anomena *colonia* i Plini el Vell (*Nat. Hist.* III, 76-77) les anomena *oppida civium Romanorum*. D'aquesta manera podem veure que l'únic que ens dona una cronologia inicial, tant per *Palma* com per *Pollentia*, és Estrabó, que la situa al 123-122 a. C.

Tot i això, com hem anat introduint anteriorment, les evidències arqueològiques més antigues de la ciutat no ens aporten, per ara, cronologies més antigues al segon quart del segle I a. C. (Mattingly 1983: 245; Sanmartí *et. al.* 1996: 68; Equip d'Excavació de *Pollentia* 1994: 219; Orfila *et al.* 1999: 102; Orfila 2000: 139).

Aquesta diferència entre les dues cronologies ha donat cabuda a bastantes hipòtesis sobre el que hauria pogut ocórrer entre aquestes dues dates, que es correspon a un període d'una mica més de 50 anys.

Alguns autors proposen que la ciutat es fundaria, en primer lloc, com a *municipium* llatí. Un dels primers en seguir aquesta proposta és Alberto Balil (1966: 318). Així, posteriorment, la ciutat, en algun moment previ al canvi d'Era, seria promocionada a *oppidum civium Romanorum*, que ens menciona Plini (*Nat. Hist.* III, 76-77), entenent *oppidum* com a *colonia*, per la referència de Mela (II, 124). Un dels motius pels quals és difícil que *Palma* i *Pollentia* fossin fundades com a *coloniae civium Romanorum* és el fet que en el segle II a. C. el Senat de Roma molt difícilment permetia la fundació d'assentaments amb un estatut privilegiat tan alt fora d'Itàlia (García; Sánchez 2000: 66) i, en els casos en que es produeix, és motiu de debat en la càmera senatorial, i apareixeria registrat en les fonts.

Per una altra part, altres autors sí que consideren que *Palma* i *Pollentia* es fundaren com a *coloniae*, obviat el fet que hem mencionat abans sobre la reticència del Senat de fundar colònies de ciutadans romans fora d'Itàlia. Un dels primers autors que va defensar aquesta hipòtesi és Robert Knapp (1977: 132-136, *non vidit*)³⁶, argumentant que en la descripció de Plini (*Nat. Hist.* III, 18) de la *Hispania Citerior* manquen dues colònies, que serien les de les Balears. Tot i això, aquest autor proposa que es fundarien com a *coloniae civium latinorum* i que en algun moment prop del Principat d'August, seria promocionada a *colonia civium Romanorum*.

³⁶ Knapp, R. C. (1977). *Aspects of the Roman Experience in Iberia, 206-100 BC*. Valladolid.

García Riaza i Sánchez León (2000: 66) consideren que tant el nucli de *Palma* com *Pollentia* obtindrien l'estatut de *colonia civium Romanorum* en el moment de la reorganització d'Hispania després de la Guerra de Sertori per part de Pompeu Magne i Cecili Metel Pius. El seu argument és la realització d'un programa monumental planificat prèviament en l'àrea del Fòrum de *Pollentia* que, a més, també s'ha pogut observar a *Palma* (García; Sánchez 2000: 65; Orfila *et al.* 2008: 53 i 102). Cal cridar l'atenció de que les promocions ciutadanes d'estatut privilegiat en època de Cèsar i August, solen dur el *nomen* del magistrat que les va fundar, que serien *Caesar* i *Augustus*, per lo que possiblement la promoció es produís en un moment anterior, que podria encaixar en la reorganització dels anys 70 que abans hem mencionat. També volem mencionar la posició de Cristobal Veny (1978: 108) que proposa que *Pollentia* es fundaria com a colònia, però que després passaria a *municipium*. Aquesta darrera hipòtesi ha estat descartada per la historiografia actual, ja que implicaria una pèrdua de prestigi que no es reflecteix en l'arqueologia de la ciutat. Pel que fa a la fundació de *Pollentia* com a colònia, Marc Mayer i Isabel Rodà, a partir del topònim i en comparació amb altres topònims de característiques similars a Hispania, consideren que el nom de la ciutat està format per un adjectiu feminitzat, per el fet de que faria referència a una *colonia* o una *urbs* (Mayer; Rodà 1983: 25). Tot i això, defensen que tan sols és una hipòtesi i que, prenent literalment el que Plini (*Nat. Hist.* III, 76-77) reflecteix en el text, podria ser que fos tan sols un assentament indefinit on, entre altres, hi habitaven ciutadans romans, els quals podem entendre que tenien un paper protagonista en la vida d'aquest (Mayer; Rodà 1983: 28).

Finalment, una altra hipòtesi és la que defensa l'existència d'un campament romà en el mateix solar en el que després evolucionaria la ciutat romana. L'investigador que en primer lloc va defensar aquesta hipòtesi és Harold Mattingly (1983: 246) que, estudiant la circulació monetària de *Pollentia*, considera que, després de la conquesta, s'establiria una base de vigilància com a *castellum*, similar al campament militar metellià ubicat a la província de Càceres. Per una altra part, Enrique García (2002: 513) defensa que l'enclavament inicial de la ciutat podria tractar-se d'un punt de vigilància del litoral i de les rutes marítimes, especialment en l'àmbit nord-occidental de Mallorca i la ruta cap a Menorca. Mayer i Rodà (1983: 25-26) reconeixen un significat de victòria en els topònims de *Palma* i *Pollentia*, fet que ens podria fer pensar en el possible origen castrense dels assentaments. Tot i això, el segon autor reconeix la manca de dades arqueològiques que es puguin relacionar amb un campament militar. García Riaza i

Sánchez León (2000: 64-67) també veuen factible la fundació dels assentaments com a *castella*, amb un clar objectiu de control del litoral i la navegació, i la promoció a colònies, després de la reorganització d'Hispania per part de Pompeu i Cecili Metel, probablement amb una nova onada migratòria, com podrien ser els veterans de la Guerra de Sertori que hem mencionat en l'apartat anterior (Olesti 2010: 1016).

2.3. RESTES IDENTIFICADES DEL PERÍODE REPUBLICÀ A POLLENTIA

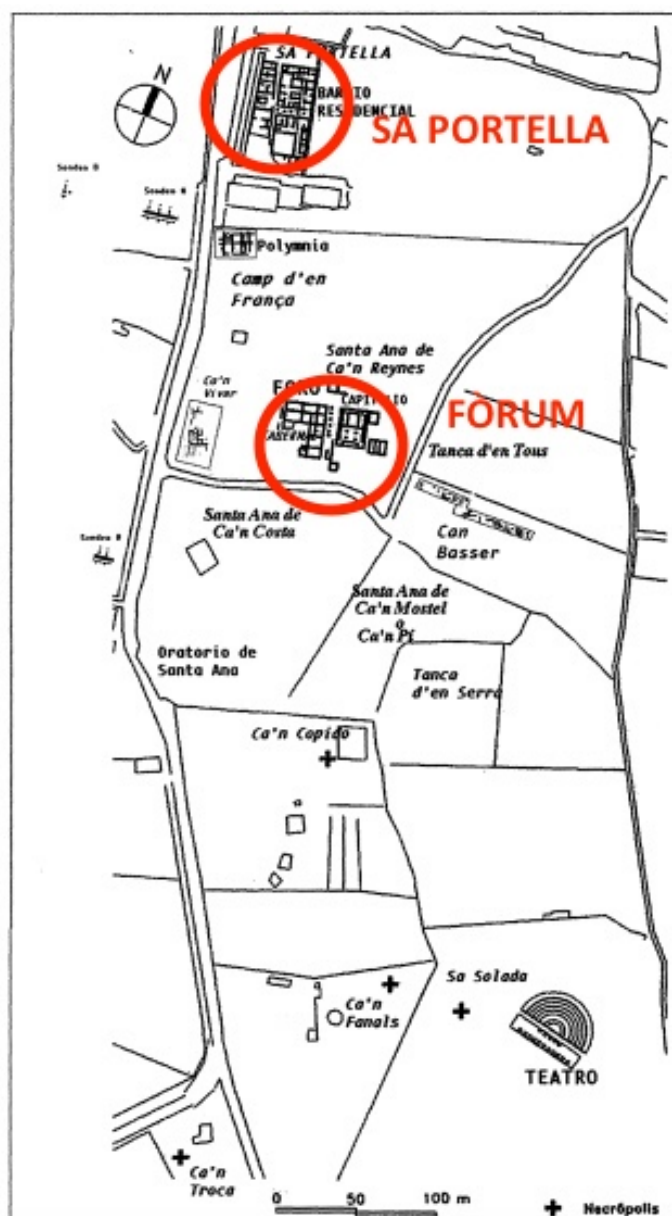

Fig. 2: Planta general de Pollentia

En aquest apartat exposarem les estructures identificades d'època republicana i els seus contextos relacionats, juntament amb altres contextos que han estat publicats i que tenen un gran valor per conèixer el transcurs del període republicà de *Pollentia*, no només pel que fa a les cronologies, sinó també en l'àmbit del comerç i els utensilis que utilitzaven les persones que habitaven la ciutat en el seu dia a dia.

Per explicar-ho, anirem exposant les àrees principals on s'han trobat aquestes restes i, dins aquestes, els edificis i ambients on s'han localitzat.

Abans de tot, volem remarcar el fet de que tots els edificis identificats a *Pollentia*, segueixen la mateixa orientació nord-nord-oest – sud-sud-est, ja siguin els edificis del Fòrum, les Cases de Sa Portella, de diferents cronologies, i el teatre, del segle I d. C. (Vallori 2012: 200). Això permet entreveure que l'urbanisme de la ciutat va ser prèviament planificat abans de la seva urbanització i edificació.

2.3.1. SA PORTELLA

Aquesta àrea (Fig. 2) se situa al nord-oest de la ciutat i va ser excavada entre el 1957 i el 1963. S'hi han identificat tres *insulae*, totes amb estructures i materials d'època republicana, dos carrers amb el corresponent encreuament i un dels quals, el Carrer Porticat, ha proporcionat la seqüència estratigràfica més àmplia de tota la zona, des d'època preromana fins el segle III d. C., a causa de la presència de fragments de *terra sigillata* africana A, quan el carrer queda inutilitzat per construccions com un forn i una cista (Arribas *et al.* 1973: 108). Les restes d'ús més modernes que s'han identificat en l'àrea de Sa Portella corresponen al segle V d. C.

2.3.1.1. La Casa del Cap de Bronze

Aquesta *domus* rep aquest nom per la troballa que es va fer d'un fragment d'escultura de bronze on tan sols se'n conservava el cap. Aquest edifici es veu fortament afectat per la trinxera que es va dur a terme el 1937-38 sense que s'efectuessin treballs arqueològics per col·locar-hi una estació ferroviària i que va tallar totes aquestes estructures. Tan sols se n'ha pogut documentar el peristil, les habitacions orientals i les del costat nord.

Aquest edifici va ser excavat en extensió, però no es va arribar al nivell geològic dins tots els seus ambients. De totes maneres, en aquelles habitacions en que sí que es va fer s'hi han documentat murs previs a la reforma que es va produir en la casa en època d'August, com succeeix en l'Habitació A-B, situada en el costat nord de la casa, en la qual tan sols es va fer una cala en profunditat en la mitat sud d'aquest àmbit (Arribas *et al.* 1973: 58-59). Posteriorment, aquesta habitació, igual que la resta de la casa, serà reformada i es canviaran la distribució de les habitacions. Pel que fa a la distribució anterior, en sabem poc, ja que no s'ha excavat l'edifici en extensió pel període anterior al d'August. Actualment, s'estan realitzant treballs en l'Habitació C, on també s'ha documentat la presència de murs en els nivells inferiors al paviment d'època d'August, tot i que encara no s'ha arribat al nivell geològic.

Pel que fa a la datació de l'edifici, sabem que la seva construcció es duria a terme en un moment molt incipient en la vida de la ciutat. Això s'ha pogut documentar en un sondeig que es va realitzar en el mur immediatament al nord de l'edifici, en l'anomenat Carrer Porticat, que després explicarem més extensament. Només dir que per la construcció del mur romà, es va retallar una mur precedent indígena, acció que es va documentar entre el moment fundacional de la ciutat, el 123 a. C., i el 70/60 a. C. (Arribas *et al.* 1973: 58 i 104). Posteriorment, Sanmartí, Principal, Trias i Orfila, en un re-estudi dels materials, varen afinar la datació d'aquest nivell V, en el que trobem la fonamentació de les estructures, en algun moment posterior al 75 a. C. (Sanmartí *et al.* 1996: 68).

En època d'August, com hem comentat, l'edifici va ésser reestructurat i es van distribuir els espais en un seguit d'ambients organitzats a partir d'un atri central en el qual s'hi va fer un sondeig en profunditat i es va poder documentar aquesta cronologia, ja que el l'estrat on s'assentava (anomenat també nivell V), s'hi van documentar fragments de *terra sigillata* itàlica (Arribas *et al.* 1973: 52).

2.3.1.2. Casa dels Dos Tresors

Aquesta casa rep aquest nom pel fet d'haver-s'hi trobat dos tresorets en dues de les seves habitacions, datats un al segle III d. C. i l'altre al IV d. C. (Arribas *et al.* 1978: 9). Aquesta casa se situa a l'altre costat del Carrer Porticat i es tractaria d'una de les *domus* identificades en aquesta *insula*, que no es va arribar a delimitar pel costat nord.

D'aquest edifici sí que coneixem tots els seus ambients, amb la seva distribució i com flanquejava amb la *domus* que se li situa al seu costat nord, formant entre les dues una *insula*.

Per poder datar aquest edifici es varen dur a terme 4 sondejors: un a l'exterior del mur oest de la casa, un altre sota el paviment de l'*impluvium* de l'atri, un altre sota el paviment de *signinum* de l'Habitació IV, sense resultats concloents ja que sols aparegueren alguns fragments d'àmfora, i un darrer sota el paviment de l'Habitació VII (Arribas *et al.* 1978: 10).

Pel que fa al primer sondeig, a l'estrat 4, que es relaciona amb la fonamentació de l'edifici, se li va donar una cronologia *post quem* del 50 a. C. i un *ante quem* del 30-20 a. C. (Arribas *et al.* 1978: 11). Aquest sondeig va arribar fins al nivell geològic, on s'assenta el mur. Per lo que podem veure que l'edifici, per lo que respecta al mur exterior oest, és una mica més modern que el nord de la Casa del Cap de Bronze, que hem explicat anteriorment, i que la cronologia s'apropa més cap a època d'August.

En el segon sondeig sols es va desmuntar parcialment l'estructura de l'*impluvium*, en una cala d'1x1m i només es va excavar l'estrat immediatament anterior fins a una profunditat d'1,1m. En aquest no es distingeixen estrats, sinó que la ceràmica estudiada s'agrega en dos grups segons la profunditat a la que se situa: 0,40-0,60m i 0,60-1,1m. En aquest darrer grup no apareixen fragments de *terra sigillata* itàlica, tan sols alguns fragments de Campaniana A i B i un fragment de llumeta tardo-republicana (Arribas *et al.* 1978: 12).

El quart sondeig, dut a terme sota el *signinum* de l'Habitació VII, va aportar un fragment de *terra sigillata* itàlica (Arribas *et al.* 1978: 12), per lo que podem entendre que el paviment es dataria almenys en època augusta.

Tot i això, cal dir que en el sondeig de l'Habitació IV es va documentar una moneda d'època de Claudi sota el paviment que no apareix registrada en el diari d'excavació, però sí en els registres numismàtics. Els autors de la memòria (Arribas *et al.* 1978: 12) decideixen no tenir-la en compte, pel fet del contrast amb les cronologies dels altres sondejors, però nosaltres considerem que també s'ha de tenir en compte, ja sigui perquè pugui ser un indicador d'una reforma o perquè realment l'ús de la casa dataria en aquest moment, però aquest fet no ha quedat reflectit en els altres sondejors. Per exemple, veiem que Bartomeu Vallori considera aquesta edificació datable en època de Claudi (Vallori 2012: 200).

Pel que fa a la resta d'espais, aquests es varen deixar excavats fins els paviments i estructures d'època imperial, per lo que desconeixem com serien els espais en època republicana.

D'aquesta casa se'n va fer un estudi mètric per part de Mercè Roca i Eva Subías i es va veure que en la seva composició s'utilitzava el peu itàlic (0,275m) en lloc del peu romà, usat al Capitoli de *Pollentia* (0,296m) (Roca; Subías 1996: 829-830). El peu itàlic també s'ha utilitzat en ciutats del segle II o I a. C. de la costa hispànica com *Emporion*, *Baetulo* o *Saguntum*. Aquest fet fa pensar a les autores sobre un lligam entre l'arquitectura domèstica itàlica-campana i la que trobem en aquesta *domus*, per lo que consideren la possibilitat d'un origen campà dels colons que la construïren. Les divergències entre el model campà i la realitat arquitectònica de la casa l'expliquen com a conseqüència de les particularitats regionals i les exigències socials dels individus que l'habitarien (Roca; Subías 1996: 833).

2.3.1.3. La Casa Nord-Oest

Aquesta casa se situa a l'oest de la Casa dels Dos Tresors i de la Casa del Cap de Bronze, separada d'elles per un carrer: el Carrer Nord-Sud. Cap el segle III-IV d. C. aquesta *domus* es va haver de reestructurar ja que va ser tallada, pel costat occidental, per la construcció d'una muralla. Això fa que la distribució d'alguns espais siguin de difícil interpretació.

Per esbrinar la construcció inicial de la casa es va fer un petit sondeig en el Carrer Nord-Sud, enfront de l'Habitació F, el mur exterior de la qual és originari del primer projecte. Es va arribar fins a la profunditat de la fonamentació del mur i es va dividir en capes de 10cm. En la capa corresponent a les profunditats de 0,60-0,70m destaca un nivell de cendres i carbons de grandària considerable (els autors expressen “*mayores que el tamaño de un puño*” (Arribas *et al.* 1978: 149)) retallat per la rassa de fonamentació del mur. Dins el nivell de la rassa apareixen materials republicans: com cuina itàlica, ceràmica gris emporitana, cassoles amb vernís intern roig pompeïà i ceràmica a ma de tradició indígena (Arribas *et al.* 1978: 149). En aquest mateixa rassa, en la capa corresponent als 0,70-0,80m apareixen fragments de ceràmica de Campaniana A (amb alguns fragments sense engalba exterior), precampanianes i un bec de llumeta republicana. En la capa entre 0,80-0,90m, dins la rassa, apareixen fragments de llumetes republicanes, Campaniana A i precampaniana. En les capes entre 0,90-1m i

1-1,20m aparegueren moltes pedretes i pocs fragments de ceràmica, entre les que destaquen Campanianes A i un fragment de precampaniana. És en aquesta profunditat que apareix la primera filada de la fonamentació del mur i se li ha donat una cronologia del segon quart del I a. C. (Arribas *et al.* 1978: 150).

Pel que fa a la paret sud entre l'Habitació A i B, també se la considera del moment fundacional, pel fet de que el nivell II de l'habitació se li adossa. A aquest nivell II, situat sota el paviment dins l'Habitació A, se li ha donat una cronologia preaugustea per l'aparició de fragments de Campaniana A i B i ceràmica ibèrica pintada, però no *terra sigillata* (Arribas *et al.* 1978: 152). Sota el paviment de l'Habitació B van aparèixer dos nivells, el primer (nivell II) dataria de la primera mitat del I d. C. i el segon (nivell III) correspondria a l'època republicana (Arribas *et al.* 1978: 153).

En la cala XII, en el nivell V, s'hi va documentar un mur direcció est-oest. Aquest nivell amortitza una estructura indígena situada en el nivell VI. Pel que fa als materials, destaca la Campaniana A i B, un fragment de presigillata i ceràmica a mà de tradició indígena (Arribas *et al.* 1978: 198-202). En el nivell VI, igual que en el Carrer Porticat, que explicarem a continuació, també s'hi va trobar un mur indígena que definiria una habitació de planta circular, però que ve amortitzat pel nivell V (Arribas *et al.* 1978: 191). Pel que fa als materials del nivell VI, apareixen igualment fragments de Campaniana A i B, vasos de Parets Fines, ceràmica ibèrica pintada i ceràmica a mà de tradició indígena (Arribas *et al.* 1978: 203-206). D'aquesta manera, podem interpretar que els dos estrats es poden datar en època republicana, tot i que el VI marcaria el període d'abandonament de l'estructura indígena i el V el seu arrasament i aprofitament d'aquest espai.

En la cala XI els resultats varen ser similars als de la cala XII. La diferència és que en el nivell VI no es va identificar l'estructura indígena, sinó tan sols un estrat de terra relacionat amb l'anivellació de les irregularitats de la roca mare (Arribas *et al.* 1978: 207).

2.3.1.4. El Carrer Porticat

Aquest carrer té una orientació sud-sud-oest – nord-nord-est, entre les *domus* Casa del Cap de Bronze i Casa dels Dos Tresors. Es caracteritza per la presència del pòrtic de la Casa dels Dos Tresors, que es projecte sobre el carrer. Pel que fa a les bases de les columnes i els fusts, sembla ser que totes són de proporcions diferents i, junt a les

variacions de longitud dels intercolumnis, fa pensar als excavadors que es tractés de materials reutilitzats (Arribas *et al.* 1973: 102). Aquest carrer va ser excavat mitjançant 10 quadres rectangulars longitudinals al carrer (cales) i separats entre ells 0,5m (Arribas *et al.* 1973: 101) i dos quadrants més que resultaren formar part de la Casa Nord-Oest (XI i XII).

Pel que fa a les fases cronològiques antigues, cal destacar la fase VI, que correspon a nivells preromans (Arribas *et al.* 1973: 104; Sanmartí *et al.* 1996: 67). S'hi han identificat murs d'una possible cabanya indígena de grans blocs de pedra i planta probablement circular (han aparegut en els sondejos V i VI del Carrer). Aquests nivells contenen l'enderroc de les estructures, que hauria estat destruïda en el moment de la fundació de la Casa del Cap de Bronze, que les retalla (Arribas *et al.* 1973: 103). El que no sabem és el moment en que la casa o cabanya fou abandonada, tot i trobar-s'hi fragments ceràmics datats en el IV a. C. Tot i això, aquesta cronologia fou revisada, com hem explicat abans, per Joan Sanmartí, Jordi Principal, Maria Glòria Trias i Margarita Orfila (1996: 67) i proposaren una cronologia de formació del nivell entorn del 120 i 80 a. C., però el fet de que apareguin materials de fins i tot el segle IV a. C. fa pensar que es tracti d'una ocupació preromana, tot i que apareguin materials romans, que podrien haver estat aconseguit mitjançant altres vies abans de la conquesta. Segons els autors, el que proporcionaria una cronologia almenys anterior al 75 a. C. és la gran presència de Campaniana A (58,93%) sobre la B (39,29%) i també destaca la forma Lamboglia 6 de la Campaniana A, que, també segons els autors, esdevé rara a partir del 100 a. C. (Sanmartí *et al.* 1996: 67). El fet que entorn el 75 a. C. a Empúries hi hagi un predomini del tipus B sobre l'A fa pensar als autors sobre aquesta possible cronologia per aquest nivell, sempre considerant que a *Pollentia* es seguiria aquest mateix model, tot i que també podria correspondre perfectament a un nivell talaiòtic o indígena del segle anterior (Sanmartí *et al.* 1996: 67).

La fase V correspon a un nivell que se situa sobre la roca vivia en tota l'extensió del carrer, a excepció de l'àrea ocupada per la cabanya, on hi trobem el nivell VI. Seria el primer pròpiament romà identificat en aquesta àrea de Sa Portella. És en aquest nivell on s'assenta la fonamentació del mur septentrional encoixinat de la Casa del Cap de Bronze. També fou en aquest nivell on es trobà el retall de la rassa de fonamentació del mur oriental de la Casa Nord-Oest en el sondeig IX. El nivell V, identificat com a fase V, que funcionaria amb l'edifici republicà del mur encoixinat (que després esdevindrà Casa del Cap de Bronze, però que en la fase anterior en desconeixem, per ara, el seu ús),

està cobert d'una pavimentació de "sauló". Així, per la datació d'aquest estrat, els excavadors proposaren entre el 130/120 a. C., quan en fundaria la ciutat segons les fonts, i el 70/60 a. C. La datació dels materials es va fer mitjançant la comparació del Dipòsit D de la ciutat romano-etrusca de Cosa (Arribas *et al.* 1973: 104). Pel que fa a la revisió de Sanmartí, Principal, Trias i Orfila, és el nivell immediatament anterior a la construcció dels edificis. El re-estudi dels materials ha permès als autors comprovar que, a diferència de l'estrat anterior, el percentatge de la Campaniana A (30,88%) és inferior al de la Campaniana B (58,33%). També hi seria present la Campaniana C amb un 5,39%. Pel que fa a la Campaniana A, destaquen les formes Lamboglia 5 i 5-7 (40,48% dels individus) i Lamboglia 31 (33,33%), juntament amb la 8B (4,90%), la 27ab (4,76% cadascuna), 33b i 28 (2,38% cadascuna). Totes aquestes formes poden ser datades dins el segle I a. C. També hi trobem imitacions de pasta grisa en les formes típiques de la Campaniana B, com la Lamboglia 5-7, la Lamboglia 1 i una gerra Lamboglia 10. Aquesta producció de pastes grises comença a arribar ja durant la primera mitat del segle I a. C. Amb tot això, els autors consideren que aquest nivell tindria una datació posterior al 75 a. C. i abans del 50 a. C. (Sanmartí *et al.* 1996: 68). Juntament amb les Campanianes, també apareixen vasos de parets fines, cuina itàlica, àmfora itàlica Dressel 1A, 1B i 1C, fragments de bols megàrics, llumetes i ceràmica ibèrica, juntament amb la ceràmica a mà de tradició indígena.

El nivell IV, corresponent al nivell de circulació del carrer, se situa damunt el paviment de sauló. En aquest hi apareixen Campanianes A, B i C. Segons els excavadors, els fragments de Campaniana B són molt destacables per la seva qualitat i presenten decoració estampada i a rodeta. A més, també hi han aparegut bols megàrics, juntament amb àmfores Dressel 3 i Dressel 1, les llumetes de volutes i delfiniformes. També apareixen fragments de pre-sigillata, cuina itàlica, cassoles amb roig intern pompeïà, parets fines, ungüentaris, ceràmica ibèrica pintada i ceràmica a mà de tradició indígena. Per això, se li ha donat una datació del segle I a. C., fins el 30 a. C. (Arribas *et al.* 1973: 104-105). El re-estudi dels materials per part de Sanmartí, Principal, Trias i Orfila demostra encara l'abundància de Campaniana B (58,4%) sobre la A (33,76%). Les formes més corrents, dins la Campaniana A, són la Lamboglia 31 i el plat Lamboglia 5 i 5-7, juntament amb les formes Lamboglia 8B i 33b, en menor mesura. Cal destacar que els autors observen una dràstica disminució de la ceràmica grisa, que passa al 3,90% del total de vaixel·la, tot i que n'apareixen per primer cop els grups G2 i G3 (Sanmartí *et al.* 1996: 69). Finalment, cal destacar la presència d'un as de

Nemausus, gastat i que es dataria entre el 15 a. C. i el 10 d. C. Aquesta moneda seria la que ens dataria l'ús d'aquest carrer, ja en època d'August.

El nivell III és un nivell de circulació irregular i d'escassa potència. És l'estrat que segella els nivells republicans i ha estat datat ben entrat el segle I a. C., entorn el 20 a. C. Pel que fa al material ceràmic, hi predomina la Campaniana B (58,44%) sobre la Campaniana A (33,76%) (Sanmartí *et al.* 1996: 69). Pel que fa a les imitacions de pasta grisa, hi apareixen per primer cop les del grup G2 i G3.

A partir d'aquest moment, tots els nivells ja són d'època imperial, per lo que resten fora de l'àmbit del nostre estudi.

2.3.1.5. El Carrer Nord-Sud

Es tracta del carrer que creua perpendicularment el Carrer Porticat. Manté una orientació nord-oest-sud-est. En la mitat nord del que s'ha excavat separa la Casa Nord-Oest de la *insula* de la Casa dels Dos Tresors i, en la part sud, la Casa Nord-Oest de la Casa del Cap de Bronze.

Els excavadors hi identificaren tres nivells d'us. El primer correspondria entre el 70-50 a. C., quan es construiria el mur extern de la Casa Nord-Oest. Aquesta pavimentació se situa per sobre de la rassa de fonamentació del mur de la Casa Nord-Oest. A sobre aquest nivell de pavimentació se n'hi situaria un altre, que presenta una canalització d'aigua que està retallada en el paviment anterior. A més, en aquest segon nivell de pavimentació hi trobem contemporàniament la fonamentació de la Casa dels Dos Tresors, que dataria entre el 25 a. C. i el canvi d'Era, en els primer anys del Principat d'August. A sobre hi hauria encara una tercera refacció del segle I d. C., en època juli-claudia (Arribas *et al.* 1978: 219-220), tot i que, com hem comentat abans, hi aparegui una moneda d'època de Claudi sota el paviment més antic.

En aquest carrer es va fer un sondeig en profunditat fins el geològic davant de l'Habitació F per poder datar amb més precisió el mur extern de la Casa Nord-Oest, que ja hem explicat anteriorment.

2.3.2. EL FÒRUM

Aquesta àrea, situada a la finca de Ca'n Reinés (Fig. 2), es va començar a excavar a partir dels anys 80 i actualment encara s'hi segueix excavant. Aquí és on s'hi troba la

plaça central, delimitada al nord pel Capitoli i a l'oest per l'*insula tabernae*. Al costat est de la plaça, juntament amb el Temple I i II (ja d'època imperial), hi trobem l'Edifici A, actualment en procés d'excavació i d'on s'han recuperat els materials que analitzarem en el tercer apartat d'aquest treball, i al sud d'aquest, l'Edifici B, que encara no ha estat identificat en tota l'extensió. Pel que fa al costat sud, encara no se sap amb exactitud per on es tancaria la plaça.

En el cas del Fòrum, de moment, no han estat identificades estructures preromanes. Pel que fa als primers edificis romans, les cronologies fundacionals es mouen entre el 70 i el 40 a. C. (Orfila *et al.* 1999: 101).

L'acció més antiga documentada en aquesta àrea de la ciutat és l'anivellació del terreny natural format d'argila i cal, anomenat "blanquet". Abans de la construcció dels primers edificis, aquest va ser retallat en unes zones i acumulat en altres per tal de deixar el territori pla i llest per construir-hi els edificis que conformarien aquest espai (Orfila *et al.* 1999: 102; Orfila 2000: 135; Orfila *et al.* 2008: 53; Cau; Chávez 2003: 31). Aquests estrats de terra corresponent a l'anivellació del terreny contenen fragments de ceràmica a mà de tradició indígena (Orfila *et al.* 1999: 102; Vallori 2012: 197), fet que ens documenta la freqüentació d'aquest espai o fins i tot la possibilitat de l'existència d'algunes unitats d'hàbitat que haurien estat arrasades prèviament a l'anivellació del terreny i el consegüent canvi en la topografia.

2.3.2.1 El Capitoli

Es tracta del temple que marca el costat nord de la plaça del Fòrum de *Pollentia*. És un edifici que va ser intensament espoliat en època islàmica (Orfila *et al.* 2006: 97; Vallori 2012: 247), per lo que les estructures que es conserven es presenten fortament alterades. Tot i això, l'excavació de les rasses d'espoli ha permès identificar el traçat que seguirien els murs. Per una altra part, en alguns trams també s'ha pogut identificar la trinxera de fonamentació, retallada en el blanquet que hauria estat anivellat en el moment previ a la construcció dels edificis. Així, el que s'ha identificat són el podi, part de les rasses de fonamentació dels murs d'aquest podi, la fonamentació dels pilars que constitueixen la *pronaos* i part de la fonamentació dels murs que marcarien les tres *cellae* en la mitat nord del temple.

El temple s'aixeca sobre una altitud de 12msnm i en una direcció nord-nord-oest-sud-sud-est (Vallori 2012: 247). La seva modulació ha estat definida per la professora

Eva Subías en el peu romà de 29,6cm (Subías 1994: 220). Pel que fa al podi, les seves dimensions són de 23,4x18,2m i l'alçada màxima conservada és d'1m al costat nord.

La fonamentació dels murs del podi estan formats per una sabata de blocs irregulars de marès encaixats dins una trinxera de 2m d'amplada i una profunditat de 0,60m excavada en el blanquet, i no sobre la roca mare, com sol ser habitual en els *Capitolia* itàlics (Vallori 2012: 251-252 i 255). Sobre aquesta s'hi disposaven directament els murs mitjançant la tècnica de l'*opus quadratum* (Vallori 2012: 258). A més, el temple tindria en el costat sud, cap on està orientat, una escala d'accés original de 9,30m d'amplada, on s'hi ha documentat un massís esglaonat i una interrupció de la fonamentació del podi (Vallori 2012: 253-254).

Estudiant la distribució dels espais i les mesures, el temple ha estat identificat com un *Capitolium* de tipus toscà (o etrusc-itàlic) (Vallori 2012: 261). Sobre el podi, immediatament davant l'escalinata d'accés, hi trobem la *pronaos*, que ocupa la mitat sud del temple i s'hi han identificat 4 fonaments de columnes en dues línies. Les dues columnes exteriors de la primera fila s'assentarien sobre la fonamentació del podi, deixant una primera línia tetràstila i una segona de dues columnes *in antis* (Vallori 2012: 270). Finalment, a la mitat nord, hi trobem 3 murs direcció nord-sud que formarien les tres *cellae* (Vallori 2012: 247), essent la d'enmig lleugerament més àmplia. D'aquesta manera, segons Bartomeu Vallori, qui ha estudiat en profunditat aquest edifici, el Capitoli de *Pollentia* segueix les *tuscanae dispositiones* de Vitruvi (De Arch. IV, 7), redactades entorn el 30/20 a. C. Cal dir que pel que fa a les escales frontals, Vallori (2012: 281-282) hi ha detectat una reforma per la qual es cobriria l'escala anterior, convertint-la en podi i, al davant, se n'hi construiria una altra d'1,80m d'amplada, situada entre dos monuments que conformarien el paisatge escultòric de la plaça. No s'ha pogut establir una data definitiva per aquesta reforma però es creu que pogué produir-se al voltant del segle II d. C.

Pel que fa al culte, el temple, al ser considerat Capitoli, estaria dedicat a Júpiter Òptim Màxim, Juno i Minerva (Vallori 2012: 277). Aquest culte és el més important en època tardo-republicana i s'assimila al Capitoli de Roma, essent comú en moltes ciutats itàliques com *Cosa* i *Lunae*, entre altres. A més, la majoria d'aquests temples es construïen en ciutats que tenien associat l'estatut colonial, és a dir, en un moment proper a la *deductio* de ciutadans romans, però rarament abans (Cau; Chávez 2003: 31). Així, una de les funcions d'aquest temple era reforçar la romanitat de la ciutat i vincular-la amb Roma, ja que aquest era el culte oficial de la República (Vallori *et al.*

2015: 305). Per això, podem pensar que el Capitoli de *Pollentia* seria un dels primers edificis que s'hi varen construir.

Pel que fa a la data de fundació del temple, és difícil de precisar ja que les seves estructures han estat fortament espoliades. Per la seva tipologia, és més que probable que es construís en algun moment del període republicà. També n'és un indicador el fet de que les rasses de fonamentació estiguin retallades en el sòl d'argila natural anivellat prèviament i no es retalli aparentment cap estructura anterior, a més de que, segons Vallori, en l'excavació del 2010 aparegueren fragments de ceràmica a mà de tradició indígena immediatament sota la fonamentació (Vallori *et al.* 2010, inèdit. *Vidit*: Vallori 2012: 286). Pel que fa als materials de les rasses de fonamentació, actualment es troben en fase d'estudi, per lo que no és possible fer més precisions.

2.3.2.2. La insula 01 de tabernes.

Es tracta d'una gran *insula* situada a l'oest del Capitoli. Pel que fa a les seves dimensions, tindria uns 26m d'amplada en direcció est-oest (Equip Excavació 1994: 142), però no sabem la seva llargària nord-sud ja que encara no s'ha acabat d'excavar.

Pel que fa als pòrtics, l'oriental dona a la plaça del Fòrum, té 2,70m de profunditat, i està separat 5m del temple del Capitoli. Per una altra part, el pòrtic occidental dona a un altre carrer en direcció nord-sud. Ambdós es daten ja en època republicana (Orfila 2000: 70). A més, el darrer, ja sota el paviment republicà, disposaria d'una canal de conducció d'aigües, excavada en el blanquet (Orfila *et al.* 1999: 104). En l'àrea del pòrtic oriental també es va poder documentar l'anivellació, que consistia en un retall del blanquet i una acumulació de terra argilosa de color marró clar (Orfila 2000: 70). La fonamentació dels pilars retalla aquests dos nivells i dins la trinxera del quart pilar començant pel nord del pòrtic oriental s'hi va identificar una vora d'àmfora PE-18, juntament amb ceràmica talaiòtica, parets fines i altres fragments d'àmfora. Això va permetre datar l'estrat en el segle I a. C., en el moment de recuperació d'Eivissa després de la conquesta romana de les Balears (Orfila 2000: 73).

Aquest edifici disposaria almenys d'un pis superior, ja que s'han trobat paviments capgirats en la part superior dels nivells d'enderroc de finals del segle III d. C. (270-280) (Equip Pollentia 1994: 219).

A les habitacions A, B i Z s'hi han detectat pavimentacions del segon quart del segle I a. C. i també en els sondejors de les habitacions M, N i C, en la darrera de la qual

s'ha identificat un pou (D-18) amb una amortització (rebliment) també del primer quart del segle I a. C. (Orfila *et al.* 1999: 103).

Pel que fa a l'Habitació A, s'hi ha documentat, sobre el paviment, un fragment de vernís negre que porta un grafit on s'hi pot llegir el nom *mile* (Orfila *et al.* 1999: 106), fet que ens podria indicar de la presència de militars a la ciutat, almenys esporàdicament. El sòl, datat entorn la primera mitat del I a. C., estaria compost de blocs prims de marès (Orfila 2000: 78).

Pel que fa a l'Habitació B, s'ha perdut el paviment republicà, però sí que s'ha pogut documentar el blanquet, on hi han aparegut vasos de Campaniana A (Lamb. 5/7 i Lamb. 31) i B-oïdes (Lamb. 1 i Lamb. 5/7), que tindrien una cronologia fins a mitat del segle I a. C. (Orfila *et al.* 1999: 106-107). En època republicana, aquest espai estaria format per dos ambients (CE³⁷ 12 i CE 13), i no sols 1, com esdevindrà en el període altimperial. Sembla ser que la CE 12 seria més antiga, ja que la CE 13 se li adossa a nivell de fonamentació. La pavimentació d'aquestes habitacions seria en marès, similars a l'Habitació A, en la preparació del qual han aparegut gran quantitat de fragments de Campaniana A i B/B-oïde (Orfila 2000: 87-88), fet que ens donaria una datació de partir del segon quart de segle I a. C.

Pel que fa a l'Habitació C, sota el paviment del segle III d. C. s'hi va identificar el pou D-18 (Orfila *et al.* 1999: 107), l'amortització del qual es produiria en el segon quart del segle I a. C., essent els materials identificats molt similars als de l'Habitació B, tot i que també s'hi ha identificat la forma Lamb. 27 A en la producció de Campanianes A i la F 3121 en Campaniana B, que es podria datar entre el 70 i 40 a. C. (Equip d'Excavació de *Pollentia* 1993; Orfila *et al.* 1999: 107). Dels materials que componen aquest abocador que amortitza el pou en parlarem més endavant.

Els nivells republicans dels sondejos en les habitacions M i N donaren resultats similars a les Habitacions A, B i C pel que fa als materials: pel que fa a la Campaniana A, hi trobem les formes Lamb. 5/7 (F 2252 / 2255), Lamb. 8B (F 2855 / 2943a1) i Lamb. 31 (F 2952 / 2954); respecte a les Campanianes B i B-oïde hi trobem les formes Lamb. 5/7 (F 2250), Lamb. 4 (F 1410), Lamb. 1 (F 2300 / 2320), Lamb. 2 (F 1220) i Lamb. 3 (F 7540) (Orfila *et al.* 1999: 108). Pel que fa a la publicació sobre el Fòrum, tan sols d'aquestes dues habitacions se'ns facilita la forma descrita per Morel (1981).

³⁷ Complex estructural, agrupació de unitats estratigràfiques i estructures que conformen un espai. L'agrupació de complexos estructurals forma un grup estructural, que defineix una fase constructiva (Orfila 2000: 67).

L'Habitació Z és una altra de les habitacions que s'ha excavat en extensió fins l'anivellació anterior a la construcció de l'*insula tabernae*. En aquesta habitació, en el paviment d'època republicana, de marès i fang, s'hi van identificar sis àmfores itàliques Dressel 1B *in situ*. Això fa pensar que la funcionalitat d'aquesta habitació estigués relacionada amb la producció o distribució de vi, ja que el contingut més generalitzat d'aquest tipus d'àmfora és aquest producte. També s'hi va identificar una canal que desembocava en una altra, en la zona del pòrtic del carrer nord-sud i, a la vegada, un pou cec just davant l'entrada de l'habitació. Pel que fa a la cronologia, a través de les restes ceràmiques s'ha pogut datar aquest ús en el segon quart del segle I a. C. (Mancilla 2004: 143). En el mateix segle I a. C. s'abandona l'habitació original i es construeix un nou paviment de marès datat en època d'August segellant prèviament un abocador amb una gran quantitat de restes d'àmfora i ceràmiques de vernís negre i algun fragment de sigillata precoç³⁸, juntament amb nombroses restes de fauna. Aquest femater s'ha datat entorn el 50-40 a. C. (Orfila 2000: 94-95 i 99) o 50-30 a. C. (Mancilla 2004: 144). Segons María Isabel Mancilla, el femater correspondria a una fase similar al nivell IV del sondeig V del Carrer Porticat de Sa Portella, que hem explicat anteriorment. Pel que fa a l'estudi dels materials, en parlarem al següent apartat.

2.3.2.2.1. El Pou D-18.

Es tracta d'una estructura que retalla el sòl natural en l'Habitació C. Aquest fou amortitzat mitjançant un abocador reomplert d'una sola vegada amb terra, ceràmiques, tovots, restes de fauna i altres materials. Aquest femater va ser segellat pels nivells que componen el paviment d'*opus signinum* de l'Habitació C de l'*insula tabernae* (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 227). Pel que fa a aquests nivells, s'hi va trobar un fragment de base de *terra sigillata* itàlica de la forma III de G. Pucci que, segons els investigadors que estudiaren aquests contextos, podria datar-se entre el 50-40 a. C., essent una de les formes més precoces d'aquest tipus de producció (Equip d'Excavació

³⁸ Hem rastrejat totes les publicacions i memòries d'excavació on apareixen aquests fragments anomenats i no apareixen ni dibuixats a les làmines ni cap proposta per les seves formes. Conèixer-les ens permetria donar una proposta de cronologia més fidel al final de la vida d'aquest abocador i poder relacionar-les amb els nostres contextos on apareix *sigillata* itàlica i veure si l'*insula* 01 de tabernes i l'Edifici A presenten una evolució en el temps similar o, en canvi, les reestructuracions passen per processos diferents en els dos edificis.

de Pollentia 1993: 242). Així, la datació d'aquesta preparació pel paviment ens donaria un *terminus ante quem* per l'amortització del pou. Pel que fa a la datació intrínseca del farciment, una de les peces més modernes identificades és una vora de parets fines de la forma Mayet IIIA, datable a partir de mitat del segle I a. C. (López 1989: 106; Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 242), juntament amb el predomini de la Campaniana B. Per aquest motiu, la datació del femater se situaria entorn el 50 a. C. També cal dir que hi ha una presència important de la forma Mayet II de les Parets Fines, que tindrien una màxima expansió a començament del I a. C. i es converteix molt esporàdica a mitat del I a. C. (López 1989: 99; Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 243), tot i que també hi trobem àmfores PE-17 (del segle II a. C.), per lo que podem pensar que en aquest moment en que es forma el femater encara hi ha peces de ceràmica antigues que segueixen en ús. L'estudi dels materials el desenvoluparem en el següent apartat.

2.3.2.3. Edifici A

Es tracta d'un dels edificis que componen el costat oriental del Fòrum, juntament amb el Templet I i Templet II, que corresponen els dos a l'època altimperial (Orfila 2000: 144; Cau; Chávez 2003: 34; Vallori 2012: 312 i 327). L'Edifici mesura 23x18,20m i està orientat mirant cap al Capitoli, a l'est. Aquest s'estructuraria mitjançant un pati porticat i els paviments, en època republicana, estarien compostos per lloses de marès (Munar *et al.* 2016: 13). Actualment, no coneixem la funcionalitat d'aquest edifici pel que fa al període republicà, ja que encara no ha estat excavat en extensió. El que sí que s'ha proposat és que, després d'una successió de reformes en època imperial, aquest edifici esdevindria un *macellum*, que s'abandonaria cap el segle IV d. C. (Munar *et al.* 2016: 13).

Pel que s'ha excavat fins ara, sembla ser que l'Edifici A també es va construir en la primera mitat del segle I a. C. Anteriorment s'hi han documentat algunes estructures de funcionalitat desconeguda, com el mur UE 9412, format per còdols i que apareix en la Habitació F (Munar *et al.* 2016: 29 i 43). També es va excavar un tram d'una trinxera en l'Habitació A i que sembla ser que apareixeria sota les habitacions B, C i D, les del costat nord de l'Edifici.

Un cop construïts els murs, s'han documentat les trinxeres de fonamentació dels murs i de 10 pilars de l'Edifici A primigeni, juntament amb les seves trinxeres de fonamentació. A sobre, adossant-se al mur, hem identificat el que podrien ser nivells de

preparació dels paviments i que s'adossen als murs (Munar *et al.* 2016: 31-32 i 44). Sobre aquests ja hi trobaríem els paviments i els nivells d'ús, però que aquests darrers ja serien d'època imperial. Els nivells de preparació del paviment i les rasses de fonamentació són una part dels materials que hem analitzat i que exposarem en el pròxim apartat.

D'aquesta manera, podem veure, de moment, tres fases pel que fa a la *Pollentia* republicana, abans de la reforma generalitzada de la ciutat que es produeix en època d'August. En primer lloc, hi ha una fase preromana, representada per les estructures indígenes identificades a les cales V i VI del Carrer Porticat a l'àrea residencial de Sa Portella.

En segon lloc hi trobem la primera urbanització de Sa Portella: la de la Casa del Cap de Bronze (només l'edifici inicial, que després es convertirà en aquesta *domus* en època d'August (Cau; Chávez 2003: 36)) i la Casa Nord-Oest, en el segon quart del segle I a. C. En aquesta mateixa segona fase podríem incloure-hi l'edificació de l'*insula* 01 de tabernes. Podem intuir que el Capitoli es construiria també en aquest mateix moment per el fet de que les seves rasses de fonamentació retallen els mateixos estrats d'anivellació que la *insula tabernae*. Pel que fa a l'Edifici A, no sabem si es construiria en aquesta fase o en una posterior, ja que sí que hi localitzem estructures anteriors, però encara no les identifiquem. Per esbrinar-ho, a més de l'estudi dels materials, manca acabar d'excavar el sector per veure amb claredat les relacions estratigràfiques.

A més, pel que fa al període republicà, hi identifiquem una tercera fase, que situaríem a mitjans segle I a. C., que correspondria en la utilització de l'Habitació Z com abocador i el nivell IV de les cales V i VI del Carrer Porticat. Possiblement el farciment del pou D-18 també pugui correspondre a aquesta fase.

Finalment, en tota la ciutat també es pot veure una reforma molt important i generalitzada en època d'August (Cau; Chávez 2003: 34-35), amb la construcció del Templet I entre el Capitoli i l'Edifici A i les reformes en les *domus* de Sa Portella, la *insula* 01 de tabernes, el Capitoli i també en l'Edifici A.

CAPÍTOL 3: ELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS ESTUDIATS PRÈVIAMENT

En aquest apartat, previ al nostre anàlisi, repassarem els contextos que s'han estudiat d'època republicana a *Pollentia*. Això ens permetrà tenir una visió més general dels conjunts en aquest període i veure com es relacionen amb els conjunts que nosaltres hem seleccionat per aquest treball.

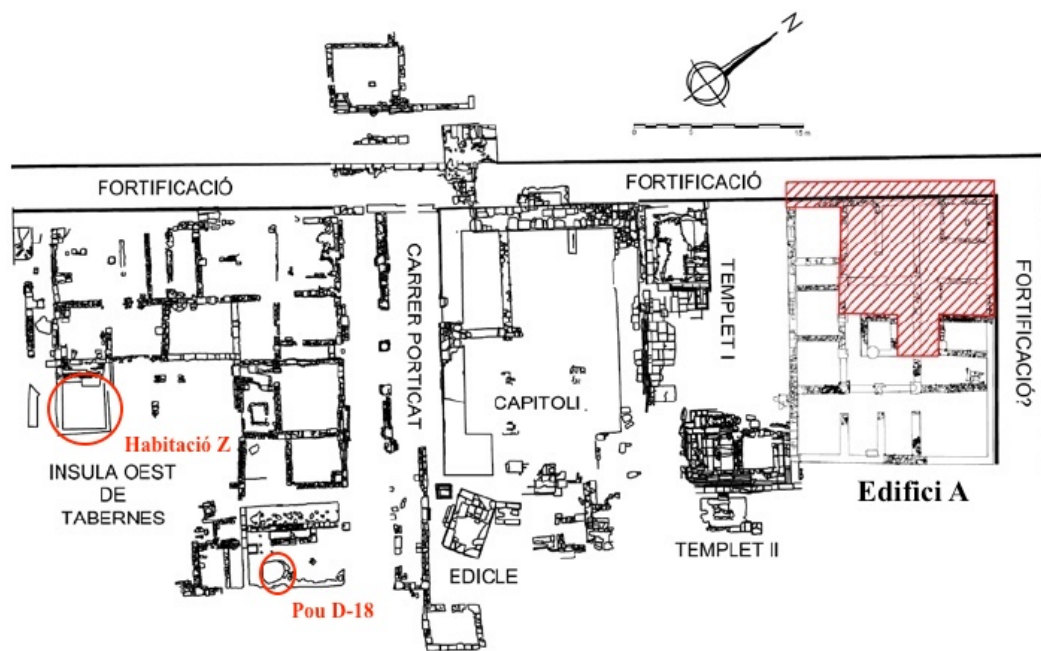

Fig. 3: Contextos d'època republicana estudiats en el Fòrum de *Pollentia*, juntament als nostres contextos de l'Edifici A.

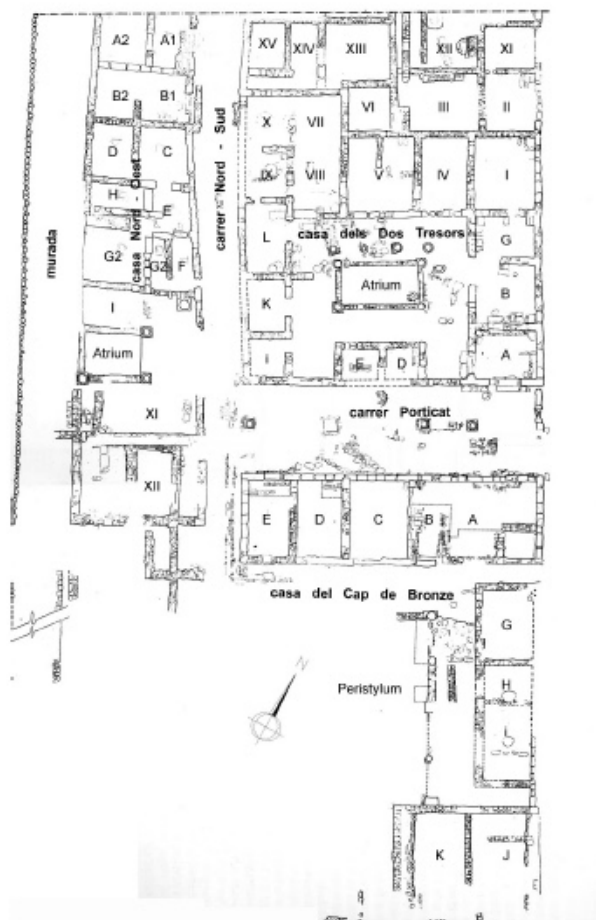

Fig. 4: Planta de Sa Portella on podem veure el Carrer Porticat en la part central (Vallori 2012: 141).

3.1. EL SONDEIG ESTRATIGRÀFIC DEL CARRER PORTICAT EN L'ÀREA RESIDENCIAL DE SA PORTELLA.

Aquest sondeig (Fig. 4), com hem vist en l'apartat anterior, es va dur a terme el 1958 en les campanyes d'exhumació de l'àrea residencial de Sa Portella, situada a l'extrem nord-oest de *Pollentia*.

L'excavació es va dur a terme realitzant 12 sondejors en tota la seva extensió del carrer i s'hi varen detectar 6 nivells principals que afecten a tot el conjunt estructural, dels quals 1 pertany al període preromà (VI), 2 pertanyen al període republicà (V-IV), 1 al Principat (entorn el 20 a. C., nivell III) i els altres ja són d'època imperial (II, del segle I d. C., i I, entorn el III d. C., moment en que s'inutilitza el carrer). Tot i això, en la resta de l'àrea de Sa Portella s'hi van detectar usos fins el segle V d. C. (Mattingly 1983: 248). A excepció del nivell més antic, el nivell VI, que tan sols es va identificar en les cales V, VI i VIII i que els autors han considerat preromà (Arribas *et al.* 1973:

103-104; Sanmartí *et al.* 1996: 67-69). Nosaltres solament reflectirem els nivells que arriben fins el canvi d'Era.

3.1.1. EL NIVELL VI

El nivell VI, el més antic, com hem dit, correspon al període preromà (Arribas *et al.* 1973: 104; Sanmartí *et al.* 1996: 67). En aquest nivell és on hi trobem l'enderroc de les estructures d'una antiga cabanya indígena post-talaiòtica, juntament amb el seu enderroc, tot i estar bastant arrasat.

Pel que fa al material ceràmic, destaca la gran quantitat de ceràmica comuna indígena. De fet, els arqueòlegs que el varen excavar afirmen que tan sols s'hi va identificar ceràmica indígena (Arribas *et al.* 1973: 104), tot i que en una revisió posterior sí que s'hi va detectar ceràmica d'importació (Sanmartí *et al.* 1996: 67), que fins i tot proposen una modificació de la cronologia.

Pel que fa a les Campanianes, la producció de la A napolitana és superior al conjunt de produccions de la B, amb uns percentatges de 58,93% pel que fa a la primera i un 39,29% de les segones. Per una altra part, no s'hi ha identificat cap fragment de la Campaniana C del sud-est de Sicília, de molt finals del II a. C., ja que no apareix en els nivells fundacionals de *Valentia* (138 a. C.) ni en els campaments romans del setge a Numància el (133 a. C.) (Principal; Ribera 2013: 119).

Pel que fa a les formes, en l'àmbit de la Campaniana A, trobem una àmplia representació de la forma L 6 (7 individus que representen el 26,09 % d'aquesta producció dins aquest estrat) (Sanmartí *et al.* 1996: 67) i que és una forma que deixa de ser comuna, tot i ser-hi present, en la darrera fase productiva de les A, coneguda com a variant Tardana, amb unes característiques de fàbrica pròpies (Vivar 2005: 26; Adroher; López 1996: 15). La qüestió és que no se'ns especifica la variant de la producció d'aquestes formes, que ens aniria molt bé a l'hora de donar-li una datació, perquè la variant Tardana s'inicia entorn el 100 a. C. (Vivar 2005: 26).

De totes maneres, el fet que la forma L6 sigui tan abundant podria ser un indicador d'antiguitat per aquest nivell. En una cisterna que es va excavar al poblar de Burriac, que consta de dues fases de rebliment, en la més antiga (datada entre el 90 i 70 a. C.), s'hi van identificar 2 exemplars (2,75% de la Campaniana A) i cap en la segona fase (70-40 a. C.) (Sanmartí *et al.* 1996: 17). Pel que fa a Tarragona, en les primeres dècades

del segle I a. C., tan sols n'han aparegut 2 exemplars de L6 al C/ Apodaca, núm. 7-9, en la fase 2 (Díaz 2012: 244) i deixen d'aparèixer en el segle I a. C., tret d'algun plat aïllat.

El fet que la Campaniana A sigui majoritària fa pensar als autors que l'estrat s'hauria de datar abans del 75 a. C. prenent com a model a Empúries, data aproximada en que es produeix en canvi de tendència en la importació de vaixella de Vernís Negre en que la Campaniana B que va augmentat fins que en el segon quart del I a. C. passa a ser majoritària (Sanmartí 1978: 608). Tot i això, hem de tenir en compte que aquest fenomen no ocorre en tot el Mediterrani Occidental de la mateixa manera. Per exemple, en el sud de la Gàl·lia, les Campanianes A sempre seran dominants sobre les B. Això s'ha explicat al·legant que *Massalia* seria un port redistribuidor de mercaderies i que aquesta ciutat, de tradició grega, mantindria encara unes relacions comercials estretes amb Nàpols (*Neapolis*), també de tradició grega. D'aquesta manera, els carregaments amfòrics anirien acompanyats de la vaixella pròpia del port emissor de mercaderies, és a dir, de vasos de la producció de Campaniana A (Principal; Ribera 2013: 103).

Per una altra part, en el campament se Son Espases, en l'Horitzó C (*ca.* 50 a. C.) podem veure que la Campaniana A encara té una presència del 79,7% de les Campanianes (Estarellas *et al.* 2013: 80), un nombre exageradament alt. Per la seva banda, la Campaniana B de Cales representa només un 17,8%. Amb això, podem percebre que a les Balears és possible que no se segueixi el mateix procés d'inversió en les importacions Campanianes.

Amb això, creiem que, de moment, seria convenient descartar els percentatges entre les produccions Campanianes com a mètode de datació definitiu dels contextes republicans de les Balears, tot i que sí que ens podria servir per reforçar-los. De fet, l'arribada de la Campaniana B a les Illes queda evidenciada clarament pel derelict de la Colònia de Sant Jordi, en que els vasos de Campaniana B eren un dels principals acompanyaments de les mercaderies (Cerdà 1980: 17).

Per una altra part, l'absència de Campaniana C seria un indicador més fiable, però amb certes reticències, ja que és generalment una producció que apareix en molt poca quantitat i podria ser que, en aquest cas, no hagués quedat registrada. En aquest cas aportaria una datació de finals del segle II a. C.

Per aquests motius, i pel fet de que la peça més representativa correspongui a un repertori formal lleugerament més antic (la L6) el nivell es va datar entre el 120 i el 80 a. C. (Sanmartí *et al.* 1996: 67). Mercedes Vegas (1973: 6) i Fernández-Miranda (1983:

121), qui en va estudiar la ceràmica comú a mà de tradició indígena, consideren aquest nivell com a preromà, també amb una cronologia del 120 al 80 a. C. per la quantitat de material indígena i pels motius que acabem de mencionar.

3.1.2. EL NIVELL V

És el nivell que se situa sobre el nivell VI, on aquest apareix, o immediatament sobre la roca natural. A més, és en aquest nivell on es retallen les rasses de fonamentació del mur encoixinat, per la cara nord, del que esdevindrà la Casa del Cap de Bronze (Arribas *et al.* 1973: 103). Per tant, seria el nivell d'ús immediatament abans del moment en que es va construir aquest edifici.

Pel que fa al material ceràmic, la ceràmica romana ja sí que hi és majoritària. Crida l'atenció que en aquest cas és la Campaniana B la que destaca sobre la Campaniana A, amb uns percentatges de 53,33% de la primera sobre el 30,88% de la segona. A més, també hi trobem fragments de Campaniana C, que representa un 5,39 de les campanianes (Sanmartí *et al.* 1996: 67).

Dins les Campanianes A, els vasos predominants són el plat L5 / 5-7 i la copa L 31, juntament amb les formes L8b, la L 27ab, L 36 i, amb menor quantitat, la L 33b i L 28 (Sanmartí *et al.* 1996: 67-68). Pel que fa a la Campaniana B, no s'especifica quines formes hi apareixen.

En aquest nivell també hi apareixen les primeres imitacions de la ceràmica campaniana en pasta grisa en aquest sondeig i que s'inspiren amb el repertori formal de la Campaniana B (Sanmartí *et al.* 1996: 68).

També s'hi van identificar gobelets de Parets Fines, ceràmica de cuina itàlica i llumetes delfiniformes, a més d'alguns bols megàrics. Pel que fa a les àmfores, es varen identificar sobretot la Dressel 1A (Arribas *et al.* 1973: 104).

Acompanyant aquestes ceràmiques també s'hi va identificar una moneda de la seca de Cesse bastant desgastada que Mattingly va datar en el I a. C. (almenys posterior al 100 a. C.) en la cala III (Mattingly 1983: 260).

Amb això, tant els arqueòlegs que excavaren aquest nivell V (Arribas *et al.* 1973: 103-104) i els investigadors que el revisaren (Sanmartí *et al.* 1996: 68) proposen una

datació d'entre el 80 a. C.³⁹ i mitjans del I a. C. Nosaltres creiem que seria molt interessant que s'haguessin descrit les formes que aparegueren de la Campaniana B, perquè algunes d'elles, com la L7 i la L8b i la decoració tipus *losange* són més típiques del final de les produccions i la seva presència podrien ser un indicador d'una cronologia de més cap a inicis del I a. C. o cap a mitjans de segle (Principal 2005: 58; Principal; Ribera 2013: 100).

A més, pel que fa a Empúries, també és en aquesta època (80-70 a. C.) en que es comencen a produir les primeres imitacions de les formes de la Campaniana B en pasta grisa (Sanmartí 1978: 608), tot i que no coneixem la procedència dels vasos en pasta grisa que s'han identificat en aquest nivell, és una dada a tenir en compte.

Tot i això, pel que fa a la seqüència estratigràfica, aquests materials descrits i datats entre el 80 i mitjan I a. C. no desentonen amb la correlació de la resta d'estrats.

3.1.3. EL NIVELL IV

És el nivell d'ús situat a sobre el paviment del carrer relacionat amb les primeres construccions de l'edifici amb el mur encoixinat que, posteriorment, evolucionarà cap a la *domus* del Cap de Bronze i la Casa Nord-Oest (Arribas *et al.* 1973: 104).

Pel que fa als materials ceràmics, la Campaniana B segueixen essent majoritàries sobre les de la Campaniana A (60,7% dels fragments per la primera i 27,84% de la segona). La Campaniana C representa sols un 3,16% de la Campaniana. Les imitacions en pasta grisa, per la seva part, representen un 8,23% dels fragments del món de les Campanianes (Sanmartí *et al.* 1996: 68).

Dins el repertori de la Campaniana A, destaquen, sobretot, les formes L5 i 5-7, la L8B i la L31 i, amb menor mesura, les L27, L28 i L6 (un individu cadascuna). Igualment que en l'estrat anterior, no se'ns especifica quines són les formes de la Campaniana B que apareixen en aquest nivell (Sanmartí *et al.* 1996: 68).

També cal destacar la presència d'alguns fragments de *terra sigillata* itàlica antiga (Sanmartí *et al.* 1996: 69), fet que ens indica que la cronologia ja serà d'entre el 50/45 i el 30 a. C., moment inicial d'aquesta producció en l'àmbit etrusc (Roca 2005: 84).

³⁹ Els autors també especifiquen que la cronologia més alta es podria apropar al 75 a. C. si es té en compte el predomini de la Campaniana B sobre la A a Empúries (Sanmartí *et al.* 1996: 68).

Pel que fa a la ceràmica comuna d'importació, també s'hi han identificat plats amb pàtina interna de roig pompeïà i les formes més típiques d'olles, tapadores, plats i cassoles d'origen itàlic. També els gobelets de Parets Fines típics d'època republicana, ceràmica ibèrica i a mà de tradició indígena (Arribas *et al.* 1973: 105). Finalment, també hi aparegueren dos denaris de plata, 1 del 137-134 a. C. i l'altre del 96-94 a. C. (Arribas *et al.* 1973: 104).

Per això, a aquest nivell se li ha donat una cronologia del tercer quart del I a. C., centrada entre el 50 i el 30 a. C., aproximadament (Arribas *et al.* 1973: 105; Sanmartí *et al.* 1996: 69).

3.1.4. EL NIVELL III

Es tracta d'un nivell d'ús o circulació del Carrer Porticat que segella els nivells republicans.

Pel que fa als materials ceràmics, la Campaniana B segueix essent més abundosa que la Campaniana A, amb uns percentatges de 58,44% dels fragments de la primera front un 33,76% de la segona. A més, també hi ha dos fragments de Campaniana C (2,60%) i imitacions en pasta grisa (3,9%), que la seva presència baixa dràsticament (Sanmartí *et al.* 1996: 69).

Les formes de la Campaniana A que hi queden representades són, per ordre de freqüència, les L31, L5 i 5/7 i, per darrera, les L8B i L33b (Sanmartí *et al.* 1996: 69).

També hi apareixen nombrosos vasos de *terra sigillata* itàlica i algunes de sudgàl·liques, que els autors consideren com a intrusives (Arribas *et al.* 1973: 105).

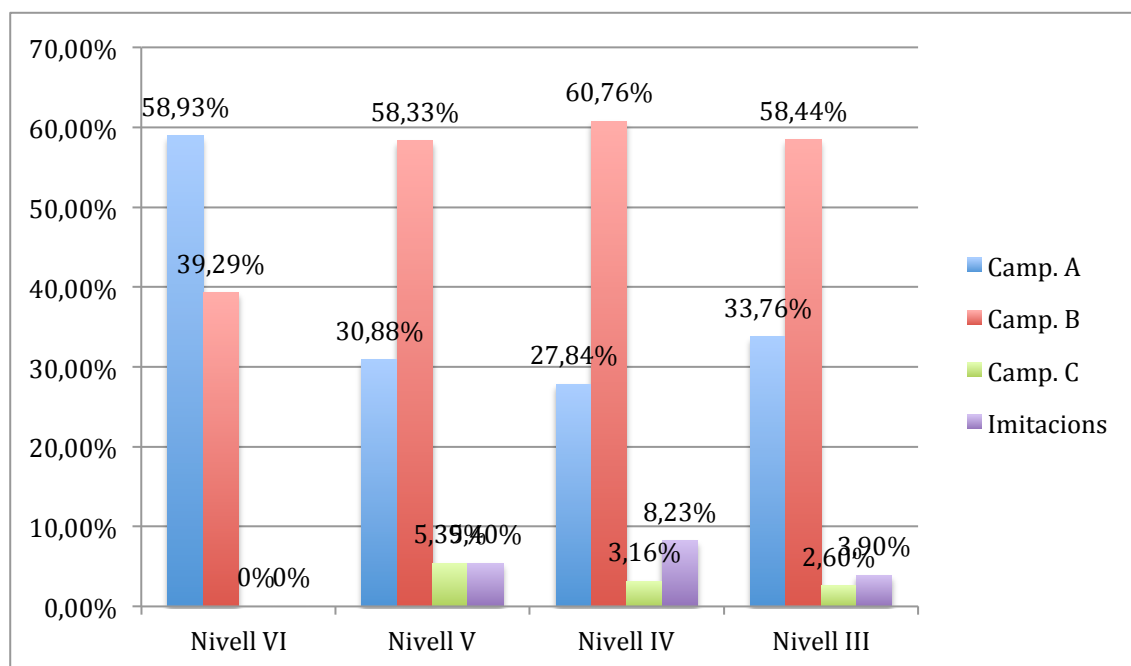
A més, també hi apareixen per primer cop les llumetes de volutes, característiques del període imperial i que apareixen entorn el 20 a. C. i que perduren fins el 80 d. C. aproximadament (Morillo; Rodríguez 2008: 410). Pel que fa a la resta de ceràmica comuna, segueix apareixent una bona quantitat de ceràmica de cuina importada d'Itàlia.

Pel que fa a les àmfores, destaquen les Dressel 1A i 1B, la Dressel 3 i Dressel 7, ja d'època augusta (Arribas *et al.* 1973: 105), però els autors no ens n'especifiquen l'origen.

Respecte a les monedes, s'hi han identificat 1 denari del 90 a. C. i 1 as, força gastat, que es podria datar entre el 15 a. C. i el 10 d. C.

Per això, els autors que han tractat aquest nivell el daten entorn el 20 a. C. per la presència de les *terra sigillata* itàliques i les llumetes de volutes (Arribas *et al.* 1973: 105; Sanmartí *et al.* 1996: 69).

A partir d'aquest moment, la resta d'estrats ja són d'època imperial.

3.1.4. VALORACIÓ DELS SONDEJOS EN EL CARRER PORTICAT

Aquest indret de la ciutat és un dels llocs on podem veure una de les seqüències estratigràfiques republicanes més llargues de *Pollentia*, des del moment previ a l'edificació de la ciutat i fins època d'August, moment en el qual hem tallat el nostre discurs.

Podem veure que en aquest cas sí que hi ha un moment en el que el percentatge de la Campaniana B sobre la A s'inverteix, coincidint amb el nivell V (80-50 a. C. aprox.). En el següent nivell (IV, 50-30 a. C.), aquesta diferència encara és molt més pronunciada, seguint la dinàmica general de la costa catalana i que podria guardar certa relació amb Empúries, on el canvi es produeix entorn el 75 a. C. (Sanmartí 1978: 606).

Aquest fenomen també queda reflectit en el registre estratigràfic de Tarragona, on en el segon quart del I a. C. també es produeix el canvi en els percentatges de Campaniana en favor de la B de Cales (51,32% de B de Cales front el 47% de A napolitana) (Díaz 2012: 453). Tot i això, en el període del 50-30 a. C., a Tarragona, la

Campaniana A napolitana torna a predominar sobre la B de Cales (53,85% de la primera front el 38,46%)⁴⁰. Però, en el final del tercer quart del I a. C., els vernissos negres de Cales tornen a predominar sobre els napolitans (54,35% dels primers front el 30,43% de la darrera) (Díaz 2012: 469). Ja durant el Principat, aquesta tendència es torna a invertir predominant la A napolitana (40%) sobre la Calena (20%), tot i que juntament a aquestes hi trobem altres tipus de ceràmica fina, com les imitacions en pasta grisa, que ja s'havien anat registrant anteriorment. A més, en aquest darrer cas, la ceràmica fina és molt més minoritari que la ceràmica comuna, per lo que tampoc s'han de prendre aquests percentatges com a dades absolutes (Díaz 2012: 464).

Quan parlàvem del nivell VI, corresponent a l'abandonament o destrucció de la cabana indígena, hem advertit que, tot i que el comportament dels percentatges entre Campaniana A i Campaniana B puguin ser aparentment similars als de Empúries, no ocorre el mateix en el resta de l'illa: a Son Espases, en el nivell d'abandonament, anomenat Horitzó C (50 a. C. aprox.), el predomini de la Campaniana A segueix essent absolut sobre la B (79,7% de la primera front el 17,8% de la segona, concretament de la producció calena) (Estarellas *et al.* 2013: 80). En un altre context de *Palma* datat el 50-40 a. C. a Ca'n Muntanyans, també predomina la Campaniana A (23% sobre tota la ceràmica fina) sobre la B (12%) (López *et al.* 2008: 130-131). Amb això, en l'àrea de *Palma* i els seus voltants podem veure una situació que seria la contrària a la que es registraria en el sondeig de Carrer Porticat de *Pollentia*.

3.2. EL REBLIMENT DEL POU D-18

És una estructura situada en l'Habitació C de l'*insula* 01 de tabernes situada a l'oest de la Plaça del Fòrum (Fig. 3). Es tracta d'un pou retallat en el sauló natural de forma troncocònica d'uns 3m de profunditat i de 2m d'amplada en el fons i 1,30m en la part superior i va ser amortitzat d'una sola vegada amb, a més del material ceràmic que descriurem a continuació, un rebliment de terra, maons i restes de fauna (Equip d'Excavació de *Pollentia* 1993: 227).

Aquest rebliment va ser segellat per la preparació d'un paviment d'*opus signinum* (Equip d'Excavació de *Pollentia* 1993: 227). En aquests nivells que segellen el

⁴⁰ El 7,69% que falta correspon a altres produccions de ceràmica fina. De totes maneres, l'autor adverteix que la ceràmica fina d'aquest període és poc nombrosa i que podria no ser representatiu del seu comportament entre el 50 i el 30 a. C. (Díaz 2012: 458).

rebliment del pou i que relacionem amb la preparació del paviment mencionat, s'hi ha identificat la base d'un plat de *terra sigillata* itàlica de la forma III de Pucci / forma I de Godineau (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 242), que identifiquem amb la forma Conspectus 1.1, que tindria una cronologia de mitjans del segle I a. C. fins el 15 a. C. (Roca 2005: 93). Aquesta mateixa forma la trobem a Tarragona en el context d'entre el 50-30 a. C. en el C/Hernández de Sanahuja núm. 11 (Díaz 2012: 378-379). Així, aquesta peça ens marcaria un *terminus ante quem* pel rebliment del pou D-18, que quedaria segellat entre el 50 i el 30 a. C.

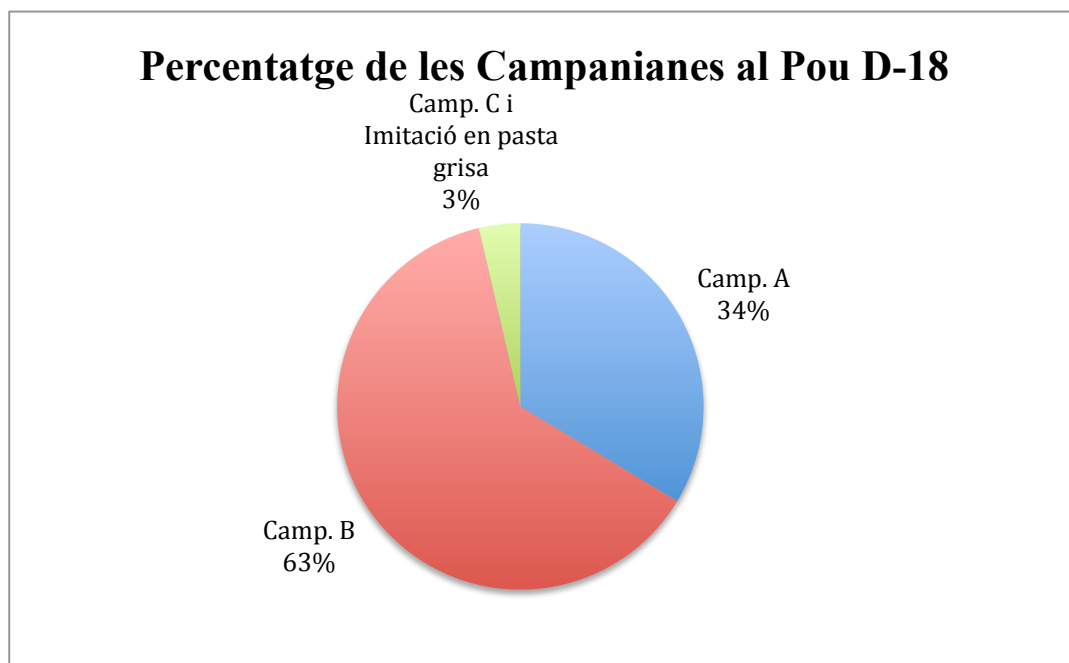
Pel que fa al material ceràmic intrínsec d'aquest rebliment, que hem de recordar que es va generar d'un sol cop (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 227), hi trobem una gran quantitat de varietat de material ceràmic d'època republicana.

Pel que fa a la ceràmica fina, el grup més important és el de les Campanianes, amb un 75% de les peces de la ceràmica fina (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 227). Pel que fa a la relació entre Campanianes, predomina la B amb un 62,727% dels individus front el 33,636% de la Campaniana A. La resta de ceràmiques de vernís negre tenen una representació del 3,636% dels individus (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 242-243).

Pel que fa a la producció de la Campaniana A napolitana, tant la fàbrica com les formes pertanyen a la variant Tardana, que es data entre el 100-40 a. C. (Vivar 2005: 25-26; Principal; Ribera 2013: 115). La forma més ben representada d'aquesta producció és el plat L5/7 (48,65% dels vasos de Campaniana A). A aquesta la segueixen, per ordre, la copa L31ab, la L27ab i Morel 113 i la copa L8B (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 228-229).

Pel que fa a les produccions del món de la Campaniana B, segons els autors, la gran part del material que s'ha identificat pertanyeria a la producció de Cales i molt pocs individus provindrien dels tallers etruscos o emporitans (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 230). Pel que fa a les formes, per ordre de representació, s'han identificat el plat L5/7 (que representa el 43,47% dels vasos de Campaniana B), seguit de la copa L1, la Pasquinucci 127, el plat L6, la copeta L2, el plat L6, la copa L3 i la copa L8 (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 230-232). Pel que fa a la copa L8, creiem que correspondria, pel que fa al dibuix aportat el l'article publicat (lám. 3, núm. 6), a la forma L8b, forma que Jordi Principal i Albert Ribera (2013: 100) consideren més tardana dins de les formes dels tallers de Cales, d'entorn mitjan segle I a. C.

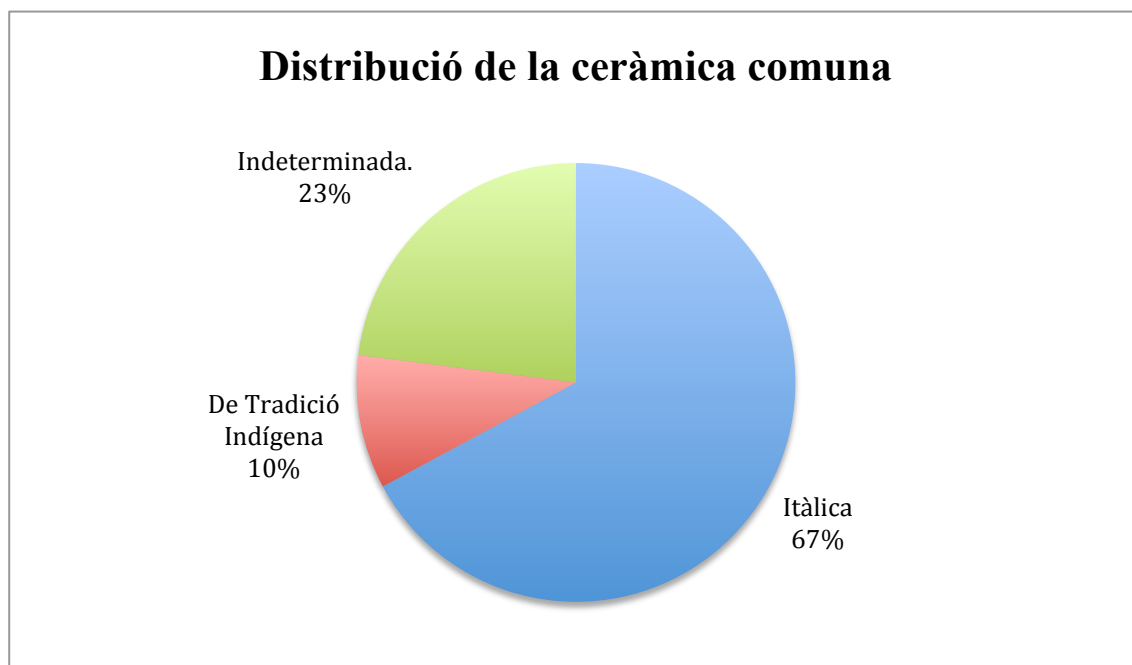
Pel que fa a la C, tan sols s'hi ha identificat 1 individu que s'ha atribuït a la forma F 1736 (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 232). El mateix ocorre amb un plat L4 d'imitació en pasta grisa.

Pel que fa a les Parets Fines, el grup està format per 27 gobelets (NMI). Els autors en distingeixen dos grups en relació a l'origen: itàliques (72% dels vasos) i altres imitacions dels models itàlics (28%, entre els quals se n'han identificat individus de la costa catalana) (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 232-233). Respecte a les formes, les predominants són la Mayet 2 / Marabini IV (15 individus), Mayet 2A / Marabini III (5), Mayet 1a / Marabini I (3) i Mayet 3A (1).

La forma Mayet 2 és una de les formes més freqüents a Hispània en general, no sols a *Pollentia*. És una de les més antigues que es produeixen en el món de les Parets Fines (inicis del II a. C. fins 50 a. C., encara que se n'han identificat en època d'August (López 1989: 99). També cal destacar que la forma Mayet 3a és una de les més modernes que trobem en aquest estrat i que la seva producció és abundant sobretot en el segle I a. C., tot i que ja la trobem abans, però en menor quantitat, i que arriba fins ben entrat el Principat (Vegas 1973: 65; López 1989: 104).

Pel que fa a la ceràmica comuna, podem veure que la major part és importada d'Itàlia (67,13%) front el 23,37% d'origen indeterminat i un 9,86% de ceràmica feta a mà de tradició indígena (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 234).

Respecte a la ceràmica comuna itàlica, tota correspon a la ceràmica de cuina. En primer lloc destaquen les *patinae* o plats de vora bífida, de les formes la F2 Torre Tavernera 4,10 d'Aguarod⁴¹. Tot i això, la forma Vegas 14 sí que està representada en aquest context, essent el plat de vora bífida més modern que trobem en el conjunt, amb una cronologia del segle II a. C., però que és molt comuna en el I a. C. i sobretot cap el Principat d'August i el I d. C. (Aguarod 1991: 95). Les altres formes acaben desapareixent dins el segle I a. C. També han aparegut els típics plats campans amb engalba interna de roig pompeïà de la F3 Luni 1 d'Aguarod (1991: 51-84). Acompanyant aquests plats, també s'hi ha detectat amb una gran quantitat de tapadores (45), entre les que destaquen la F1 Burriac 38,100 i la F2 Celsa 80.7025, segons els dibuixos aportats en les làmines 9 i 10 (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 252-253).

⁴¹ Que en l'article del 1993: 234 apareix anomenada com a Vegas 14, però la forma no es correspon amb el dibuix, ja que la Vegas 14, segons Carmen Aguarod (1991: 93), presenta una vora recta, i no desenvolupada lleugerament cap a l'exterior com sí que fa la F2 Torre Tavernera 4,10 (Aguarod 1991: 90).

Aquesta darrera és la tapadora que generalment s'associa al plat Vegas 14 (Aguarod 1991: 111).

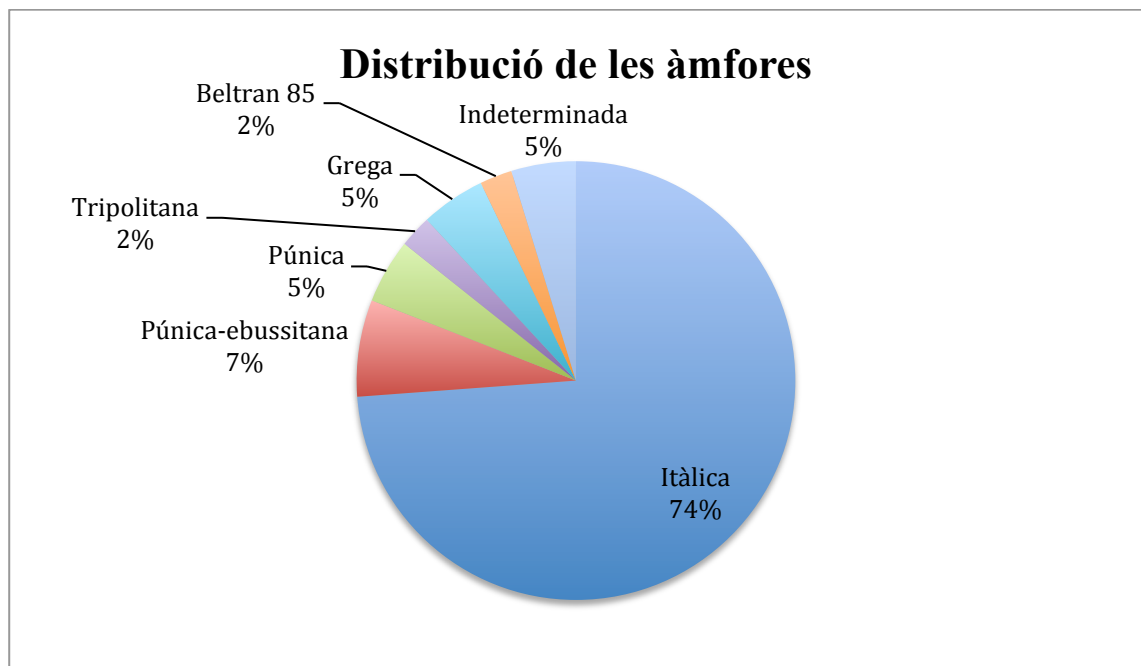
Pel que fa a les olles, la predominant és la Vegas 2, que presenta una vora ametllada. Aquesta és la típica d'època republicana, però ja esdevé rara en època d'August (Vegas 1973: 16; Olcese 2003: 80-81). En el context del pou D-18 representa un 13,38% de la cuina itàlica.

Per una altra part, la ceràmica talaiòtica està composta bàsicament de vasos contenidors.

En relació a les àmfores, destaquen enormement les d'origen itàlic, amb un 73,81% dels individus, seguida de la punicoebussitana (7,13%) i altres àmfores.

Pel que fa a les àmfores itàliques, s'hi han identificat individus de les tres variants de la Dressel 1: la 1a, 1b i 1c. La seva procedència és tirrènica però no s'ha pogut concretar més específicament de la regió concreta. També s'hi han identificat alguns individus de Lamboglia 2 adriàtica (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 240).

Pel que fa a la resta d'àmfores, destaquen en segon lloc les púniques-ebussitanes, amb 3 individus de les formes PE-17, més antiga, i les PE-18 (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 238), que corresponen plenament amb contextos del I a. C. La resta d'àmfores (Fayas 2010: 171). La resta d'àmfores està formada per 1 Tripolitana I antiga, 1 Maná C2 (sense especificar-ne la procedència), 1 àmfora ròdia i 1 altre grega indeterminada, 1 Beltrán 85 (també sense especificar-ne la procedència) i 2 més indeterminades (Equip d'Excavació de Pollentia 2013: 240).

Pel que fa a la resta de materials, cal destacar 3 ungüentaris, 3 llumetes, 1 de la forma Ricci G i 1 altra de la Dressel 2. Pel que fa a la primera, és típica de mitjans segle I a. C. (López *et al.* 2013: 211; López *et al.* 2008: 135-136) i la segona també és molt freqüent durant tot el segle I a. C. (López *et al.* 2013: 212). Sobretot per la llumeta Ricci G, que es pot datar a mitjans del I a. C. o molt poc abans, ens pot fer pensar que aquest estrat podria encaixar més cap a la segona mitat del segon quart del I a. C.

Finalment, també trobem una petita representació de metalls: 8 claus, 2 fragments de fil i 1 anella de bronze, varis claus de ferro i una làmina doblegada de plom. A més, també s'ha identificat 1 moneda de bronze que no es pot classificar a causa del seu mal estat de conservació (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 241).

3.2.1. VALORACIÓ DEL REBLIMENT DEL POU D-18.

Amb tots aquests materials, els investigadors que varen publicar aquest context li donaren una cronologia d'a partir del 75 a. C. (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 241). Els autors destaquen que l'element de cronologia més tardà és un gobelet de Parets Fines de la forma Mayet 3A, que s'hauria de situar entorn mitjans del segle I a. C. (López 1989: 106), però justifiquen la seva elecció per donar una cronologia més tardana pel fet de que, segons ells, hi ha pocs contextos que continguin aquesta forma i que estiguin ben datats, per lo que s'inclinen per una cronologia més antiga per

considerar que no tenen cap altre element que apunti a una cronologia més baixa (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 241). Per una altra part, també justifiquen una cronologia del 75 a. C. pel percentatge més elevat de Campaniana B sobre la A, que hem mencionat anteriorment, reforçant el seu argument pel canvi que es produeix entorn el 75 a. C. a Empúries en els percentatges de Campaniana B, que domina sobre la Campaniana A (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 243). A més, també la gran quantitat d'individus de la forma Mayet II, que assoleix la seva màxima difusió en el segon quart del I a. C. (López 1989: 99), quadraria perfectament amb aquest context (Equip d'Excavació de Pollentia 1993: 243).

Per una altra part, aquests materials foren revisats per Joan Sanmartí *et al* (1996: 10; Sanmartí i Principal (2000: 145) i tots coincideixen en que el pou es reompliria en algun moment del segon quart del I a. C. i l'amortització definitiva d'aquest o segellament d'aquest rebliment tendria lloc entre el 50 i el 40 a. C.

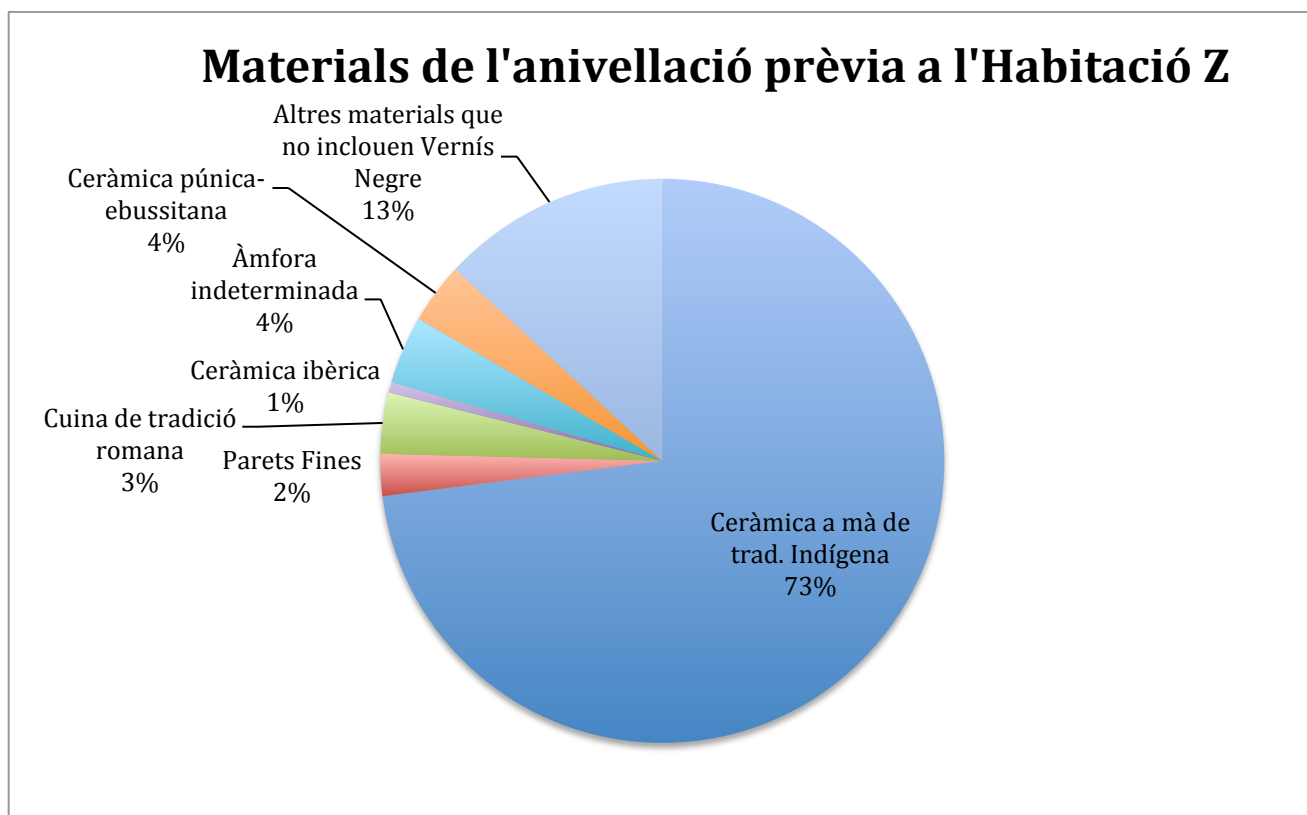
Amb això, respecte a la seqüència estratigràfica que hem exposat anteriorment en el Carrer Porticat, podem veure que aquest rebliment podria ser contemporani aproximadament al nivell V (80-50 a. C. aprox.), on també dominen les Campanianes B sobre la A i amb un percentatge similar. La seva amortització definitiva per la preparació del paviment en una reforma de l'Habitació C correspondria amb el nivell IV (50-30 a. C. aprox.), on també ja hi identifiquem 1 individu de les primeres *terra sigillata* itàliques, per lo que els estrats serien pràcticament idèntics, tot i que l'altre ja correspon a un nivell d'ús.

Com hem expressat anteriorment, el fet que aparegui una llumeta de la forma Ricci G ens pot indicar que, dins el segon quart del segle I a. C., aquest rebliment pot estar més proper als anys 60-50 a. C. i, posteriorment, es segellaria cap el 50-40 a. C., si és que el rebliment i la construcció del paviment superior no es produeix en una mateixa activitat constructiva, que ens podria indicar el fet que el pou es reomplís amb 1 sol vessament de residus per dur a terme la reforma, anivellant el terreny per col·locar-hi l'*opus signinum*.

3.3. L'HABITACIÓ Z DE L'INSULA 01 DE TABERNES A L'OEST DEL FÒRUM.

D'aquesta habitació comptem amb dos contextos, un corresponent al nivell d'ús de l'Habitació Z en època republicana i un altre que és un abocador que amortitza aquest espai (Fig. 3).

Prèviament a la construcció de l'Habitació Z en època republicana, dins l'habitació hi trobem estrats que corresponen a l'anivellació general del Fòrum, en la que s'hi han documentat un 73% de ceràmica a mà de tradició indígena, parets fines (2,4%), ceràmica de cuina (3,5%), ceràmica ibèrica (0,6%) i púnicoebussitana (3,5%), juntament amb distintes àmfores (3,9%) i no s'hi han documentat cap tipus de vernís negre (Mancilla 2004: 141). Hem de dir que dins aquesta distribució ens falta un 13,1% de materials per arribar al 100% de la composició de l'estrat, però que no apareixen en la publicació. Aquests materials ens poden deixar entendre que el que es va remoure per fer l'anivellació va ser un nivell d'ús segurament indígena previ a la romanització d'aquest espai.

3.3.1. EL NIVELL D'ÚS DE L'HABITACIÓ Z

Aquest està compost per un conjunt d'Unitats Estratigràfiques que componen el conjunt estructural E-54, que dóna lloc a aquest nivell d'ús, format per terra i marès desfet, que compondria el paviment d'aquesta habitació. Aquestes unitats s'adossen al mur de l'habitació, per lo que entenem que es relacionen directament amb el procés constructiu general de l'*insula* 01 de tabernes.

Pel que fa als materials ceràmics d'ús domèstic, encara destaca la ceràmica a mà de tradició indígena (15,6 %), seguit de la ceràmica campaniana (10,1%) i les Parets Fines (4,4%), la cuina itàlica (6,6%) i les àmfores, que componen un 23% del material (Mancilla 2004: 141-142). Pel que fa al percentatge restant (40%), desconeixem per quina tipologia ceràmica estaria compost.

Pel que fa a la ceràmica campaniana, destaca enormement la producció A napolitana sobre la B, representada solament per 2 individus. (88,8% front l'11,1%) (Mancilla 2004: 142).

Pel que fa a la Campaniana A, segons l'autora totes de la variant Tardana, les formes més ben representades són el plat L5/7 i L5 (37,5%+12,5%=50%), acompanyats de la copa L8B i una possible copa L33b (Mancilla 2004: 142). El fet que totes les peces pertanyin a la variant Tardana ja ens situa en el segle I a. C.

Respecte a la Campaniana B, com hem dit, sols s'hi han documentat 2 individus (11,1%), 1 tinter/copa L3 del taller de Cales i 1 copa biansada L10 dels tallers etruscos (Mancilla 2004: 142).

Pel que fa a les Parets Fines, les formes identificades corresponen a la Mayet II i les seves versions decorades derivades (Mancilla 2004: 142), que tindrien una cronologia del II i el I a. C., però que el seu moment de màxima expansió se situa entre el darrer quart del II a. C. i el primer quart del I a. C. (López *et al.* 2008: 132).

Respecte a la ceràmica comuna, destaca la cuina itàlica amb l'olla Vegas 2 i plats de Roig Intern Pompeià, que ens situa també en el I a. C. Per una altra part, com hem dit abans, predomina la ceràmica feta a mà de tradició indígena (15,6%) sobre la resta de tipologies ceràmiques, tret de les àmfores (Mancilla 2004: 142).

En relació a les àmfores, que són majoritàries en aquest conjunt, hi trobem la de procedència itàlica, 6 exemplars de la qual han estat identificats *in situ* clavats en el paviment, fet que fa pensar a la investigadora que l'Habitació Z, en aquest moment, tingués una funcionalitat de taverna relacionada amb la producció i/o venda de vi

(Mancilla 2004: 142). Hem de recordar que la Dressel 1B és la més tardana de la família de les Dressel 1 i que l'hem d'ubicar ja en el primer quart del I a. C. (Molina 1997: 45; Fayas 2010: 155).

Pel que fa a la datació d'aquest nivell d'ús, tot i la immensa quantitat d'individus de Campaniana A sobre la B, aquesta s'ha establert en el segon quart del I a. C. (Mancilla 2004: 143).

Mària Isabel Mancilla relaciona aquest nivell amb el nivell V del Carrer Porticat (80-50 a. C.), tot i que en aquest la Campaniana B sigui majoritària sobre la A i no com en el cas del nivell d'ús de l'Habitació Z. Seguint aquesta línia, l'autora afirma que mentre s'estaven construint els edificis de Sa Portella, aquesta habitació ja estaria en ús i, quan aquesta s'abandona, coincidiria amb l'ús dels edificis de Sa Portella (Mancilla 2004: 145).

3.3.2. L'ABOCADOR DE L'HABITACIÓ Z

Per algun motiu actualment desconegut, aquesta habitació s'abandona i es converteix en un abocador on hi han aparegut una gran quantitat de restes de fauna i material ceràmic.

Aquest abocador va ser segellat per un paviment de marès en una reforma generalitzada en tot l'edifici que es va dur a terme en època d'August. Aquest fet es reforça perquè en els nivells superiors de l'edifici s'hi varen identificar 3 fragments de *terra sigillata* itàlica precoç, que marcaria una cronologia pel final de l'abocador d'entorn el 40 a. C. (Mancilla 2004: 144).

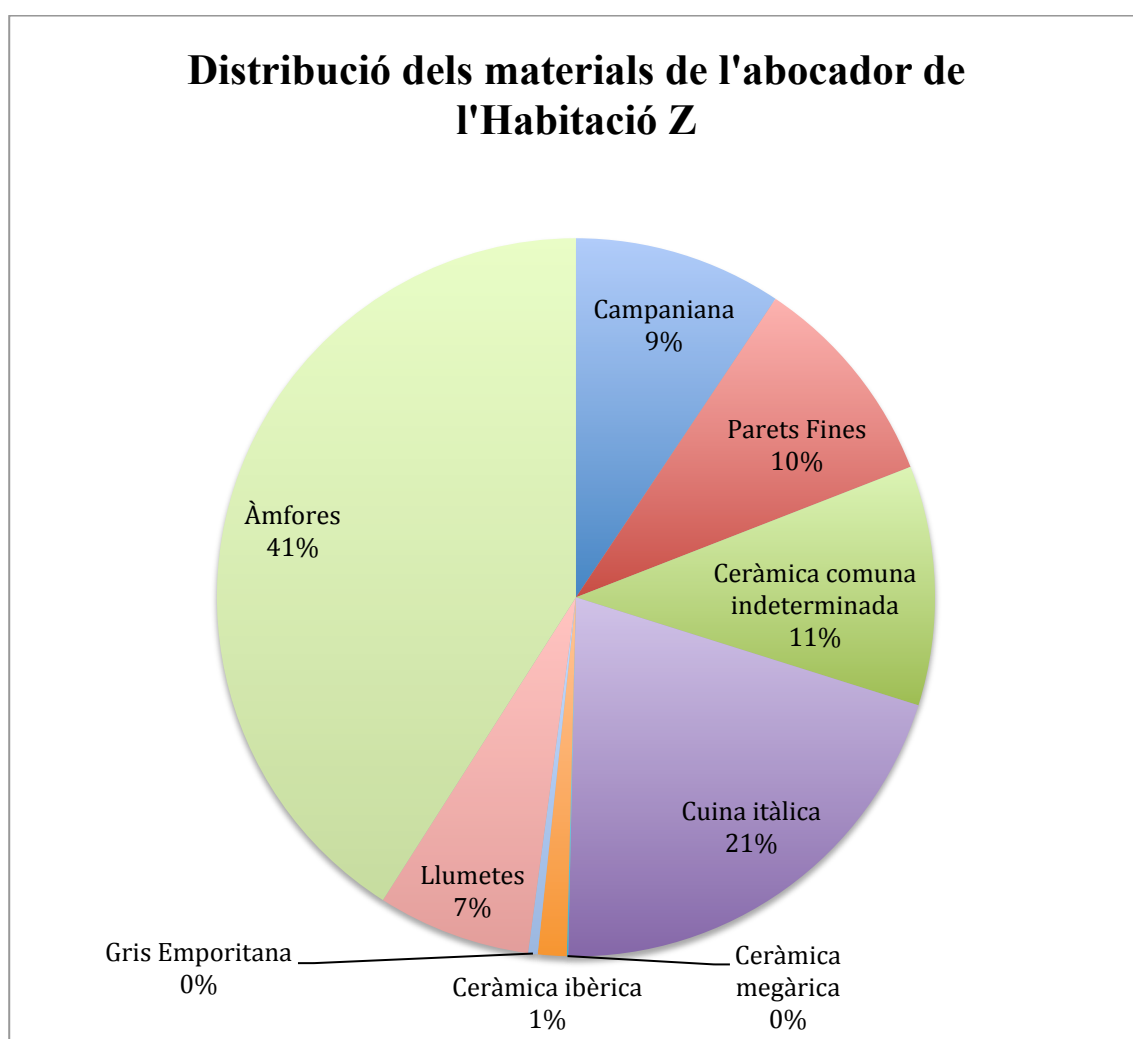
Respecte al material ceràmic recuperat s'hi ha documentat vaixella de les produccions de la Campaniana A napolitana i B calena i etrusca (un 8,7% en total), Prets Fines (9%), ceràmica comuna no indígena (10%) i, separatament, ceràmica de cuina itàlica (19%) i un 7,2% de ceràmica a mà de tradició indígena. També cal mencionar la ceràmica megàrica (0,06%) la ceràmica ibèrica (1,2%), ceràmica gris emporitana (0,4%) i les llumetes (6,4%). Pel que fa a les àmfores, aquestes representen un 38% del material ceràmic recuperat (Mancilla 2004: 143).

Pel que fa a les Campanianes, podem veure que hi ha pràcticament una paritat entre les A i les B (49,1% de la primera i 50% de la segona), a més d'un 0,8% de imitacions en pasta gris (Mancilla 2004: 143).

Respecte al repertori formal de la Campaniana A napolitana, destaquen els plats L5 i L5/7, la L31b, conjunt de plat i copa que constituïrien un servei (Sanmartí *et al.* 1996: 20), la copa L27ab, el plat L7, la gerra L59, el plat L6 (Mancilla 2004: 143).

En canvi, en les produccions de la Campaniana B predomina enormement la producció calena (95%) sobre l'etrusca (5%) (Mancilla 2004: 144). Respecte a les formes identificades destaquen el plat L5, la copa L1, el tinter L3, la copa ansada Pasquinucci 127 i la copa ansada L10. De la producció etrusca solament s'ha identificat 2 individus de la forma L7, un altre de forma indeterminada i una gerra de la forma F 5210 (Mancilla 2004: 144). Hem de dir que la forma L7 és una de les més tardanes en la producció de la Campaniana B etrusca (Principal; Ribera 2013: 63-64).

Pel que fa a l'individu d'imitació en pasta gris, la seva forma és indeterminada (Mancilla 2004: 144).

Respecte a les Parets Fines, les formes que s'hi han identificades són les típiques republicanes: la Mayet 2, la Mayet 1 i la Mayet 3b (Mancilla 2004: 143). Aquesta darrera tindria la seva expansió a partir de la segona mitat del segle I a. C., tot i que a Itàlia ja es comença a produir al principi del I a. C. (López 1989: 110; López *et al.* 2008: 132).

Pel que fa a les ceràmiques comunes, podem veure com destaca la cuina itàlica respecte la resta de comunes i la presència de ceràmiques megàriques, ibèriques i emporitanes serien purament anecdòtiques (Mancilla 2004: 143).

En relació a les llumetes, s'hi ha identificat 1 individu de la forma Ricci G (Mancilla 2004: 143), que tindria una cronologia de mitjans segle I a. C. (López *et al.* 2013: 211; López *et al.* 2008: 135-136).

Pel que fa a les àmfores, predominen les itàliques amb les típiques formes Dressel 1A i Dressel 1C, juntament amb greco-itàliques recents MGS VI de Vandermerch (Mancilla 2004: 143). Aquestes dues darreres són les més abundants dins aquest context, tot i que, sobretot la darrera, formaria part d'una producció bastant més antiga (Fayas 2010: 107-108). Hem de dir que no s'hi ha identificat cap Dressel 1B. Hem de tenir en compte, però, que en el nivell d'ús sota aquest abocador sí que apareixia, per lo que la seva absència, en aquest cas, no pot ser un indicador d'antiguitat. Per una altra part, també s'ha identificat àmfores púnicoebussitanes PE-18 (Mancilla 2004: 143), però no sabem quantes ni s'ha aportat cap dibuix.

Pel que fa a la cronologia, podem veure que aquest abocador encaixa perfectament dins la mitat del segle I a. C. i amb una amortització final marcada pels 3 fragments de *terra sigillata* itàlica precoç. Els altes materials que ens confirmen que ens trobem en un context de mitjans segle I a. C. és la forma de Parets Fines Mayet 3b, la llumeta Ricci G i els dos plats de la forma L7 de les Campanianes B etrusques, tot i que també es pugui trobar en contextos més antics. A més, pel que fa a les Campanianes B de Cales, el seu moment de màxima expansió comercial seria l'època de Cèsar, que coincidiria amb els anys centrals del I a. C. (Aquilué *et al.* 2002: 21), per lo que, en aquest cas, quedaria ben reflectit.

Aquest context és molt semblant al que s'ha identificat a *Palma* a Ca'n Muntanyans (López *et al.* 2008: 135-136), també entorn el 50-40 a. C., tot que en el cas del de *Palma* no s'ha identificat cap fragment de *terra sigillata* itàlica i la cronologia ve més donada per la presència de les àmfores Dressel 7-11 i PE-41, donant una antiguitat màxima de mitjans segle I a. C., però no més tardà del 40 a. C. per l'absència de les

terra sigillata itàliques (López *et al.* 2008: 136). En el cas del context de *Palma* tampoc hi han aparegut àmfores itàliques Dressel 1B (López *et al.* 2008: 133-134).

A Son Espases, on l'Horitzó C també s'ha datat entorn el 50 a. C., destaca el fet que l'àmfora púniccoebussitana va agafant lloc sobre la itàlica (64,7 %) (cal dir que l'àmfora en aquest horitzó representa un 97,6% del material identificat, però hem de tenir en compte que es tracta d'un campament romà que se subministra amb productes importants (Estarellas *et al.* 2013: 92)). Aquest darrer context tampoc aporta cap Dressel 1B itàlica, però sí algunes Lamboglia 2 adriàtiques i de Sorrento/Pompeia (Estarellas *et al.* 2013: 100), que no s'han identificat en els context de l'abocador de l'Habitació Z.

En el context de mitjans segle I a. C. a Tarragona, en el C/Hernández Sanahuja, també s'hi han identificat exemplars de *terra sigillata* itàlica i, en aquest cas, sí que s'hi ha identificat 1 individu de Dressel 1B itàlica (Díaz 2012: 379-380).

3.3.3. VALORACIÓ DELS CONTEXTOS REPUBLICANS IDENTIFICATS EN L'HABITACIÓ Z

Dins l'Habitació Z hem pogut veure una altra seqüència estratigràfica d'època republicana de *Pollentia*, tot i no ser tan extensa com la del Carrer Porticat de Sa Portella. Aquesta ha consistit en un anivellament dut a terme en el moment en que es comença a edificar la ciutat i que afecta als nivells de circulació anteriors a la ciutat, que probablement seria el nivell de freqüentació del mateix moment en que funcionaria la cabana del nivell VI identificada en el Carrer Porticat. Tot i això, ens ha cridat l'atenció que en aquest nivell no apareixessin vasos de Campaniana, però sí en la cabana.

Un cop anivellat el terreny de la zona del Fòrum, cap el segon quart del I a. C., es construiria l'*insula* 01 de tabernes, de la qual l'Habitació Z en forma part. En aquest nivell veiem que la Campaniana A té una presència enorme font la B, fet que no es constata en el sondeig del Carrer Porticat tret del nivell preromà.

Finalment, per algun motiu que desconeixem, aquesta Habitació s'abandona i s'hi genera un abocador entorn mitjans del segle I a. C. i que s'amortitza cap el 40 a. C., on en les darreres capes ja hi trobem 3 fragments de *terra sigillata* itàlica precoç. Aquest abocador acaba essent segellat per les preparacions del paviment que es duen a terme en època d'August, quan es reforma tot l'edifici.

Per una altra part, María Isabel Mancilla (2000: 144) proposa que seria possible que el pou D-18 de l'Habitació C i l'abocador de l'Habitació Z poguessin funcionar a la vegada a mitjans del segle I a. C. En aquest cas, seria curiós veure com un mateix edifici, per algun motiu, es converteix en un gran punt d'abocadors fins que es produeix la reforma durant el Principat d'August, que aquest van quedant segellats. Seria interessant veure si aquest fenomen es generalitza en tot l'edifici o tan sols s'ha donat el cas que es produeixi en aquests dos punts. Sembla ser que en l'Habitació M de l'*insula* 01 de tabernes passaria quelcom similar amb el pou D-18 (Doenges 2005: 20).

3.4. VALORACIÓ GENERAL DELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS DE POLLENTIA.

En aquest apartat hem pogut veure tots els contextos republicans que fins ara havien estat estudiats amb profunditat i publicats. Aquests s'havien centrat, per una part, en l'àrea residencial de Sa Portella, especialment en el Carrer Porticat i en l'*insula* 01 de tabernes ubicada al costat occidental de la Plaça del Fòrum, en les Habitacions Z i en el pou D-18 de l'Habitació C.

Amb això, podem veure que hi ha varies fases:

Una fase preromana, caracteritzada per l'enderroc de la cabana indígena del Carrer Porticat (nivell VI) i el nivell de freqüentació identificat en l'Habitació Z i que va ser alterat en el moment en que es va dur a terme l'anivellació de l'àrea del Fòrum.

Posteriorment, en el segon quart del segle I a. C. ens trobaríem amb l'activitat edilícia del Fòrum, quan es construeix l'Habitació Z i, podem pensar que també la resta de l'*insula* 01 de tabernes. Per altra part, a Sa Portella ens trobaríem amb el nivell V (Mancilla 2004: 145), on es retallen les rasses de fonamentació del que serà el gran edifici amb el mur encoixinat (que esdevindrà, en època d'August, amb la *domus* del Cap de Bronze) i l'edifici conegut com a Casa Nord-Oest. En la interfície entre aquest moment i la tercera fase pensem que és quan es podria produir el rebliment del pou D-18.

En una tercera fase, entre el 50 i el 30 a. C., corresponen amb el nivell IV del Carrer Porticat, ens trobem en ple moment d'ús de l'àrea de Sa Portella, però, en canvi, veiem que en l'*insula* 01 de tabernes s'està formant un abocador, que no sabem si té alguna relació amb el de l'Habitació C del pou D-18.

Finalment, en una quarta fase, entre el 30 a. C. i el Principat d'August, podem veure que, en l'*insula* 01 de tabernes es van segellant tots els abocadors, tant el pou D-18 en l'Habitació C com el de l'Habitació Z, per la remodelació integral de l'edifici. En canvi, a Sa Portella, podem veure com el Carrer Porticat segueix en ús, mentre al seu entorn es van reformant tant l'edifici del mur encoixinat, que esdevé *domus*, com les reformes de la Casa Nord.

Amb tot això, en el següent apartat introduïrem els nivells d'un altre edifici, l'Edifici A, situat a l'extrem oriental de la Plaça del Fòrum, al costat contrari de l'*insula* 01 de tabernes, on estudiarem els materials ceràmics de diverses rasses de fonamentació i preparació dels paviments/anivellacions per veure si aquest esquema que acabem de platejar es compleix o no en aquest altre indret.

CAPÍTOL 4: ELS CONTEXTOS TARDOREPUBLICANS DE L'EDIFICI A

En aquest apartat passarem a analitzar individualment els diferents contextos que hem estudiat per datar la construcció de l'Edifici A, situat a l'est del Capitoli en la zona del Fòrum, en la finca coneguda com a Ca'n Reinés dins el Camp de'n França.

Pel que fa a la seva descripció general, com ja hem introduït anteriorment, les seves dimensions són de 23x18,20m i està orientat en la direcció N/N-O – S/S-E i mirant cap el Capitoli.

Respecte a la distribució dels espais, encara no coneixem avui en dia amb exactitud com es produiria, pel fet de que encara no s'ha acabat d'excavar, però de cada nova campanya ens acostem més a acabar d'entendre l'edifici complet des de la seva fundació fins al seu darrer ús. Això és degut a que la metodologia d'excavació ha donat més importància a excavar els diferents espais en extensió conjuntament i no en profunditat, fet que permetia anar descobrint els diferents usos en extensió. Avui en dia ja ens trobem per sota els nivells de pavimentació republicans en la majoria de l'edifici, excavant les preparacions del paviment, els retalls i rebliments de les trinxeres o rases de fonamentació de murs i pilars que componen el que sembla ser un pati central i les anivellacions del terreny. Aquests cotextos són els que analitzarem en aquest treball, essent conscients de que aquesta informació, de moment, serà parcial fins que s'hagin acabat d'excavar totes les estructures que fonamenten l'edifici i puguem donar-lis una datació estratigràfica a tot el conjunt.

Pel que hem pogut comprovar, una vegada deixats a la vista totes aquestes estructures i relacionant-les amb els paviments i nivells d'ús, l'Edifici A s'estructuraria en el segle I a. C. a partir d'un pati central que organitza un seguit d'habitacions que miren cap aquest. Respecte els paviments, sembla ser que serien de marès (Munar *et al.* 2016: 13), una pedra sedimentària local, tipus gres, típica en les zones de costa mallorquina, ja que se n'han trobat nombroses concentracions d'aquest material en molt mal estat de conservació en algunes zones. En aquest pati, en l'espai central, destaca un empedrat del moment fundacional (les seves rases de fonamentació estan retallades en el mateix nivell que els pilars que componen el pati) que, de moment, té una funció desconeguda.

Posteriorment, en època d'August, es produiria una reforma integral i generalitzada de l'Edifici, igual que hem pogut veure en l'apartat dedicat a la *Pollentia* republicana

que passa en altres edificis com l'*insula* 01 de tabernes, alguna reforma més petita al Capitoli i les *domus* de Sa Portella, que també experimenten una important transformació.

Posteriorment, s'hi ha identificat un abandonament i enderroc que ha estat datat en el segle IV d. C. En el moment de la seva destrucció, aquest Edifici A funcionava com a *macellum*, un dels mercats de la ciutat (Munar *et al.* 2016: 13). El que no coneixem és la seva funcionalitat en època republicana.

També han estat identificades algunes estructures anteriors a l'edificació republicana, com un mur en l'Habitació F format per codolets (UE 9412 i 9447), del qual tampoc en coneixem a quin tipus de conjunt estructural podria pertànyer (Munar *et al.* 2016: 29 i 43). Igualment se va identificar una trinxera en l'Habitació A per davall dels nivells republicans (aquesta habitació sí que va ser excavada en profunditat), encara no excavada en extensió i de la que no se'n coneix la funció, i que sembla ser que continuaria davall les habitacions B, C i D. Dins aquesta, en l'Habitació A, hi trobem la fonamentació dels murs amb les banquetes, que s'adapten al retall i que després es reompliria aquesta gran rasa.

A partir d'aquesta contextualització de l'Edifici A, passarem a explicar els nivells seleccionats seguint un ordre de més antic a més modern.

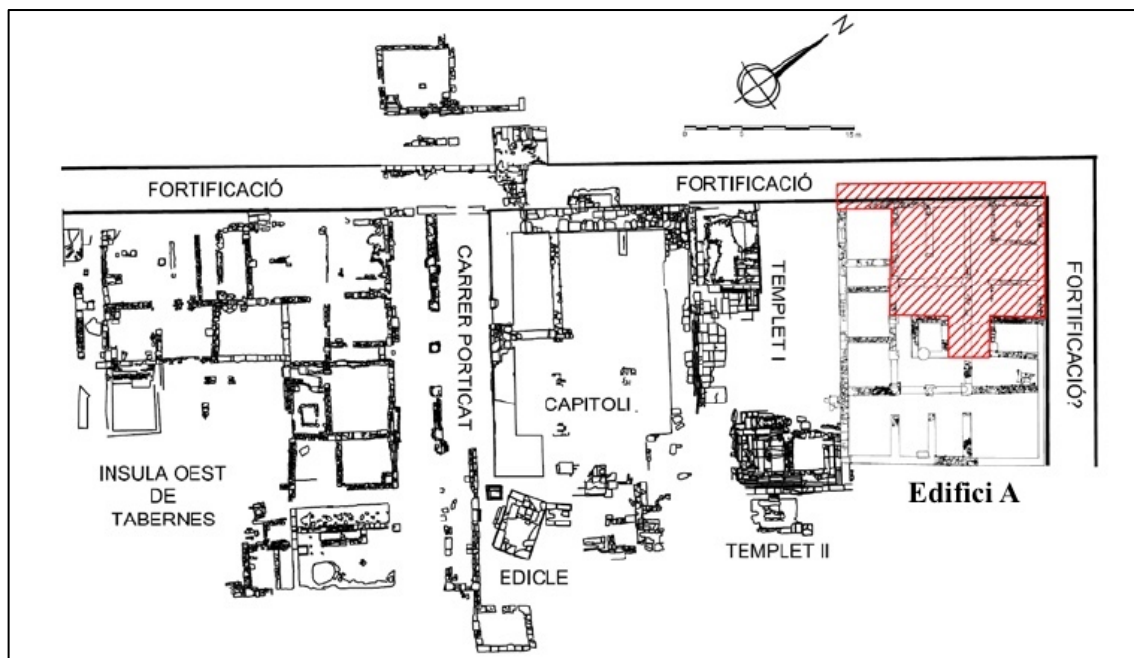

Fig. 5: Zona excavada de l'Edifici A d'on provenen els contextos estudiats (Munar 2016: 14).

4.1. UE 9311

És el rebliment de la rasa de fonamentació (UE 9310) del pilar UE 8328 (Fig. 6), situat en el cantó nord-oest del pati de l'edifici (Munar *et al.* 2016: 25).

Es tracta d'un estrat de terra de color marró que conté nòduls argilosos de color blanc i taques de marès descompost.

Dins la rasa de fonamentació (UE 9310) es va identificar un estrat de pedres de grandària mitjana de marès (UE 9443) sobre el qual s'assentava la banquetta de fonamentació del pilar.

Pel que fa al material ceràmic, s'hi varen identificar fragments de Campaniana A, B i de pasta grisa, àmfores i ceràmica a mà de tradició indígena (Taula 1; Làm. 1).

Distribució dels materials (NMI)

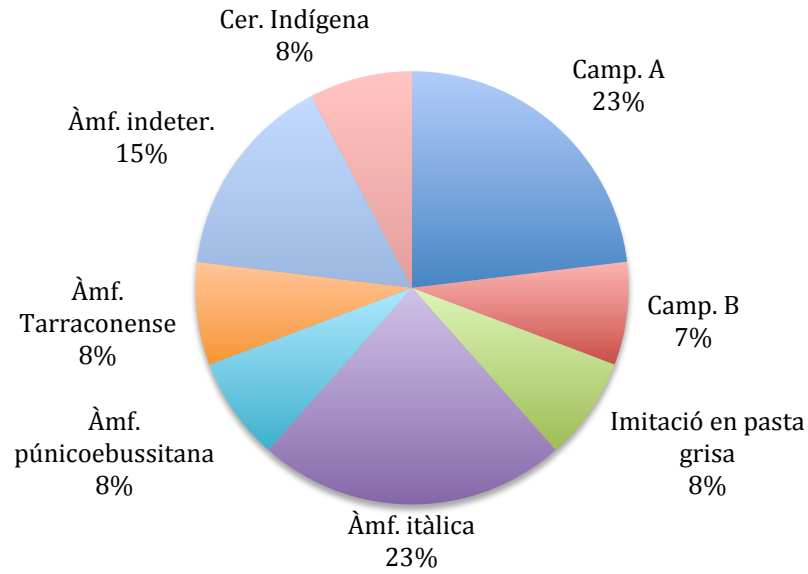
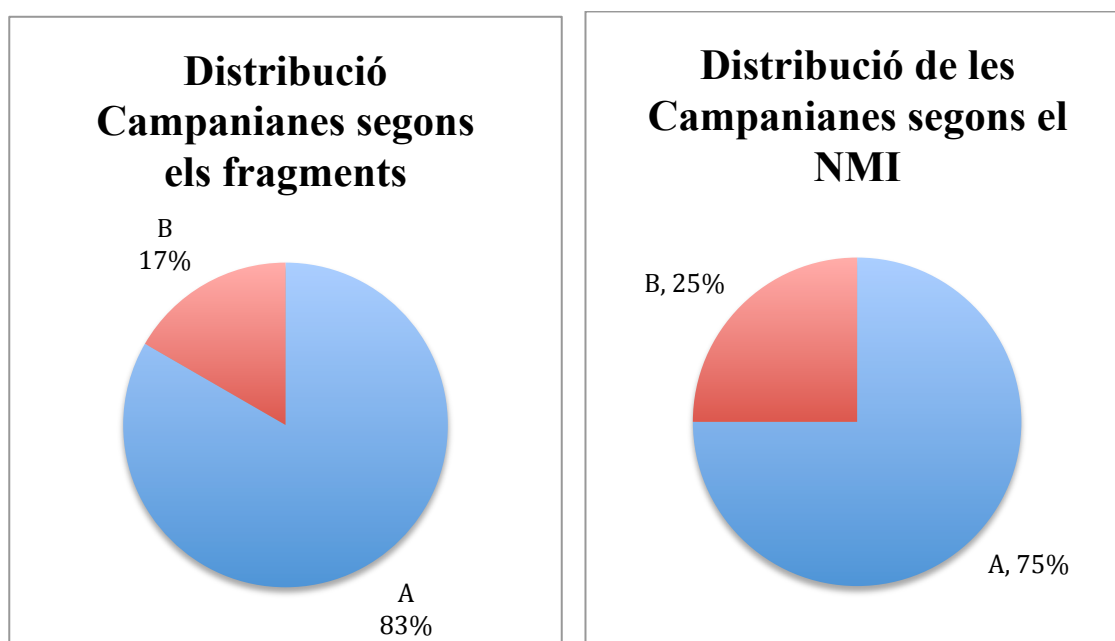

Fig. 6: Conjunt estructural que conforma la fonamentació del pilar UE 8328, un cop reitrat el rebliment de la rasa de fonamentació UE 9311: retall per dur a terme la fonamentació (UE 9310) i nivell de pedres de marès sobre el que es recolza la banqueta del pilar (UE 9443).

Respecte a la Campaniana A, es varen trobar 5 fragments: 3 vores i 2 parets, que corresponen a 3 individus. Aquests serien 2 exemplars de L 27ab (F 2780 i F 2784) i un altre indeterminat, ja que l'estat de fragmentació i la grandària del fragment ens

impedeix identificar la forma. Com hem vist en l'apartat anterior, la cronologia d'aquest bol ocupa bona part de la producció de la Campaniana A, és a dir, el segle III i l'I a. C, tot i ser més típica de la variant Clàssica (Vivar 2005: 31). Tot i això, en el nostre cas forma part de la variant Tardana, que inclou tot el segle I a. C.

Per una altra part, comptem amb 1 fragment informe de Campaniana B i 1 altre d'imitació de Campaniana en pasta gris. Aquests dos els hem comptat com 1 individu de cada producció, sense poder especificar a quina forma correspondrien.

Per una altra part hem identificat 7 àmfores, de distintes produccions. Per una part, comptem amb 3 àmfores itàliques, de les que tenim 1 vora (DA16/22/9311/13) i 4 parets. El fet de que les hàgim comptat com 3 individus respon a que les pastes són suficientment diferents entre elles com per no formar part d'un mateix exemplar, tot i no conèixer amb exactitud la seva procedència, considerem que corresponen a l'àrea tirrènica. Per una altra part, comptem amb 1 àmfora púnicoebussitana, de la qual tan sols tenim 3 parets i 1 altra àmfora tarraconense de pasta laietana (taronja o vermell intens amb desgreixant de quars blanc), de la qual també solament en tenim 1 paret. Finalment, comptem amb 2 àmfores indeterminades, de les quals sols hem identificat 1 fragment de paret per cadascuna i, una d'elles, possiblement fos africana-cartaginesa, però no ho podem assegurar.

Finalment, comptem amb una nanseta de ceràmica a mà de tradició indígena, que segurament pertanyeria a una gerreta.

Juntament amb el material ceràmic, també hi hem identificat restes de fauna.

Pel que fa a la cronologia, la forma L 27ab de la Campaniana A arribaria fins entorn la mitat del segle I a. C., tot i ser més típica en les variants més antigues, sobretot en el segle II a. C. (Vivar 2005: 31; Principal; Ribera 2013: 116). Per això, a causa de la seva llarga durada, no aporta una cronologia definida (López *et al.* 2008: 131). A Tarragona, aquesta forma apareix en els contextos de fins la primera mitat del I a. C. (Díaz 2012: 448). Tot i això, podem veure que també apareix en l'Horitzó C de Son Espases, datat entorn el 50 a. C. (Estarellas 2013: 80), i en el context de Ca'n Muntanyans (*Palma*), també del 50-40 a. C. (López 2008: 131).

Per una altra part, comptem amb l'individu d'imitació en pasta grisa, de la que no en coneixem la forma i que també podria datar-se als començaments del I a. C. Aquest tipus de ceràmica, en la costa catalana, s'ubica a partir del primer quart del I a. C. (García *et al.* 2007: 75).

Per una altra part, no apareix cap fragment de *terra sigillata* itàlica, produccions en que les formes més precoces comencen a arribar entorn el 40 a. C. amb les prearetines (Roca 2005: 84). Per això, podem ubicar aquest estrat en la primera mitat del I a. C.

Aquest context s'assembla molt al del C/Caputxins núm. 33, datat a la primera mitat del I a. C. (Díaz 2012: 307-308), on també hi apareixen pocs materials, entre els quals la copa L 27, que no aporta cronologia en el segle I a. C., formes d'imitacions de Campaniana B en pasta grisa i també dues àmfores Dressel 1A i B. Aquest estrat també es data com a anterior al 50-40 a. C. per l'absència de *terra sigillata* itàlica (Díaz 2012: 315), que comença a arribar a la segona mitat del I a. C.

4.2. UE 9347

Es tracta de l'anivellació del passadís situat a l'est del pati de l'Edifici A (Fig. 7). Apareix immediatament sota el nivell de pavimentació en terra batuda d'aquest passadís oriental (UE 8285). És un estrat bastant heterogeni de terra argilosa de color (Munar *et al.* 2016: 43). En aquest estrat hi aparegueren gran quantitat de forats (petits abocadors) en tota la seva extensió, relacionats amb l'ús posterior de l'edifici. Aquests es caracteritzen per la presència de gran quantitat de restes de fauna acompanyats d'alguns fragments de ceràmica comú. El fet de que en alguns hagi aparegut *terra sigillata* africana tipus A ens fa pensar que aquest ús arribaria fins a finals del segle II i possiblement inclòs el segle III d. C. (recordar que l'amortització ha estat datada a

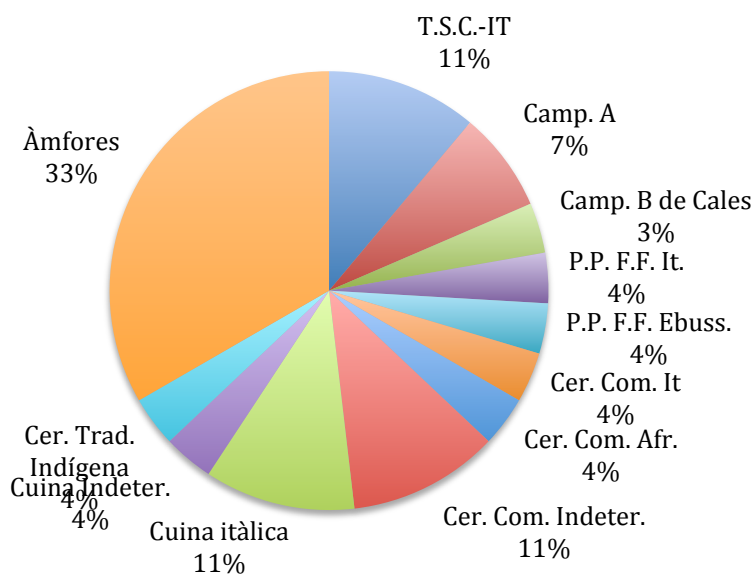
començaments del segle IV d. C.). D'aquesta manera, aquest estrat ens serveix per datar el paviment del corredor mitjançant un *terminus post quem*.

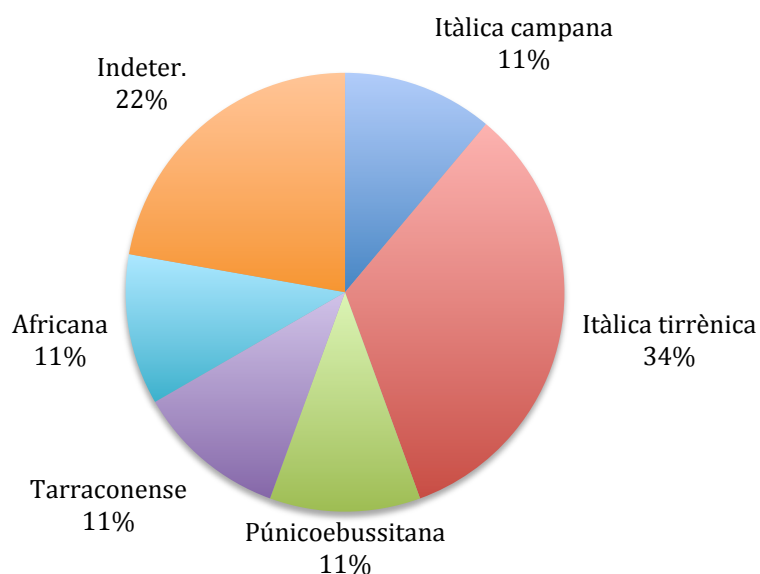
Fig. 7: Fotografia de la UE 9347 on es poden apreciar els forats que la retallen i, a la vegada, com aquesta s'adossa al mur i pilars del pati central en el costat sud-oest (en la part superior dreta de la imatge) (Munar 2016: 41).

Pel que fa als materials, hem de destacar la presència de *terra sigillata* itàlica, les Campanianes A i B, les Parets Fines i ceràmiques comunes de diferents procedències, juntament amb una gran quantitat de material amfòric també de diverses procedències. Per una altra part, també s'hi ha identificat fauna, restes de material constructiu important tant en forma de *tegulae* com de ceràmica emprada com a material constructiu, ja que apareixia plena de restes de morter, per la qual cosa podem pensar que el paviment de sobre podria haver estat un *opus signinum* (Taula 2).

Distribució dels materials (NMI)

Distribució de les àmfores (NMI)

Pel que fa a la *terra sigillata* itàlica (Làm. 2), és el material més modern que hem identificat en aquest estrat. N'hi vàrem identificar 8 fragments: 3 vores i 5 parets informes, que corresponen a 3 individus. Pel que fa a les formes, hem identificat la forma Conspectus 22 (DA16/22/9347/907), que és una copa troncocònica amb vora vertical motllurada i que tindria una cronologia d'entre el 15 a. C. i el 15 d. C. (Roca 2005: 97; Conspectus 1990: 90). A més, creiem que aquesta podria tractar-se de la variant Conspectus 22.5, ja que en la part interna les carenes estan molt poc marcades,

tot i que el diàmetre de la nostra peça és una mica més gran que el model i el nostre és més similar al de la Conspectus 23.2 (d'uns 12cm). En el primer cas la cronologia, segons Mercè Roca, seria una mica més baixa (10-30 d. C.). Si es tractés de la Conspectus 23.2, tot i que la nostra sí que té marcades a la part interna dues petites carenes (com en la Conspectus 22), la cronologia aniria del 25 al 75 d. C. (Roca 2005: 97; Conspectus 1990: 92). En realitat, segons el Conspectus (1990: 92), les formes 22 i 23 es diferencien millor per la forma del peu, ja que la vora és similar. A més, la forma 23 és la simplificació posterior que es produeix de la 22 (Conspectus 1990: 92), pel qual nosaltres pensem que la nostra forma podria correspondre a una variant transicional de la 22 cap a la 23 per la simplificació en la motllura i que les carenes estan molt poc marcades, a més de la mida.

Respecte els altres dos individus, és molt difícil identificar-los perquè la vora és extremadament petita (1x1cm aprox.), si bé creiem que la DA16/22/9347/904 podria pertànyer a la forma Conspectus 36.2, que té una cronologia entre el 10 i el 30 d. C. (Roca 2005: 99; Conspectus 1990: 114). Tot i això, la part interna de la peça és bastant llisa i no presenta cap marca de carena, a diferència dels models proposats per aquesta forma. Aquest fet ens fa considerar també, però anant molt alerta, amb la possibilitat de que es tractés d'un Conspectus 50.2, que sol anar decorada a partir de la vora. Però el fet de que el nostre fragment sigui tan petit (1x1cm) i en el model de Mercè Roca (2005: 110) i del Conspectus (1990: làm. 44) la decoració comenci a partir d'1cm en la part externa i no presenti carena en la part interna en podria fer pensar que també es podria tractar d'aquesta forma. Aquesta segona forma estaria datada entre el 15 a. C. i el 40 d. C. (Roca 2005: 101; Conspectus 1990: 138), per la qual cosa la cronologia no variaria. Finalment, respecte la peça DA16/22/9347/905, de 2x1cm i no es pot identificar amb seguretat. Es tracta d'un vas petit (7cm de diàmetre) amb una vora una mica exvasada que, en la part superior externa presenta decoració a rodeta i, en la part interna, dues carenes a l'altura de 0,5cm des de la part superior. També podem intuir que la paret, per la part inferior, s'eixampla una mica, però no coneixem fins quin punt.

Pel que fa a la ceràmica Campaniana A de la variant Tardana (Là. 2), hi hem identificat 8 fragments: 1 vora, 1 peu i 6 parets que compondrien a 2 exemplars: 1 de L 33b (F 2970) i un altre a la L 5. Pel que fa a la cronologia del primer individu (DA16/22/9347/6), aquest seria un bol molt habitual en el segle I a. C. (Vivar 2005: 34). Respecte al peu de L 5 (DA16/22/9347/4), del que tenim un peu, també és una forma

molt comuna de la producció campana napolitana de la variant Tardana (Vivar 2005: 29; Ribera 2013: 116).

Respecte a la Campaniana B (Làm. 2), comptem amb 6 fragments que pertanyen a 1 vora i 4 parets que corresponen a 1 individu (DA16/22/9347/5) de L8b (F 2240) de la producció de Cales. La producció d'aquesta copa iniciaria a mitjans del I a. C. i arribaria fins el final de la producció (40/30 a. C. aprox.) (Principal; Ribera 2013: 100).

Pel que fa a les Parets Fines, tenim 9 fragments, dels quals un (DA16/22/9347/903) és base de producció itàlica que no podem identificar a una forma concreta, però creiem que podria correspondre a una Mayet 1 o 2. En aquest cas, la seva cronologia cobriria part del segle II i I a. C. (López 1989: 96 i 99). La resta són tot parets informes que correspondrien a 2 individus segons el tipus de pasta: un possiblement ebussità (pasta grisa obscur amb gran quantitat de mica platejada) i un altre itàlic, producció a la qual pertany la base que hem descrit (pasta molt semblant a la ceràmica de cuina itàlica i no gaire depurada).

Pel que fa a la ceràmica comuna de taula (Làm. 3), tenim 70 fragments, dels quals tenim 2 vores, 2 bases i 2 nanses. Dins aquest grup, podem distingir 1 individu d'origen africà (3 parets informes), 1 individu d'origen itàlic (9 parets informes) i la resta corresponen a produccions indeterminades. Aquest darrer grup correspondria a almenys 3 individus, si relacionem les dues vores (DA16/22/9347/16 i DA16/22/9347/17) amb les dues nanses (DA16/22/9347/412 i DA16/22/9347/413) (una per cada vora, ja que aquestes també són diferents) i una base (DA16/22/9347/18) que presenta una pasta bastant més obscura que les dues anteriors. Aquests podrien correspondre a 2 gerres (DA16/22/9347/16 i DA16/22/9347/18) i a 1 altra forma indeterminada (DA16/22/9347/17).

Dins la ceràmica comuna de cuina, tenim 13 fragments, dels quals trobem 3 vores i 1 base, que corresponen totes, menys una paret informe de producció indeterminada, a la producció itàlica. La producció indeterminada correspon a un individu indeterminat. Pel que fa a la producció itàlica, hi identifiquem 3 individus: 2 que correspon a una tapadora de la forma F1 Burriac 38, 100, al que correspon la base DA16/22/9347/57) (més bé el pom de la tapadora) i una vora (DA16/22/9347/949), 1 altre també de la forma F2 Burriac 38, 100 (DA16/22/9347/948). Aquesta forma és molt comuna al llarg del segle I a. C. Per una altra part, tenim una vora d'una altra tapadora que creiem que podria assimilar-se a la forma Olcese làm. XIX, 1 / Vegas 16.5 (DA16/22/9347/55-56).

D'altra part, també hi ha aparegut ceràmica a mà de tradició indígena, representada per 4 fragments de paret informes i que atribuïm a 1 sol individu, ja que, tot i que les pastes siguin diferents, és molt comú en la ceràmica indígena que hi hagi diferències en la coloració de les peces per les condicions precàries en que aquestes es fabricaven (en fornets sota terra tapats per branques).

Respecte al material amfòric (Là. 3), aquest també és abundant. Entre elles, destaca l'àmfora itàlica amb 32 fragments. Dins aquesta producció itàlica distingim 1 individu d'origen campà/vesuvià (format per 2 nanses i 8 parets informes), 2 individus d'origen itàlic tirrènic, possiblement de la Campània Septentrional (fetes d'una pasta molt semblant a la vesuviana, però també presenta un desgredant molt abundant de punts blancs) (3 nanses i 5 parets informes), 1 un altre individu que podem adscriure de manera genèrica a la Itàlia tirrènica i del tipus Dressel 1B (format per 1 vora i 13 parets informes). A més, també hi trobem 1 individu d'àmfora tarraconense, formats per 1 nansa i 11 parets, un altre d'àmfora púnicoebussitana (24 parets informes), 1 àmfora africana (5 parets informes) i 2 altres àmfora d'origen indeterminat: una amb 15 parets informes (pasta groguenca amb punts marrons i negres) i l'altra 13 parets informes (pasta color beix amb punts blancs, marrons i grisos). Aquestes dues darreres les hem pogut distingir per les pastes, però en desconeixem l'origen.

Finalment, també hi hem identificat 29 fragments de ceràmica que havien estat utilitzats com a material constructiu ja que portaven una gran quantitat de morter. Possiblement fossin restes d'un paviment d'*opus signinum*. També hi hem identificat una bona quantitat de restes de fauna terrestre i 1 fragment molt petit de sílex.

Pel que fa a la cronologia, la *terra sigillata* itàlica ens marca directament que ens trobem en un context del I d. C., concretament a finals del regnat d'August i Tiberi (de l'època de Claudi no apareixen les ja típiques *terra sigillata* sudgàl·liques). Les àmfores que hi trobem comencen a ser una mica més variades, tot i que encara hi predominen les itàliques.

Aquest estrat presenta una cronologia molt més avançada que la resta d'UUEE analitzades. Creiem que això podria ser degut a que en aquest passadís s'hi dugui a terme una reforma al final d'època d'August que implica desmuntar les estructures del paviment anterior i col·locar-hi una pavimentació nova.

4.3. HABITACIÓ F

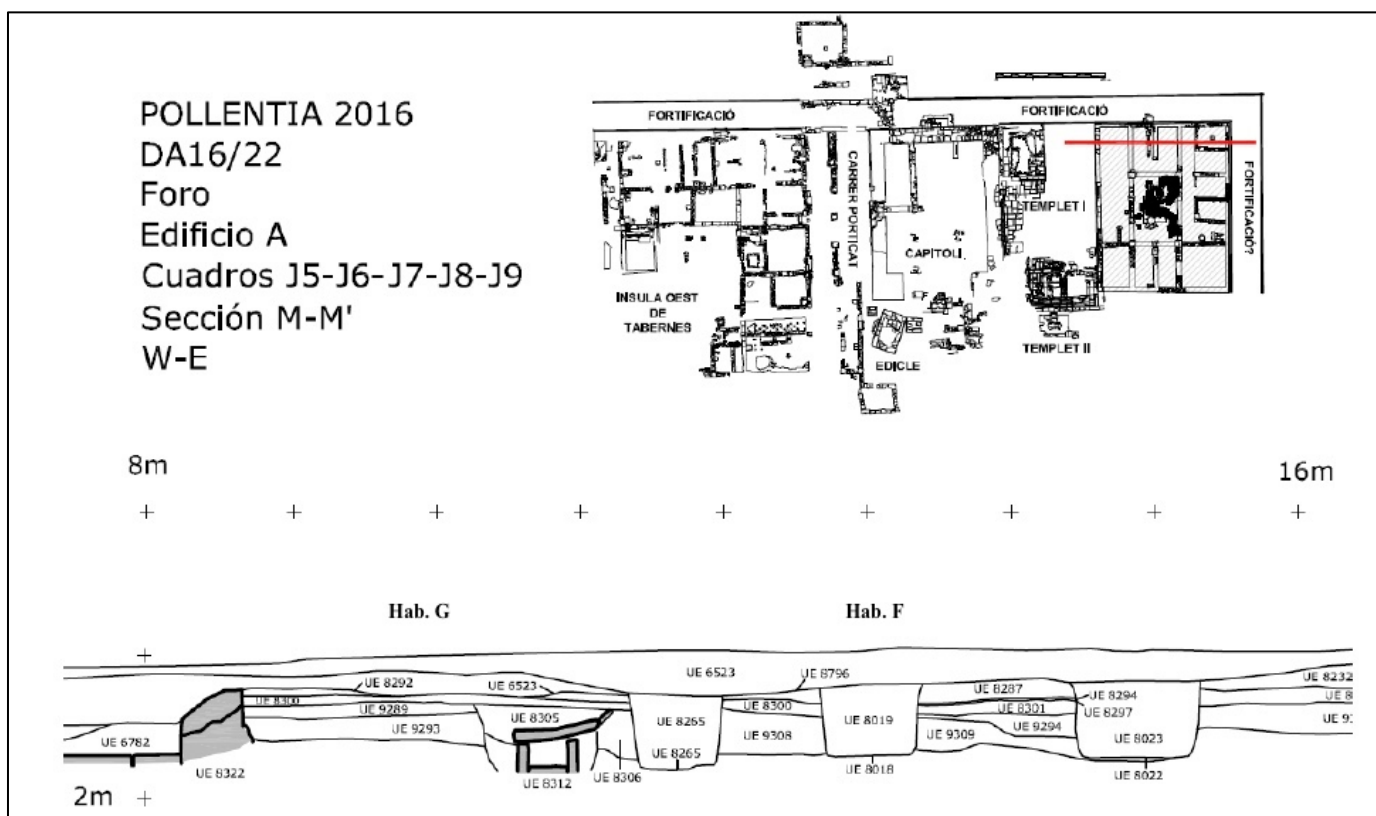

Fig. 8: Secció acumulativa on podem veure tant l'anivellació/preparació del paviment de l'Habitació G (UE 9293) com de l'Habitació F (UE 9308 i 9309).

4.3.1. UE 9307

Correspon a una anivellació sobre la qual s'assenta el paviment de l'Habitació F (Fig. 8). Es tractaria d'una anivellació fundacional en els espais interns de l'edifici (Munar *et al.* 2016: 27-28). Es tracta de la mateixa UE que la 9308 i 9309, que es troben separades pel retall que es va produir durant les excavacions de Llabrés i Isasi, que hem mencionat anteriorment en l'apartat d'Història de les Intervencions. Igual que la UE 9308 i 9309, aquesta ha aportat molt poc material ceràmic.

Les tipologies ceràmiques que s'hi han identificat són la Campaniana A, les Parets Fines, ceràmica comuna, entre la que cal destacar un peu d'un ungüentari, i ceràmica indígena (Taula 3; Làmn. 4). Pel que fa al diagrama sobre la composició de la UE, el mostrarem en l'apartat de valoració dels resultats de l'Habitació F.

Pel que fa a la Campaniana A, tan sols ha aparegut 1 fragment informe, al que correspon 1 individu que no ha estat possible identificar a nivell tipològic.

Respecte les Parets Fines, hi hem identificat 2 individus a partir de 4 informes que presenten dos tipus de pasta diferents, però tampoc els hi hem pogut identificar.

En relació a la ceràmica comuna, hi hem identificat 1 individu itàlic (a partir de 2 parets informes) i 1 altre indeterminat, d'una sola paret també informe. Dins aquesta categoria, cal destacar un fragment del peu d'1 ungüentari (DA16/22/9307/3).

Finalment, també s'ha identificat 1 fragment de vora amb una nansa (DA16/22/9307/1) que correspondria a una copa de ceràmica a mà de tradició indígena.

Aquest estrat ha resultat molt pobre pel que fa a material ceràmic i tampoc ha aportat formes de les diferents produccions com per poder establir la seva datació amb garanties, que hauríem de situar de manera àmplia en el segle I a. C., ja que hem de tenir en compte que el fragment de Campaniana A que ha aparegut pertany a la variant Tardana, que comença a produir-se en aquest moment.

4.3.2. UE 9308

Igual que la UE 9307, es tracta d'un dels nivells d'anivellació de l'Habitació F (Fig. 8) que es troben sota el paviment. Aquesta equival a les UE 9307 i 9309 (Munar *et al.* 2016: 76). Se situa a costat oest de l'Habitació i de la trinxera d'excavació (entre el mur occidental de l'habitació, al qual s'adossa, i el retall de la trinxera de l'excavació del segle XX, que el retalla).

Pel que fa als materials, aquesta UE és bastant més rica en formes que l'anterior i hi trobem Campaniana A i B, junt amb 1 vas d'imitació en pasta gris de Vernís Negre, cuina itàlica i àmfores (Taula 4; Làm. 5). Pel que fa al diagrama sobre la composició de la UE, el mostrarem en l'apartat de valoració dels resultats de l'Habitació F.

Respecte a la Campaniana A, tenim un sol fragment que és una vora (DA16/22/9308/3) de la forma L31b (F 2950). Aquesta forma és molt comú en la variant Tardana de la producció, arribant fins època d'August (López *et al.* 2008: 130).

En relació a la Campaniana B, en trobem 2 fragments, una vora (DA16/22/9308/2) i una paret, que pertanyen a un mateix individu, el plat L5 (F 2255). Aquest és una de les formes més comunes en l'inici de la produccions Tardanes tant de Cales com etrusques, i, cap a mitjan segle I a. C., evoluciona cap a la L7 (Principal; Ribera 2013: 100).

També ha aparegut una vora de Vernís Negre de pasta grisa (DA16/22/9308/1), que correspon a la forma L28 (F 2640), però en desconexem la procedència.

Pel que fa a la ceràmica comuna itàlica, tots els individus identificats responen a la ceràmica de foc, concretament a 1 olla Vegas 2 / Olcese làm. VIII, 1. Aquesta forma arriba fins a l'època preaugusta, ja que en època d'August canvien les formes de les olles presentant una vora exvasada i plana. Per una altra part també hi hem identificat 1 vora de tapadora del tipus F2 Celsa 80.7056 d'Aguarod, que abarca el segle I a. C. arribat a l'I d. C.

Finalment, pel que fa a les àmfores, destaca 1 àmfora itàlica tirrènica (5 fragments de parets informes) i 1 altre púnicoebussitana (1 fragment informe).

Així, en relació a la cronologia d'aquest estrat, les variants Tardanes de la Campaniana A i B identificades ens indiquen que ens trobem en el segle I a. C. com a *terminus post quem*. Com a *terminus ante quem*, no trobem les formes més tardanes de la Campaniana B de Cales (L 7 i 8b), de mitjans de segle I a. C. (Principal; Ribera 2013: 100). El que sí que veiem és que les formes de la ceràmica comuna itàlica arriben a època augusta, però també és vera que tenen una producció des de molt antic, motiu pel qual encaixen perfectament en aquest context.

4.3.3. UE 9309

Igual que la UE 9307 i 9308, es tracta d'uns dels nivells de preparació i anivellació que trobem sota el paviment en l'Habitació F (UE 9294) (Fig. 8). Com ja hem explicat anteriorment, el fet que aquesta UE aparegui tan fragmentaria es deu a que aquest nivell està retallat per una de les trinxeres de les excavacions de Llabrés i Isasi van dur a terme a mitjans segle XX per descobrir la topografia urbana de la ciutat. Concretament, aquest se situa més a l'est de l'Habitació.

Respecte els materials, aquests, com la UE 9307, aporten poques formes. Dins les tipologies ceràmiques hi trobem Campaniana A, Parets Fines, ceràmica comuna, ceràmica de cuina itàlica i àmfores (Taula 4; Làm. 4). Pel que fa al diagrama sobre la composició de la UE, el mostrarem en l'apartat de valoració dels resultats de l'Habitació F.

Pel que fa a la Campaniana A, de la variant Tardana, s'hi han identificat 1 vora (DA16/22/9309/10) i 3 fragments de parets informes, que donen lloc a 1 individu de forma desconeguda. Pel que fa a la vora, no estam segur de la seva identificació i, per l'estat de la peça, tampoc hem pogut identificar el seu diàmetre. Tot i això, considerem

que podria tractar-se d'una L31b, tot i no poder assegurar-ne completament la seva adscripció tipològica.

En relació a les Parets Fines, també hi trobem 4 fragments de parets informes que, per les pastes diverses donen lloc a 2 individus, als que corresponen 2 parets a cadascun.

Referent a la ceràmica comuna, hi trobem 2 parets informes de la producció itàlica que donen lloc a 1 individu. A més, tenim una vora d'una tapadora d'origen tarraconense (pasta taronja o vermell intens amb gran quantitat de quars blanc) de la qual no hem pogut identificar la forma (DA16/22/9309/16). Podem observar que el seu llavi és bífid en el punt on entraria en contacte amb l'olla. A més, també hi identifiquem 1 fragment de paret informe d'una producció indeterminada que representaria la presència d'un altre individu.

Dins les ceràmiques comunes, també hi hem identificat 2 parets informes de cuina itàlica, que donarien lloc a un altre individu.

Pel que fa a la ceràmica a mà de tradició indígena hi hem identificat 9 fragments, entre els quals hi ha 1 base (DA16/22/9309/2) i 1 nansa (DA/16/22/9309/1), juntament amb 7 parets informes. Podem considerar que tots aquests fragments donen lloc a 1 únic individu, que podria ser una olla.

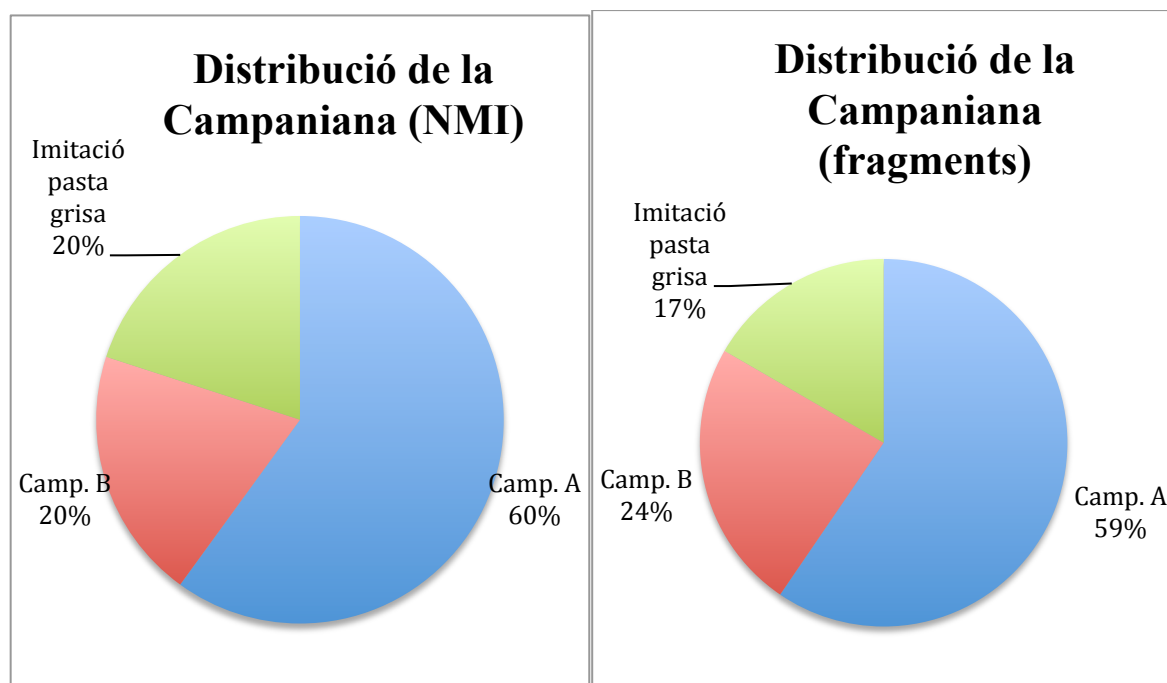
Pel que fa a les àmfores, hem identificat 4 fragments de parets informes que donen lloc a 2 individus de diferents pastes: 1 campana (amb 3 fragments) i l'altra tirrènica indeterminada (1 fragment). També hem identificat 1 paret d'àmfora tarraconense, que dóna lloc a 1 individu. Finalment, també ha aparegut 1 fragment de paret informe d'una producció indeterminada, que dóna lloc a una altra àmfora.

Així, pel que fa a la cronologia d'aquest estrat, podem veure que podria correspondre a qualsevol moment del segle I a. C., però no abans, pel fet de que la Campaniana A de la variant Tardana comença aproximadament entorn el 100 a. C.

4.3.4. VALORACIÓ GENERAL DE LA PREPARACIÓ DEL PAVIMENT I ANIVELLACIÓ DE L'HABITACIÓ F

Les UUEE 9307, 9308 i 9309 corresponen a un mateix fet: l'anivellació del sòl dins l'Habitació F de l'Edifici A i preparació per col·locar el paviment. Pel que fa a la construcció dels murs, aquestes són posteriors, ja que s'hi adossen i cobreixen les rases de fonamentació. Aquestes Unitats Estratigràfiques no estan en contacte en el registre estratigràfic pel fet d'estar separades per una rasa moderna.

Pel que fa a la cronologia en conjunt, la ceràmica campaniana no ens permet identificar un moment concret per aquesta construcció, tot i que sí que podem observar una major presència de Campaniana A sobre la B, encara que les dimensions d'aquests nivells són petites i estan molt alterades, motiu pel qual la representativitat de les formes s'ha d'agafar una mica amb pinces, perquè no disposen de la total extensió de l'estrat, sinó lo que ha quedat després de totes les modificacions, tant rases d'excavacions modernes com la necròpolis cristiana d'època musulmana que se situava damunt de l'edifici i el Fòrum en general. Les formes identificades són, pel que fa a la Campaniana A, dues copes L 31b i, pel que fa a la Campaniana B, un plat L 5. També cal destacar la presència de la copa L 28 com a imitació de pasta grisa.

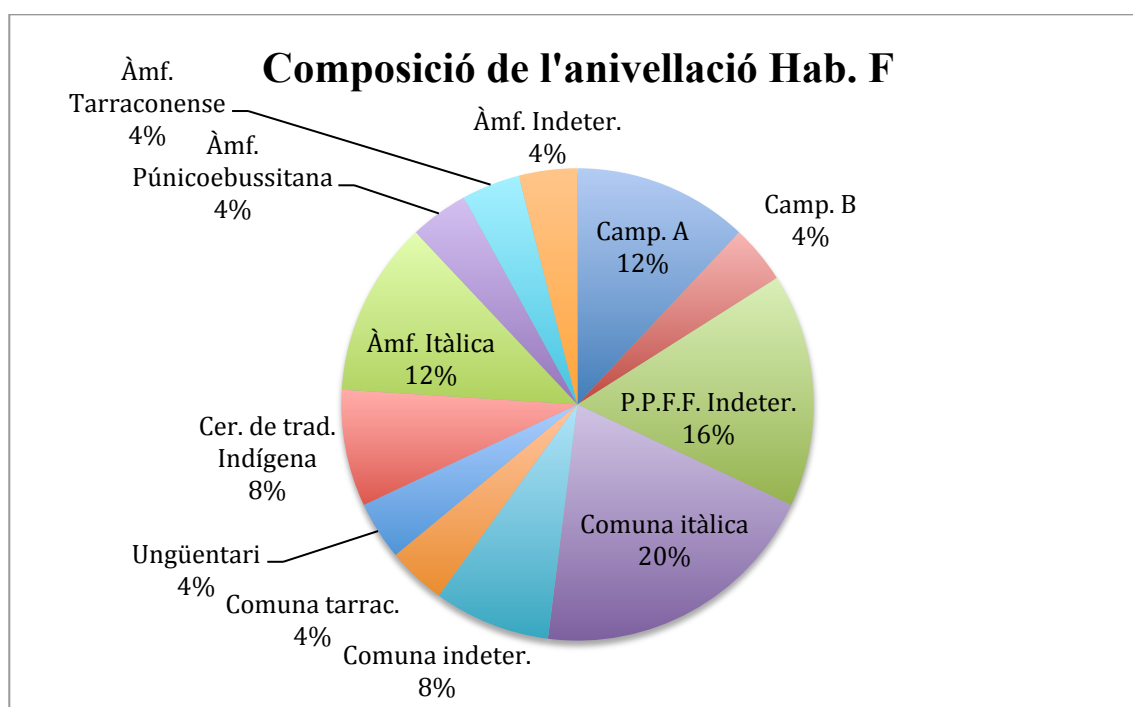

Pel que fa a les Parets Fines, en tot aquest nivell no ha aparegut cap forma que ens pugui donar una cronologia més precisa.

Pel que fa a la ceràmica comuna de taula i de cuina, ens apareixen les típiques peces que inclouen la segona mitat del II a. C. i el I a. C. fins època d'August.

Creiem que aquestes anivellacions o preparacions del paviment corresponen a la primera mitat del I a. C. No poden ser anteriors per la presència d'individus de la Campaniana A de la variant Tardana i també un individu que imita una copa (L 28) en pasta grisa. Per una altra part, el fet de que no hagin aparegut individus que ens puguin

donar una cronologia de més enllà del 50-40 a. C., com les *terra sigillata* itàliques, ens indica que la construcció d'aquests espais s'han d'enquadrar dins la primera mitat del I a. C.

El nostre estrat és molt semblant al context de Tarragona del C/Gasòmetre núm. 32 en la fase 3, datat em segon quart del I a. C. (Díaz 2012: 326), tot i que aquest segon és molt més ric en formes. Per una altra part també hi trobem similituds amb el context de Tarragona del C/Sense Nom, Parcel·la A-2, en la fase 3, també datat entorn el segon quart del I a. C. (Díaz 2012: 362). El fet de que en aquests estrats tampoc s'hi identifiquen les formes de la B més tardanes, com la L 7 o la L 8b, juntament amb l'absència de *terra sigillata* itàlica ens ubiquen el context en la primera mitat del I a. C.

4.4. HABITACIÓ G

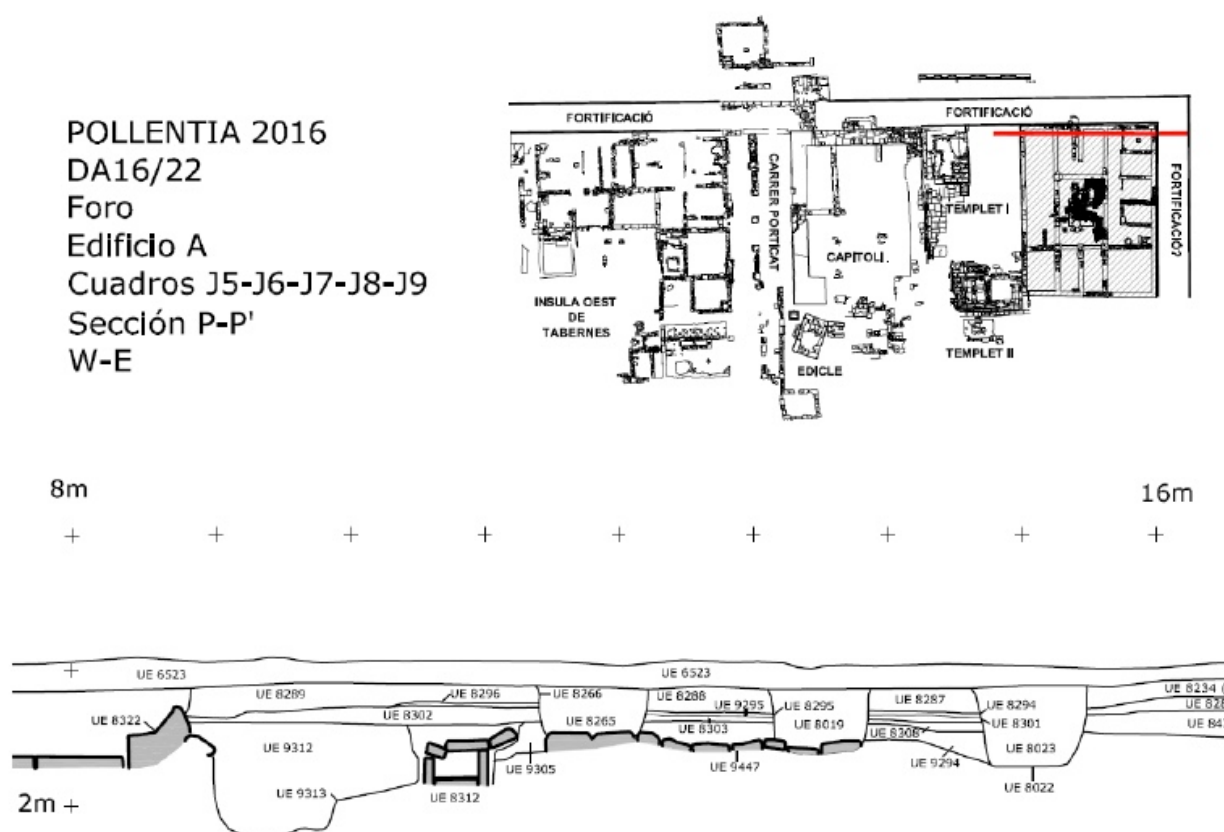

Fig. 9: En aquesta secció acumulativa hi podem veure, a la dreta de la canalització, la UE 9305, alterada per la construcció de la canal en el I d. C. Aquesta es relacionaria amb la UE 9293, que seria la mateixa anivellació identificada més al sud d'aquest espai.

4.4.1. UE 9293

Es tracta d'un nivell que es troba immediatament sobre l'estrat en el que es retallen les rases de fonamentació dels murs de l'Habitació (Fig. 9). La UE 9293 s'adossa al mur occidental. El costat oriental de l'Habitació es troba fortament alterat per la construcció d'una canalització de desaigües que va des d'un dipòsit d'aigua situat damunt l'enllosat del pati central i, en sentit cap el nord, va fora de l'edifici, travessant l'Habitació G (Munar *et al.* 2016: 30).

Aquest estrat correspondria a l'anivellació i preparació sobre el qual es va construir el paviment (UE 9289) (Munar *et al.* 2016: 31 i 72), similars a les UUEE 9307, 9308 i 9309 en l'Habitació F. Això fa que la datació d'aquests nivells ens permeti, de manera preliminar, datar el primer ús de l'edifici.

El conjunt de materials està format per Campaniana A i B, Parets Fines, ceràmica comuna i de cuina, ceràmica a mà de tradició indígena, àmfores i ceràmica com a material constructiu, impregnades de morter (Taula 6; Làm. 6 i 7).

En relació a la Campaniana A, hi trobem 2 vores i 3 parets informes. Una de les vores (DA 16/22/9293/17) correspon a una copa L31b (F 2978) i l'altra (DA16/22/9293/19) a una L33b (F 2970). Tant les dues vores com els 3 informes pertanyen a la variant Tardana, d'a partir del I a. C.

Respecte a la Campaniana B, del taller de Cales, hi identifiquem 1 peu (DA16/22/9293/18) de L 3 (F 7500), una forma molt comú dins les produccions que engloben el món de la Campaniana B.

Dins l'àmbit de les Parets Fines, només hem identificat 2 fragments de parets informes que corresponen a un sol individu.

Pel que fa a la ceràmica comuna de taula o servei, hem identificat 5 fragments de paret informe que correspondrien a 4 individus, per les diferències entre les pastes, que no hem pogut identificar. També hi hem identificat ceràmica de cuina itàlica, entre les que destaquen 3 vores: una Vegas 2 / Olcese làm. VIII, 1 (DA16/22/9293/30-31), una altra Vegas 2 / Olcese làm. VIII, 8 (DA16/22/9293/32), que apareixen durant el segle II i I a. C. Per una altra part hem identificat una tapadora de pasta itàlica de la qual no hem pogut identificar la forma (DA16/22/9293/41), tot i semblar-se una mica a la Ostia I, fig. 20, que es dataria en el segle III d. C., motiu pel qual o no correspon a aquesta forma o es tracta d'una intrusió. A més, també hi hem identificat 14 parets informes també de pasta itàlica.

Per una altra part també hi identifiquem ceràmica a mà de tradició indígena, representada per 1 vora (DA16/22/9293/11) i 14 parets informes, que sembla ser un petit contenidor d'emmagatzematge.

Pel que fa a les àmfores, hem identificat 9 fragments d'àmfora itàlica, un dels quals és una vora (DA16/22/9293/50) que no l'hem pogut identificar per les dimensions de la peça, tot i a assimilar-se a alguna variant de la Dressel 1. També comptem amb 6 fragments de paret informe d'àmfora púnicoebussitana que equivalen a 1 individu, 2 fragments informes d'àmfora tarraconense que corresponen a 1 altre individu i 3 fragments informes d'1 àmfora indeterminada.

Juntament a tot aquest material, també hi trobem 3 fragments de ceràmica com a material constructiu amb morter.

Respecte a la cronologia de l'estrat, tret de la vora del plat tapadora que no hem pogut identificar, totes les formes corresponen a un context que podria ser perfectament de primera mitat del I a. C. No tenim elements més tardans per pensar que aquesta cronologia pogués ser una mica més tardana, cap *terra sigillata* itàlica ni cap forma de les considerades més tardanes del repertori de la B. Pel que fa a la ceràmica comuna, aquesta també és la que va apareixent durant tot el I a. C., com les olles Vegas 2.

4.4.2. UE 9305

Es tracta d'una anivellació o preparació del paviment en l'Habitació G (Fig. 9), que aniria amb relació amb la UE 9293.

Pel que fa als materials, hi trobem Campaniana B, ceràmica comú, entre les quals també hi trobem cuina itàlica i ceràmica a mà de tradició indígena, i àmfores (Taula 7: Làm. 7).

En relació a la Campaniana B, tan sols hi hem identificat 1 fragment informe.

Respecte a la ceràmica comuna, hi hem trobat també 2 fragments de parets informes, però de pastes diferents, motiu pel qual les considerem com a 2 individus diferenciats. Pel que fa a la cuina itàlica hi hem trobat 9 fragments, 1 dels quals correspon a 1 perfil complet (DA16/22/9305/9-12) d'una F2 Torre Tavernera 4,10 / Com-it 6d o Vegas 14, i 8 parets informes. Pel que fa la cronologia d'aquesta forma, aquesta engloba el segle II a. C. i arriba fins a mitjans segle I a. C. (Bats 1993: 360). Almenys 1 d'aquestes parets informes, per la forma de la paret i el diàmetre, no la podem relacionar amb la pella o *tegame*. També hi hem identificat 1 fragment de paret informe de ceràmica a mà de tradició indígena.

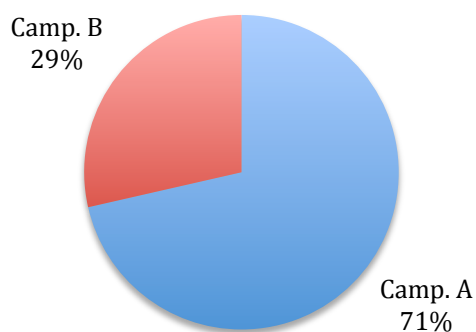
Pel que fa a les àmfores, hi ha 1 fragment de paret informe d'àmfora itàlica tirrènica, 1 paret informe d'àmfora itàlica campana i 2 fragments de parets informes d'àmfores indeterminades (presenten pastes diferenciades).

Amb això, pel que fa a la cronologia, tenim molt poques formes per datar l'estrat. Respecte a la ceràmica comuna, la forma que hi trobem podem veure que té una llarga tradició (ja des del II a. C.), per lo que no ens permet fer-hi més precisions.

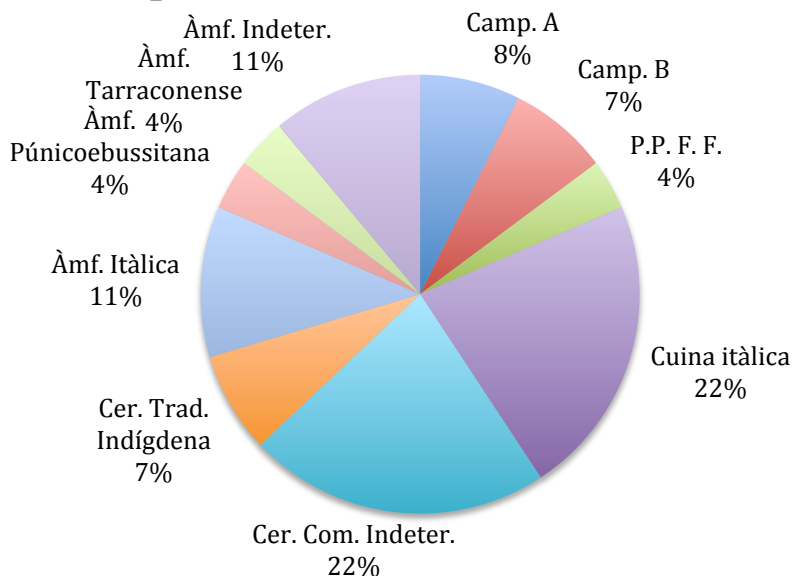
4.4.3. VALORACIÓ DE LES UE 9306 I 9293.

Pel que fa a la ceràmica campaniana, si tenim en compte el NMI, la proporció és de 50% cadascuna. En canvi, mirem el percentatge de fragments, veiem que la balança s'inclina cap a una major presència de les A.

**Distribució de les Campanianes
(fragments)**

Composició de l'anivellació de l'Hab. G

Pel que fa a la resta de materials, podem veure que la ceràmica de cuina itàlica té una presència important, tot i que les formes són les comunes de finals del II i del I a. C. La resta de ceràmiques, sense disposar formes que ens puguin aportar més informació sobre els individus ens fa difícil donar una cronologia que no sigui la de la primera mitat del I a. C., per la presència de Campaniana A de la variant Tardana. Per una altra part, també podem delimitar que l'estrat es delimitaria abans de mitjans segle I a. C. per l'absència de *terra sigillata* itàlica precoç.

4.4.4. UE 9312

Es tracta del rebliment del forat UE 9313 (Fig. 9). Aquest retall ocupa el terç nord de l'Habitació G. Cal destacar que el retall i el seu rebliment (la UE objecte del nostre estudi) es veuen afectats en el costat oriental per la construcció de la canalització que abans hem mencionat. Per una altra part, aquest forat retallava també les UUEE que corresponen a la preparació del paviment: la 9293 i la 9305, motiu pel qual, cronològicament, el forat i el seu contingut són posteriors. A més, també retalla l'estrat (UE 9440) on trobem els retalls de les rases de fonamentació de l'Edifici A primigeni i, fins i tot, retalla el nivell geològic de *blanquet* (Munar *et al.* 2016: 31). Finalment, el forat, al arribar fins els murs, també retalla les seves trinxeres de fonamentació (UE 9439).

El rebliment del forat estava format per una terra argilosa de color marró clar amb inclusions de carbó i pedres de marès de grandària mitjana. En el fons també aparegueren taques de possibles maons desfets (Munar *et al.* 2016: 30-31).

Ara per ara, desconeixem la funcionalitat del forat, però no es descarta que pogués tractar-se d'un petit abocador (Munar *et al.* 2016: 31).

Aquest rebliment ha aportat una bona quantitat de ceràmica de Campaniana A i B, Parets Fines, ceràmica comú i àmfores, conjuntament amb molta fauna, material de construcció i, fins i tot, 9 fragments minúsculs de bronze (Taula 8; Lám. 8, 9 i 10).

Pel que fa a la Campaniana A, han aparegut 3 vores i 1 base⁴². Aquestes són: 1 plat L 5 / F 2250 (DA16/22/9312/19), una copa L 31b / F 2977-2978 (DA16/22/9312/20) i una altra vora a la qual és difícil assignar una forma a causa de lo petit que és el fragment (DA16/22/9312/299). Per una altra part, la base (DA16/22/9312/21) l'hem

⁴² I, curiosament, no ha aparegut cap paret.

identificada com una copa L 31b, que juntament amb el fragment DA16/22/9312/20 l'hem considerat 1 sol individu.

Respecte a la Campaniana B, hem identificat 4 fragments, dels quals 1 és una vora (DA16/22/9312/306) de L 7 / F 2250, de la producció calena, i la resta són 3 fragments de parets informes. Tots els individus semblen pertànyer a la producció de Cales tret d'1 fragment (DA16/22/9312/22) que podria pertànyer a les produccions etrusques. Això donaria lloc a 2 individus. La L 7 (DA16/22/9312/306) és considerada una forma tardana dins el repertori de les Campanianes B (Principal; Ribera 2013: 100), per lo que aquest seria l'element més modern que tenim per datar l'estrat, a més de la seqüència estratigràfica, que també ens el defineix com el més modern per ser el rebliment d'una fossa que retalla les estructures anteriors. Amb tot, podem veure que la Campaniana A segueix essent majoritària sobre la Campaniana B (60% de la A sobre el 40% de la B si tenim en compte el NMI i, si tenim en compte els fragments, 57,14% de fragments de la A front el 42,86% de la B).

En relació a les Parets Fines, hem identificat 13 fragments, dels quals 3 són vores, 1 és una base i 9 són parets informes. Pel que fa a les vores, tenim tres Mayet 2 (DA16/22/9312/25; DA16/22/9312/26 i DA16/22/9312/27). Pel que fa a la base (DA16/22/9312/302), aquesta correspon a la forma Mayet 1a i presenta decoració a puntets en forma d'oves enllaçades. Aquests 4 gobelets identificats serien tots d'origen itàlic.

Pel que fa a la ceràmica comuna, respecte a la de taula o servei, cal destacar 10 fragments de comuna d'origen púnicoebussità, entre els quals hi ha 1 vora (DA16/22/9312/9) que correspon a la forma Eb-69 (Costa; Hernández 1997: 429), essent una forma molt típica i prolongada en el temps de la ceràmica comuna fenici-púnica. També hi hem identificat 4 fragments de parets informes de comuna indeterminada, que donarien lloc a 1 individu. Pel que fa a la ceràmica comuna de tocador, cal destacar un ungüentari (DA16/22/9312/301) de la forma de Morel F 7111, també típic del període tardorrepublikà.

Respecte a la ceràmica de cuina, itàlica tota, tenim 31 fragments: 1 perfil complet, 8 vores, 4 bases i 18 parets informes. Pel que fa al perfil complet (DA16/22/9312/37) es tracta d'un plat de vora bífida F2 Torre Tavernera 4,10 / Com-it 6d o Vegas 14. 3 de les bases també corresponen a aquesta peça, tot i no aferrar. A aquest mateix individu hi hem d'afegir i 5 vores més que corresponen al mateix plat. Pel que fa a les vores, tenim 1 olla Vegas 2 / Olcese VIII, 1 (DA16/22/9312/39), 1 plat F3 Celsa VEL.8

(DA16/22/9312/43) i 1 vora bífida indeterminada (DA16/22/9312/41). També considerem que les formes DA16/22/9312/39 (Vegas 2) i la base (DA16/22/9312/45) formen part de la mateixa peça, motiu pel qual les comptem com 1 únic individu.

Pel que fa a la ceràmica a mà de tradició indígena, tenim 8 fragments: 1 base i 7 parets informes. Pel que fa a la base (DA16/22/9312/1), sembla ser una mena de bol o copa. Aquests 8 fragments formarien el mateix individu.

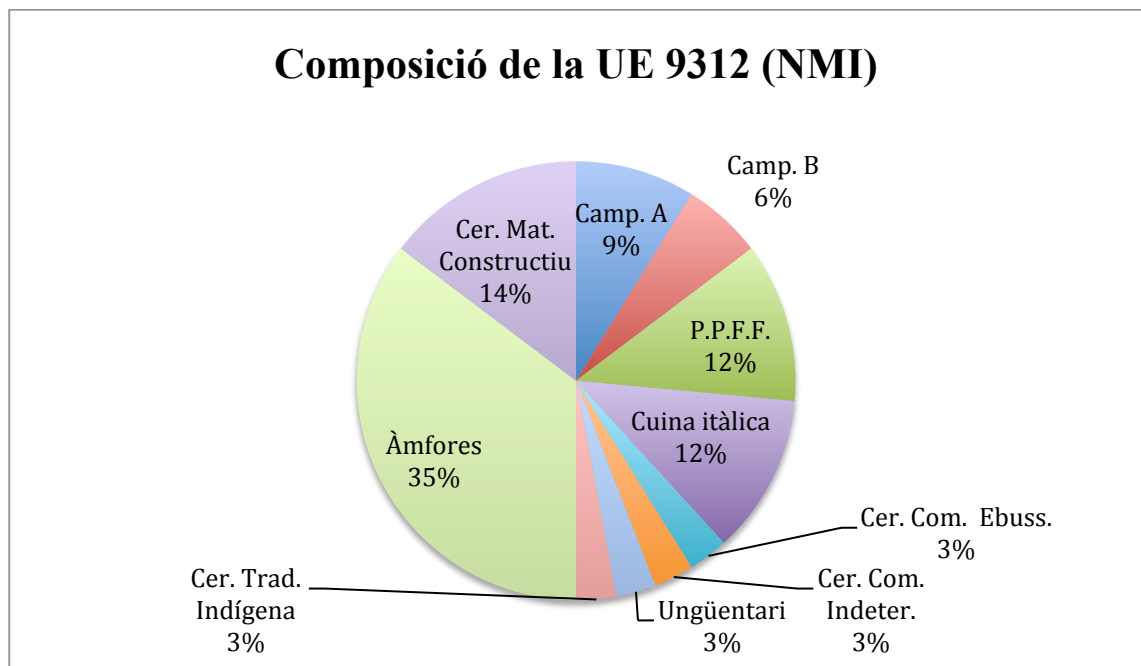
Respecte a les àmfores, trobem una gran quantitat de restes de procedència itàlica. Pel que fa a les àmfores d'origen campà, de la zona vesuviana, tenim 5 fragments: 2 vores i 3 parets. Aquestes dues (DA16/22/9312/143 i DA16/22/9312/144) corresponen a dues àmfores Dressel 1B. Per una altra part, tenim 1 àmfora (11 parets informes) que pensem que podria provenir de la Campània Septentrional, ja que la seva pasta és molt semblant a la vesuviana, però també presenta una gran quantitat de punts blancs. A més, tenim 106 fragments més que donarien lloc a 6 àmfores més itàliques però d'origen indeterminat. Per individualitzar-les, el que hem fet és separar-les per pastes a nivell macroscòpic, però de cara a més endavant s'haurien d'estudiar arqueomètricament per conèixer millor les pastes, mirar d'associar les pastes a formes concretes i intentar aproximar-nos a les àrees de producció d'aquestes per entendre millor el comerç de les Balears en aquesta època, ja que pràcticament tot el material ceràmic prové d'Itàlia. Dins aquest grup d'àmfores itàliques indeterminades tenim 1 vora bastant fragmentada que podria correspondre a una Dressel 1C (DA16/22/9312/145) 1 pivot (DA16/22/9312/31), 2 nanses (DA16/22/9312/69 i DA16/22/9312/70).

Per una altra part, a més de les àmfores itàliques, també tenim 7 fragments de parets informes de 2 àmfores púnicoebussitanes (les hem diferenciades per presentar dos tipus de pasta lleugerament diverses) i una àmfora púnica centre-mediterrània de la qual tenim una nansa (DA16/22/9312/289).

Finalment, també tenim 4 *tegulae* itàliques tirrèniques i 1 campana, juntament amb 1 *imbrex*.

Pel que fa a la cronologia, aquest estrat podria encaixar perfectament amb la primera mitat del segle I a. C. per les mateixes raons per les quals ho fan la resta d'estrats que hem estudiat. L'element que ens situa a principis del segle I a. C. és que les Campanianes A són totes de la variant Tardana, que s'inicia en aquest moment. A més, també cal destacar la gran proporció de Campaniana A sobre la B, si ens atenem al percentatge sobre els individus, que seria de 60% de les A sobre el 40% de les B exactament. Pel que hem vist en l'apartat anterior, en la majoria de jaciments

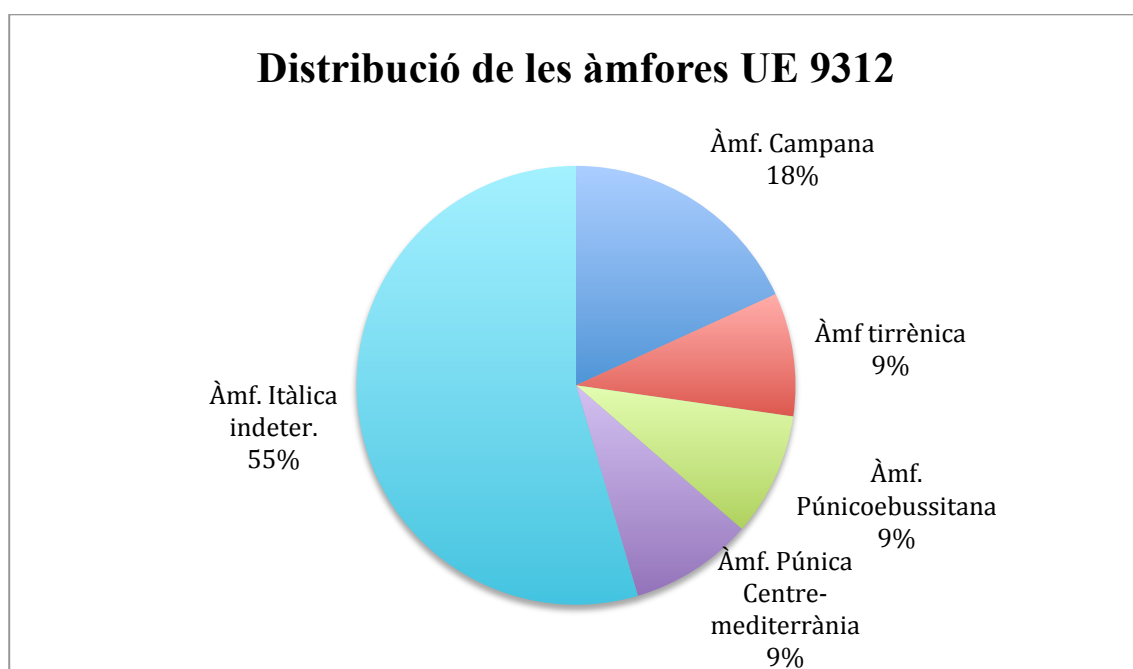
peninsulars, el canvi d'una producció per les del Cercle de la B es produeix entre el 75 i el 50 a. C. A *Pollentia* aquest fenomen sembla que s'allarga més fins a mitjans del I a. C., tot i que encara ens faltaria estudiar bastants més contextos per afinar millor la cronologia. Amb aquests percentatge podríem hipotitzar que la cronologia encara no arriba al moment en que es produeix el canvi. Tot i aquesta suposició, no tenim cap altra dada que ens confirmi aquesta sospita. Per una altra part tenim les cassoles F2 Torre Tavernera 4,10 / Com-it 6d o Vegas 14, que la seva producció acaba a mitjan segle I a. C. aproximadament, però això no implica no poder trobar-les en contextos una mica més moderns. La no presència de *terra sigillata* itàlica ens indica que estem en un moment anterior al 40 a. C. aproximadament, juntament amb el fet de no trobar les formes més tardanes de la Campaniana B calena L7 i L8b. També ens crida l'atenció que no hem identificat cap fragment d'àmfora tarraconense, com sí que hem fet en la resta de nivells.

Pel que fa a la cronologia d'aquest estrat, per una part tenim la datació estratigràfica, que ens indica que es tracta de la UE més moderna, al ser el rebliment d'una fosa que retalla la pavimentació i les anivellacions de l'habitació (Munar *et al.* 2016: 72). Per una altra part, comptem amb el plat L 7 de la Campaniana B, que és una de les formes més tardanes del darrer període de producció d'aquesta tipologia ceràmica. De totes maneres, no podem descartar que l'ús d'aquest possible abocador, tot

i retallar el paviment i estructures, podria haver estat funcionant des del primer moment en que es va usar aquesta habitació, motiu pel qual la seqüència estratigràfica seria de posteritat, però la cronologia seria d'algun moment immediatament posterior. El fet de que no hi apareixi *terra sigillata* itàlica ens podria indicar que és anterior als anys 40 del I a. C., quan aquesta es comença a generalitzar.

L'estrat, considerant que pertany a mitjans del I a. C., presenta un comportament similar als estrats identificats a *Palma* (Ca'n Muntanyans, López *et al.* 2008: 135) i l'Horitzó C de Son Espases, també del 50 a. C. aproximadament (Estarellas *et al.* 2013: 80), on predomina la Campaniana A, com en el nostre estrat. A Tarragona, en canvi, per aquestes dates ja sí que s'hi identifica *terra sigillata* itàlica, com en el context del C/Hernández Sanahuja núm. 11 (Díaz 2012: 389).

4.4.5. VALORACIÓ GENERAL DELS NIVELLS ESTUDIATS DE L'HABITACIÓ G

Podem veure que els nivells de preparació de l'Habitació G (UE 9305 i 9293) són molt similars als de l'Habitació F. Així, podem veure que aquests cobreixen l'estrat on es retalles les rases de fonamentació de les parets i que aquestes preparacions/anivellacions que hem descrit serien posteriors a la construcció dels murs, ja que s'adossen a aquests, amb la redundància de que cobreixen les seves rases de fonamentació.

La particularitat que presenta aquesta habitació és la presència d'un fossa (UE 9313) que retalla el paviment, les preparacions del sòl per la col·locació del paviment (UE 9305 i 9293) i, fins i tot, l'anivellació general del fòrum i el *blanquet* o terreny natural. A més, el rebliment d'aquesta fossa presenta uns materials amb una cronologia molt semblant als estrats que retalla, tot i que estratigràficament sabem que ha de ser posterior.

Pel que fa als materials, totes les UUEE tindrien una cronologia que va d'a partir del 75 a. C. aproximadament, fins a mitjan segle I a. C. (40 a. C. aproximadament), ja que encara no hi trobem les primeres *terra sigillata* itàliques.

4.5. VALORACIÓ FINAL DELS CONTEXTOS ESTUDIATS DE L'EDIFICI A

El que hem pogut veure en aquest apartat són l'estudi de les preparacions del paviment de tres àmbits: el corredor oriental, situat a l'est del pati central de l'Edifici A (UE 9347), l'Habitació F (UE 9307, 9308, 9309) i l'Habitació G (UE 9305, 9293, 9312). Per una altra part, també hem estudiat el rebliment de la rasa de fonamentació del pilar UE 8328, situat al costat nord-oriental del pati central.

Començant per aquest pilar UE 8328, hem pogut veure que hauríem de situar la seva construcció entre el 75 i el 40 a. C. aproximadament, per un costat per la ja presència d'àmfora tarraconense de pasta típica laietana i, per l'altra, per l'absència de *terra sigillata* itàlica, que ens marca una cronologia anterior al 40 a. C. Tot i això, per acabar de delimitar una cronologia més precisa, hauríem de tenir en compte les fonamentacions de la resta de pilars (10 en total), 4 dels quals han estat excavats enguany (2017) i la resta en campanyes anteriors. També hauríem d'estudiar l'enllosat central d'aquest pati, que presentava la seva rasa de fonamentació en el mateix nivell que ho feien aquests pilars, motiu pel qual podem suposar que la seva construcció és simultània als pilars i que, a la vegada, aquest empedrat no arribava als extrems del pati, on hi hauria els pilars, sinó que tan sols n'ocupava la part central.

Pel que fa al passadís oriental, on hem estudiat la preparació/anivellació UE 9347, hem pogut veure que aquesta l'hauríem de situar entre el 10 i el 30 d. C., per la presència de tres fragments de *terra sigillata* itàlica, dos dels quals, una Conspectus 22 i una altra Conspectus 36.2, que presentarien aquesta cronologia. Tenim dues hipòtesis per explicar la diferència entre aquest estrat i la resta d'anivellacions (de les dues habitacions). La primera podria ser que, quan es va dur a terme la reforma de l'Edifici A en època d'August, en aquest sector es desmuntarien les estructures que conformarien el

passadís precedent i es tornaria a anivellar de nou, donant com a resultat la UE 9347, objecte del nostre estudi. L'altra hipòtesi, que ens sembla menys versemblant, és que per algun motiu, en les anivellacions de les Habitacions F i G, al tractar-se d'UUEE relativament petites, s'hagi donat la coincidència de que cap fragment de *terra sigillata* itàlica hagi parat en aquests estrats. El que ens sembla encara més estrany és que no acabessin en el rebliment del retall UE 9313 de l'Habitació G, on sí que hi ha aparegut una quantitat considerable de material i que ens sembla representativa.

Per una altra part, el fet de que l'Edifici A estigui construït damunt el terreny natural del *blanquet* i les seves anivellacions, ens deixa ja entreveure que es tracta d'una de les primeres edificacions que se situen en aquesta zona, fet que ens dóna ja la idea de l'antiguitat que aparentment podria tenir aquest edifici. Per una altra part, també hem de recordar que hi ha un altre edifici de possible factura romana sota l'Habitació F, representada pel mur UE 9412 i UE 9447, per sota dels nivells d'anivellació UE 9307, 9308 i 9309, que queda amortitzat per la construcció de l'Edifici A. Això també ens ha de fer tenir-lo en compte de cara a poder datar-lo més endavant i poder tenir un *terminus post quem* per la construcció de l'Edifici A. Tot i això, de moment, sembla difícil que el puguem datar, ja que ha quedat bastant arrasat per les construccions que s'hi han dut a terme a sobre.

Pel que fa a les habitacions F i G, considerem que les podem tractar juntes per la seva similitud en els estrats i el seu contingut, tret la particularitat de l'estructura anterior, pel que fa a l'Hab. F, i la fossa que retalla les anivellacions de l'Hab. G. Els materials que hi apareixen ens donen, com ja hem explicat, una cronologia d'entre el 75 a. C. i el 40 a. C. aproximadament, sense tenir cap altre dada que ens ajudi a inclinar-nos per una o per l'altra.

A més, aquestes darreres datacions, les de les dues habitacions i les del pilar del pati central corresponen a les mateixes que ens ofereixen l'Habitació Z en el nivell d'ús del paviment i també corresponen a la construcció del mur de carreus encoixinats que trobem en el nivell V del Carrer Porticat, amb una cronologia similar.

CAPÍTOL 5: CONCLUSIÓ

El que hem intentat exposar críticament en aquest treball és la fundació de la ciutat romana de *Pollentia* i ubicar-la en el context general de després de la conquesta, que es produeix el 123 a. C. Les fonts literàries clàssiques, com hem vist en el treball, ens informen que la ciutat, juntament amb *Palma* es funda després de la conquesta, però ni en una ciutat ni en l'altre s'han identificat restes arqueològiques anteriors al segon quart del segle I a. C., tret de l'estrat VI del Carrer Porticat, que, com hem vist, la seva cronologia s'ha situat entre el 120 i el 80 a. C., podent pertànyer al primer quart del segle I a. C. i identificar-se en l'abandonament o destrucció d'una cabana indígena per la construcció d'un gran edifici de murs encoixinats, que després donarà lloc a la Casa del Cap de Bronze. Pel que fa al Fòrum de la ciutat, hem pogut comprovar que la situació és similar. En primer lloc s'han identificat uns anivellaments la terra de la qual contenia una gran quantitat de material antic, pràcticament tot indígena, com el que s'ha identificat en l'Habitació Z. En aquests anivellaments és on es retallen les rases de fonamentació dels edificis que componen el Fòrum: l'*insula* 01 de tabernes, el Capitoli i l'Edifici A, com hem pogut veure gràcies a l'estudi dels nivells de preparació interns de les habitacions.

Aquestes datacions encaixen perfectament amb la idea que defensàvem en el primer apartat on proposàvem, com ja feia Oriol Olesti, que possiblement la fundació de les ciutats com a colònies es produiria dins el programa de reformes que Pompeu Magne i Quint Cecili Metel Pius durien a terme a Hispània després de la Guerra de Sertori. A més, les ciutats de *Palma* i *Pollentia* servirien com a bases d'operacions per la guerra contra els pirates que es duu a terme el 67 a. C. i on tenim constància de que a les Balears hi va haver una prefectura en mans de Manlii Torquat per fer-li front. Amb això, podem veure que l'ocupació inicial romana era de caràcter purament militar, per assegurar les rutes comercials. El que ens falta saber és si *Pollentia*, en els seus orígens, també seria un d'aquests campaments que posteriorment, en època de la reforma de Pompeu, esdevindrà una ciutat.

Per una altra part, hem pogut veure algunes seqüències estratigràfiques d'època republicana que ens comencen a donar una mica de llum sobre l'evolució de la ciutat.

Per una part tenim la de Sa Portella en el Carrer Porticat, on s'ha identificat una cabana indígena preromana que es destrueix per anivellar-se el territori (nivell V, del segon quart del I a. C.) i en el qual es retallen les rases de fonamentació del mur encoixinat del gran edifici que acabarà donant lloc a la Casa del Cap de Bronze. Posteriorment, podem veure una sèrie de preparacions i paviments que van des de mitjans segle I a. C. fins època d'August (nivells IV i III). Posteriorment, en tota l'àrea hi trobem una reforma d'època d'August que segella tots aquests estrats.

Una altra seqüència estratigràfica l'hem identificada en l'Habitació Z, on trobem les obres d'anivellació que després s'han anat identificat en tota l'àrea del Fòrum. Posteriorment, trobem els nivells de paviment i d'usos del segon quart del I a. C. i que, per algun motiu que desconeixem, s'abandonen i l'espai es converteix en un abocador, que s'ha datat a mitjans del segle I a. C. Sobre aquest es duen a terme en època d'August diverses anivellacions per poder dur a terme la reforma que afectarà a l'organització de tota l'*insula* 01 de tabernes.

Aquesta mateixa seqüència estratigràfica és la que nosaltres hem identificat en l'Edifici A, on podem veure que també hi ha uns nivells d'anivellació sobre el terreny geològic on es retallen totes les rases de fonamentació dels pilars i murs. Sobre aquestes rases de fonamentació i adossant-se als murs hi trobem les anivellacions internes que hem estudiat en les Habitacions F i G, prèvies a la construcció dels paviments originals i que ens daten el primer ús de l'edifici (a la seva preparació per l'ús).

Finalment, des del punt de vista ceramològic, hem pogut veure que a les Balears (ni a *Palma* ni a *Pollentia*) no es produeix el fenomen de substitució de la Campaniana A per les produccions de la B, o almenys de manera tan evident com sí que s'ha pogut veure en altres ciutats com Empúries i en altres assentaments del I a. C. de la costa catalana. Hem pogut veure que a Tarragona tampoc hi ha un clar predomini a partir del segon quart del I a. C. de la Campaniana B sobre la A. Sí que hi ha un predomini en el segon quart del segle, però en el tercer, les importacions de les napolitanes tornen a augmentar i superar les produccions de la B, situació que es torna a revertir a finals d'aquest tercer quart de segle (30-20 a. C.), moment en que ja irrompen les *terra sigillata* itàliques.

Pel que fa a la resta de materials ceràmics, veiem que a *Pollentia* apareixen, en general, les mateixes formes que es repeteixen constantment en el Mediterrani

Occidental, fet que ens indica que la ciutat estaria perfectament integrada en les xarxes comercials d'aquesta part del Mediterràni. Pel que fa a les àmfores, hem vist que les més freqüents són, amb diferència, les itàliques, seguides de les púnicoebussitanes i les tarraconenses. Aquest fet reflecteix la tradicional estreta relació comercial entre Eivissa i Mallorca, que es manté durant el segle I a. C. i també durant l'Alt Imperi. Pel que fa a la relació de les Balears amb la costa catalana, la presència constant d'àmfores d'aquesta regió, especialment de la costa laietana, ens deixa entreveure que també hi havia una relació considerablement intensa, almenys més acusada que altres territoris, com ara la *Hispania Ulterior*, tot i que també s'han identificat àmfores de la zona de l'Estret, tot i que no en els nivells que nosaltres hem estudiat.

De cara al futur, com hem introduït anteriorment, considerem que seria molt interessant, ajudant-nos de l'arqueometria, identificar millor les pastes de les àmfores itàliques per veure més clarament les àrees concretes d'on provenen aquestes: de la zona etrusca, del Laci, de la Campània, Sicília i també de les costes adriàtiques.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES:

Adroher, A. M; Carreras, C; Almeida, R. De; Fernández, A; Molina, J; Viegas, G. (2016). Registro para la cuantificación de cerámica arqueológica: estado de la cuestión y una nueva propuesta. Protocolo de Sevilla (PRCS/14). En: *Zephyrus*. Núm. LXXVIII. Salamanca. Pàg. 87-110.

Aguarod, C. (1991). *Ceramica romana importada de cocina en la Tarraconense*. Zaragoza.

Amela, L. (2002). *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*. Instrumenta 13. Barcelona.

Amengual, J; Cardell, J; Moranta L. (2003). La conquesta romana i la planificació del territori a Mallorca. En: *Mayurqa*. Núm. 29. Palma. Pàg. 11-26.

Amengual, P. M; Forés, A; Gelabert, L; Gili, S; Hernández-Gasch, J; Llull, V; Micó, R; Rihuete, C; Risch, R. (2012). S1. Un edifici singular en el Son Fornès d'època clàssica (segles III a.n.e.- I d.n.e.). En: Riera, M. (coord.). *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*. Pàg. 71-81. Eivissa.

Aquilué, J; Castanyer, P; Santos, M; Tremoleda, J. (2002). El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries. En: *Romula*. Núm. 1. Pàg. 9-38.

Aramburu, J. (2005). *Ager Pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de Pollentia (Mallorca)*. En: www.arqueobaleaer.es.

Aramburu, J; Hernández, J. (2005). *Memória de las excavacions arqueològiques en el poblado talayótico de Ses Païses (Artà-Mallorca). Campañas 1999-2000*. Palma.

Arribas, A. (1983). *La Romanització de les Illes Balears. Lliçó inaugural del curs 1983-1984*. Palma.

Arribas, A; Tarradell, M; Woods, D. E. (1973). *Pollentia: I, Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca). Excavaciones Arqueológicas en España*. Vol. 75. Madrid.

Arribas, A; Tarradell, M; Woods, D. E. (1978). *Pollentia: II, Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca). Excavaciones Arqueológicas en España*. Vol. 98. Madrid.

Arino, E; Gurt, J. M; Palet, J. M. (2004). *El pasado presente: arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca.

Balil, A. (1965). Notas sobre las Baleares romanas. En: *IX Congreso Internacional de Arqueología*. Valladolid. Pàg. 310-319.

Bats, M. (1993). Céramique commune italique. En: *Lattara*. Núm. 6. Pàg. 357-362.

Bauzà, H; Ponç, A. (1998). Una fortificació romana a Ses Salines. En: Mayer, M; Nolla, J. M; Pardo, J. (ed.). *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Barcelona. Pàg. 101-114.

Cardell, J. (2012). Notes a l'entorn de la *civitas Bocchoritana*. En: Sánchez, M. L. (ed.). *Les Balears romanes. Nous estudis*. Pàg. 91-110.

Cardell, J; Orfila, M. (1991). Posible catastro romano en la isla de Mallorca. Planteamiento metodológico. En: *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*. Nº 16-17. Granada. Pàg. 415-423.

Castelló, J. J. (2005). La ciutat perduda de *Tucis*. En: *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma. Pàg. 371-376.

Cau, M. A. (2004). La ciutat romana de Palma: hipòtesis sobre el seu traçat urbà i restes arqueològiques. En: Cau, M. A; Orfila, M. (coord.). *Les ciutats romanes del Llevant peninsular i les Illes Balears*. Barcelona. Pàg. 165-210.

- Cau, M. A; Chávez, M. E. (2003). El fenómeno urbano en Mallorca en época republicana: los ejemplos de *Palma* y *Pollentia*. En: *Mayurqa*. Núm. 29. Palma. Pàg. 27-49.
- Cau, M. A; Van Strydonck, M; Boudin, M; Mas, C; Mestres, J. S; Cardona, F; Chávez-Álvarez, E; Orfila, M. (2016). Christinas in a Muslims world? Radiocarbon dating of the cemetery overlaying the forum of *Pollentia* (Mallorca, Balearic Islands). En: *Archaeological and Anthropological Sciences*.
- Cerdà, D. (1980). *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi. Ses Salines-Mallorca*. Palma.
- Cerdà, D. (2002). *Bocchoris. El món clàssic a la badia de Pollença*. Quaderns de Patrimoni Cultural. Núm. 8. Palma.
- Coll, J; Mazaira, L; Riutort, S. (1984). Evolución del hàbitat durante la Prehistoria y la Antigüedad en el término municipal de Alcúdia (Mallorca). En: *Arqueología Espacial*. Nº2. Teruel. Pàg. 111-129.
- Contreras, F; Müller, R; Valle, F. J. (2006). El asentamiento militar romano de Sanitja (123-45 a. C.): una aproximación a su contexto histórico. En: *Mayurqa*. Núm 31. Palma. Pàg. 231-249.
- Costa, B; Fernández, J. H. (1997). *Ebussus Phoenissa et Poena*. La isla de Ibiza en época fenicio-púnica. En: *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*. Núm. 10. Madrid. Pàg. 391-445.
- Díaz, M. (2012). *Conjunts ceràmics dels segles II-I AC a Tarragona: Producció, comerç i consum a la Tàrraco republicana*. Tarragona. Tesis Doctoral.
- Doenges, N. A. (2005). *Pollentia. A Roman Colony on the island of Mallorca*. BAR International Series 1404. Oxford.

Equip d'Excavació de *Pollentia* (1993). Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca). En: *Pyrenae*. Núm. 24. Barcelona. Pàg. 227-267.

Equip d'Excavació de *Pollentia* (1994). Resultats dels treballs d'excavació a l'àrea central de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca): avanç preliminar. En: *Pyrenae*. Núm. 25. Barcelona. Pàg. 215-224.

Estorellas, M. M; Merino, J. (2005). Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer (Pollença). En: *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma. Pàg. 377-393.

Estorellas, M. M; Merino, J; Torres, F. (2012). Noves dades sobre els inicis de la romanització de Mallorca. Els treballs arqueològics a Son Espases Vell de Palma. En: Sánchez, M. L. *Les Balears romanes. Nous estudis*. Palma. Pàg. 31-60.

Estorellas, M. M; López, A; Martín, A; Merino, J; Torres, F. (2013). La cerámica asociada a las construcciones del establecimiento romano de Son Espases (Palma de Mallorca), siglos II-I a. C. En: *Actas del I Congreso Internacional de la SECAH*. Tomo II. Cadiz. Pàg. 73-112.

Ettlinger, E; Hedinger, B; Hoffmann, B; Kenrik, P; Pucci, G; Roth-Rubi, K; Schneider, G; Von Scnurbain, S; Wells, C. M; Zabehlick-Schiffengger, S. (1990). *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. Bonn.

Fayas, M. B. (2010). *Las ánforas de Son Fornès. Su estudio tipológico y su contextualización*. Memòria de investigació. Palma.

Fernández, M. (1983). Yacimientos talaióticos para el estudio de la romanización en la isla de Mallorca. En: *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Baleares*. Alcúdia. Pàg. 93-121.

García, E. (1999). La civitas *Bocchoritana*: una cuestión abierta. En: *Revista d'Arqueologia de Ponent*. Núm. 9. Pàg. 75-81.

García, E. (2000). *Manlii* en las Baleares romanas. A propósito de un nuevo testimonio. En: *Mayurqa*. Núm. 26. Palma. Pàg. 239-243.

García, E. (2000b). Los *nomina* de origen romano-republicano en la necrópolis de Sa Carrotja (Ses Salines, Mallorca). En: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Núm. 56. Palma. Pàg. 25-34.

García, E. (2002). El caracter militar de los primeros asentamientos romanos en Baleares: los casos de *Palma* y *Pollentia*. En: *Gladius*. Anejos 5. Madrid. Pàg. 511-518.

García, E. (2002b). Sobre la datación del *foedus* ebusitano. En: *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua: "La Península Ibérica hace 2000 años"*. Valladolid. Pàg. 243-246.

García, E; Sánchez, M. L. (2000). *Roma y la municipalización de las Baleares*. Palma.

García, J; Martín, A; Zamora, M. D. (2007). Les ceràmiques grises de l'època tardorepublicana i augustal que imiten la vaixella d'importació: la costa laietana. En: Roca, M; Principal, J.(ed.). *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispania Citerior (segles I a. C. i I d. C.)*. Tarragona. Pàg. 69-84.

Giaime, M; Morhange, C; Cau, M. A; Fornós, J. J; Vacchi, M; Marriner, N. (2016). In search of Pollentia's southern harbour: Geoarchaeological evidence from the bay of Alcúdia (Mallorca, Spain). En: *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology*. Núm. 3.

González, M. A. (2005). La vajilla de Barniz Negro Campaniense C. En: Roca, M; Fernández, M. I. (coords). *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referència*. Málaga. Pàg. 64-80.

Guerrero, V. (1982). *Los núcelos arqueológicos de Calviá*. Palma.

- Guerrero, V. (1984). *El asentamiento púnico de Na Guardis*. Excavaciones arqueológicas en España. Núm. 133. Madrid.
- Guerrero, V. (1990). Problemas en torno al inicio de la Romanización en Mallorca. En: *Saguntum*. Núm. 23. València. Pàg. 225-242.
- Guitart, J. (1994). Un programa de fundacions urbanes a la Hispània Citerior del principi del segle I a. C. En: *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*. Vol. 1. Tarragona. Pàg. 205-214.
- Guitart, J; Pera, J; Grau, M. (2000). Les ceràmiques de vernís negre de la ciutat romana d'Iesso (Guissona, Segarra). En: Aquilué, X; García, J; Guitart, J. *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a. C: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. Taula rodona, Empúries, 4 i 5 de juny de 1998. Mataró. Pàg. 217-224.
- Keay, Simon. (2006). The early roman towns of Tarraconsensis: a discussion. En: Abad. L; Keay, Simon; Ramallo, S. (eds.). *Early roman towns in Tarraconensis*. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series. Núm 62. Rhode Island. Pàg. 223-237.
- López, A. (1989). *Las cerámicas romanas de Paredes Finas en Cataluña*. Barcelona.
- López, A. (2013). Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusteo-Tiberiano. En: Ribera, A. (coord.). *Manual de cerámica romana. Del mundo helenístico al Imperio Romano*. Madrid. Pàg. 149-496.
- López, A; Estarellas, M. M; Merino, J. (2008). Tres conjuntos cerámicos del final de la República y el Alto Imperio hallados en Ca'n Muntanyans, Palma (Mallorca). En: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*. Saint Paul, Trois, Châteaux. Pàg. 129-152.
- López, A; Huguet, E; Ribera, A. (2013). Las otras cerámicas finas. En: *Manual de cerámica romana. Del mundo helenístico al Imperio Romano*. Madrid. Pàg. 149-213.

- Mancilla, M. I. (2004). La vajilla de Barniz Negro de Pollentia: La Habitación Z. En: *Arqueología y Territorio*. Núm. 1. Granada. Pàg. 135-153.
- Manera, E. (1974). Las cerámicas romanas de la necrópolis de Sa Carrotja, Ses Salines (Mallorca). En: *VI Symposium de Arqueologia Balear. Prehistòria y Arqueologia de las Islas Baleares*. Barcelona. Pàg. 387-405.
- Mattingly, H. (1983). Roman Pollentia: Coinage and History. En: Arribas, A (ed.). *Pollentia 3. Estudio de los materiales, 1, Sa Portella, excavaciones 1957-1963*. Palma. Pàg. 245-301.
- Mayer, M. (1991). Aproximació a la societat de les Illes Balears en época romana. En: Bosch, M. C; Quetglas, P. J. (ed.). *Mallorca i el món clàssic*. Vol. 1. Barcelona. Pàg. 167-187.
- Mayer, M; Rodà, I. (1983). Consideraciones sobre el topónimo *Pollentia* y el asentamiento romano en la bahía de Pollensa. En: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la romanización de las Baleares*. Alcúdia. Pàg. 24-34.
- Molina, F. (1982). Ungüentarios. En: Almagro-Gorbera, M. *El Santuario de Juno en Gabii*. Roma. Pàg. 441-450.
- Molina, J. (1997). *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*. Vol. V. Alicante.
- Moranta, Ll. (2005). Els parcel·lars com a arxius de la memòria de la ciutat. Pervivència dels teatres romans de Palma i Baetulo. En: Sánchez, M. L; Barceló, M. *L'Antiguitat Clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears*. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma. Pàg. 301-312.
- Morel, J. P. (1981). *Cerámique Campanienne: les formes*. Roma.
- Morgan, M. G. (1969). The roman conquest of the Balearic Islands. En: *California Studies in Classic Antiquity*. Núm. 2. California. Pàg. 217-231.

Morillo, A; Rodriguez, G. (2008). Lucernas hispanorromanas. En: Bernal, D; Ribera, A. (coords.). *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*. Cadis. Pàg. 407-428.

Munar, S; Sastre, M. A. (2010). El *portus de Pollentia*. Resultats preliminars de la intervenció arqueològica al carrer Corall, cantonada amb Carrer Maristany (Port d'Alcúdia). En: *VI Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*. Alcúdia.

Munar, S; Cau, M. A; Chávez, M. E. (2016). Las excavaciones en el Edificio A, *Macellum* en el Foro de *Pollentia*. Campaña de 2016. En: Cau, M. A; Chávez, M. E. (dir/coord.). *Excavaciones arqueológicas en Pollentia (Alcúdia, Mallorca): Campaña de 2016*. Alcúdia. Pàg. 13-118.

Nicolás, J. C de. (2003). Els primers segles de l'ocupació romana de l'illa de Menorca: continuïtats i ruptures en l'àmbit rural. En: *Mayurqa*. Núm. 29. Pàg. 111-128.

Olcese, G; Picon, M; Michael, M. T. (1996). Il quartiere ceramico sotto la chiesa di Santa Restituta a Lacco Ameno d'Ischia e la produzione di anfore e di ceramica in età ellenistica. En: *Bolletino di Archeologia*. Roma. Pàg. 7-29.

Olcese, G. (2012). *Atlante dei siti di produzione ceramica*. Roma.

Olesti, O. (2010). Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo Pío en la Hispania Citerior. En: Fornis, C; Gallego, J; López, P. M. (coord.) *Dialéctica Histórica y Compromiso Social*. Vol. II. Saragossa. Pàg. 1007-1028.

Orfila, M. (1988). *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del sur de Mallorca*. BAR. International Series. N° 397. Oxford.

Orfila, M. (1993). Construcciones rurales romanas en Mallorca. En: *Estudis universitaris catalans. Homenatge a Miquel Tarradell*. Núm 29. Barcelona. Pàg. 793-805.

Orfila, M. (ed.). (2000). *El Fòrum de Pollentia: memòria de les excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*. Alcúdia.

Orfila, M. (2005). Las Baleares en la época romana a través de la cultura material. En: *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma. Pàg. 61-82.

Orfila, M. (2005b). La vajilla de barniz negro y la ciudad romana de *Pollentia*, (Alcúdia, Mallorca). En: *Verdolay*. Núm. 9. Murcia. Pàg. 127-140.

Orfila, M. (2008). La intervención de Q. Cecilio Metelo sobre las Baleares (123 a 121 a. C.). Condiciones previas y sus consecuencias. En: *Pyrenae*. Nº39. Vol. 2. Barcelona. Pàg. 7-45.

Orfila, M; Cardell, J; Cau, M. A; Hernández, J; Merino, J; Oliver, B; Prohens, J. M; Torres, X. (1996). Nuevas perspectivas en torno a la Romanización de la isla de Mallorca: el mundo rural. En: *Mayurqa*. Nº23. Palma. Pàg. 9-30.

Orfila, M; Arribas, A; Cau, M. A. (1999). La ciudad romana de Pollentia: el foro. En: *Archivo Español de Arqueología*. Núm. 72. Madrid. Pàg. 99-118.

Orfila, M; Cau, M. A; Chávez, M. E. (2006). La ciudad romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca). Resultados de la investigación entre 1996-2004. En: *Revista Tabona*. Núm. 14. La Laguna. Pàg. 93-115.

Orfila, M; Cau, M. A; Chávez, M. E. (2008). *Pollentia* y las Baleares en época republicana. En: Uroz, J; Noguera, J. M; Coarelli, F. (eds.). *Iberia e Italia. Modelos romanos de integración territorial*. Actas del IV Congreso Hispano-Italiano Histórico-Arqueológico. Murcia. Pàg. 43-66.

Pedroni, L. (2001). *Ceramica calena a vernice nera*. Napoli.

Pena, M. J. (2004). La tribu Velina en Mallorca y los nombres de *Palma* y *Pollentia*. En: *Faventia*. Núm. 26. Vol. 2. Barcelona. Pàg. 69-90.

Pena, M. J. (2005). La tribu *Velina* en Mallorca. Los *Caecili Metelli*, el Piceno y las gentes de Sa Carrotja. En: *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma. Pàg. 261-276.

Pena, M. J. (2005b). Grafitos del Santuario de So N'Oms. Nuevos datos para el estudio de la romanización de Mallorca. En: *Revista de Estudios Latinos*. Núm. 5. Madrid. Pàg. 205-224.

Pena, M. J. (2005b). Grafitos en el Santuario de So n'Oms. Nuevos datos para el estudio de la romanización en Mallorca. En: *Revista de Estudios Latinos*. Núm 5. Pàg. 205-224.

Pérez, G. M. (2014). *Transformatio y destructio de ciudades romanas provinciales durante el siglo III: el ejemplo de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)*. Tesis doctoral.

Principal, J. (2005). Las cerámicas del Circulo de la Campaniense B. En: Roca, M; Fernández, M. I. (coords). *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referència*. Málaga. Pàg. 47-62.

Principal, J; Sanmartí, J. (2007). Les imitacions de pasta grisa de vaixel·la fina de vernís negre a *Pollentia* en època tardorepublicana. En: Roca, M; Principal, J. (eds.). *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles III a. C.-I d. C.)*. Documenta 6. Tarragona. Pàg. 259-277.

Principal, J; Ribera, A. (2013). El material més apreciat per als arqueòlegs. La ceràmica fina. La ceràmica de barniz negro. En: Ribera, A. (coord.). *Manual de ceràmica romana. Del mundo Helenístic al Imperio Romano*. Madrid. Pàg. 43-146.

Puig, A. (2008). *La integració de Mallorca al món romà. L'emergència de l'Imperialisme de la república Romana a l'Occident Mediterrani*. Tesis doctoral. Barcelona.

Quintana, C. (2006). Comerç en el món talaiòtic: el conjunt anfòric del poblat de Ses Païsses (Artà, Mallorca). En: *Pyrenae*. Núm. 37. Vol. 2. Barcelona. Pàg. 47-69.

Ramon, J. (2008). El comercio púnico en Occidente en época tardorepublicana (siglos II/-I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envadados en ánforas. En: Uroz, J; Noguera, J. M; Coarelli, F. (ed.). *Iberia e Italia. Modelos romanos de integración territorial*. Murcia. Pàg. 67-100.

Ramon, J. (2012). La cerámica púnico-ebusitana en época tardía (siglos III-I a. C.). En: Bernal, D; Ribera, A. (eds.). *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*. Cadis. Pàg. 583-617.

Ribera, A. (2014). La destrucción de *Valentia* (75 a. C.) y la cultura material de la época de Sertorio (82-75 a. C.). En: Sala, F; Moratalla, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant.

Riera, M; Orfila, M. (2005). Els nivells d'època antiga de l'excavació arqueològica de 1999 de la Catedral de Mallorca. En: Sánchez, M. L; Barceló, M. (coord.). *L'Antiguitat Clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears*. Palma. Pàg. 313-340.

Roca, M; Subías, E. (1996). La Casa dels Dos Tresors de Pollentia: Una reflexió. En: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVII. Girona. Pàg. 825-839.

Roca, M. (2005). Terra sigillata itálica. En: Roca, M; Fernández, M. I. (coords). *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*. Málaga. Pàg. 82-113.

Rosselló, V. M. (1974). La persistència en el catastro romano en el Migjorn de Mallorca. En: *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*. Madrid. Pàg. 137-155.

Rubio, C. (2015). *El campament militar de Son Espases (Anàlisi d'un conjunt ceràmic)*. Treball de Final de Grau. UAB. Inèdit.

Saenz, P. (2011). *La Arqueología de la producción: la cerámica en el mundo romano*. Curso sobre conservación y restauración de material cerámico. IPCE, Escuela de Restauración de Nájera, 9-20 de Mayo de 2011. Nájera.

- Sanmartí, J. (1978). *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Volum II. Barcelona.
- Sanmartí, J; Principal, J; Trias, M. G; Orfila, M. (1996). *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*. Barcelona.
- Sanmartí, J; Principal, J. (2000). Les ceràmiques campanianes tardanes. Algunes impressions a partir de la fàcies documentada a *Pollentia*. En: Aquilué, X; García, J; Guitart, J. (coord.). *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a. C: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. Taula rodona, Empúries, 4 i 5 de juny de 1998. Mataró. Pàg. 145-147.
- Subías, E. (1994). Anàlisi metrològica del Capitoli. Separata de: Equip Pollentia (1994). Resultats dels treballs d'excavació a l'àrea central de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca): Avanç preliminar. En: *Pyrenae*. Núm. 25. Barcelona. Pàg. 220-224.
- Tarradell, M. (1983). La romanització de Mallorca: alguns aspectes i un problema. En: *Symposium de Arqueología Pollentia y la romanización de las Baleares*. Alcúdia. Pàg. 124-128.
- Tarradell, N. (1993). Revisió del tresor de denaris romanorepublicans de Son Siurana (Alcúdia, Mallorca). En: *Estudis Universitaris Catalans. Homenatge a Miquel Tarradell*. Núm. 29. Barcelona. Pàg. 653-658.
- Valiño, A. (2010). Ciudadanía y Latinidad en la romanización de *Hispania* en el periodo republicano. En: Perinán, B. (coord.). *Derecho, Persona y Ciudadanía. Una experiencia jurídica comparada*. Madrid, Barcelona, Buenos Aires. Pàg. 57-90.
- Vallori, B. (2012). *Urbanisme i Arquitectura Pública a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Segles II a. C.- III d. C.* Barcelona. Tesis doctoral.
- Vallori, B; Cau, M. A; Orfila, M. (2015). The Tuscan Temple of Pollentia (Mallorca, Balearic Islands). En: *Archeologia Classica*. Núm. LXVI, n. s., 5. Roma. Pàg. 289-317.

Vallori, B; Orfila, M; Cau, M. A. (2011). Las excavaciones de Gabriel Llabrés, Rafael Isasi y Juan Llabrés en la ciudad romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca) (1923-1946). En: *Archivo Español de Arqueología*. Núm. 84. Pàg. 285-304.

Vegas, M. (1973). *Cerámica común romana en el Mediterraneo Occidental*. Barcelona.

Vegas, M; Martín, A. (1982). Cerámica común y de paredes finas. En: : Almagro-Gorbera, M. *El Santuario de Juno en Gabii*. Roma. Pàg. 451-504.

Veny, C. (1978). Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas. En: Mascaró, J. (coord.). *Historia de Mallorca*. Vol. II. Palma. Pàg. 97-128.

Vivar, G. (2005). La cerámica campaniense A. En: Roca, M; Fernández, M. I. (coords). *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referència*. Málaga. Pàg. 23-46.

Zucca, R. (1999). *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Roma.

Zucca, R. (2012). *Pollentia in Baliares Maior e Valentia in Sardinia*. Due fondazioni urbane del II secolo a. C. dei *Caecilii Metelli*? En: Sánchez, M. L. (ed.). *Les Balears romanes. Nous estudis*. Palma. Pàg. 61-78.

Zucca, R. (2012b). La *civitas foederata Bocchoris* nel quadro della politica romana dei *foedra* con le città puniche e punicizzate mediterranee ed atlantiche. En: Sánchez, M. L. (ed.). *Les Balears romanes. Nous estudis*. Palma. Pàg. 111-122.

TAULA 1: UE 9311

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. fina	Campaniana A	27 ab (F 2780)		2				2	2 (15,38%)	
	Campaniana A	Indeter.		1				1	1 (7,69%)	
	Campaniana A	Indeter.					2	5 (26,31%)		
	Campaniana B	Indeter.					1	1 (5,26%)	1 (7,69%)	
	Imitació pasta grisa	Inteder.					1	1 (5,26%)	1 (7,69%)	
Àmfora	Itàlica	Dressel 1 indeter.		1			4	5 (26,31%)	3 (23,07%)	3 pastes diverses
	Púnicobussitana	Indeter.					3	3 (15,78%)	1 (7,69%)	
	Tarraconense	Indeter.					1	1 (5,26%)	1(7,69%)	
	Indeter.	Indeter.					2	2 (10,52%)	2 (15,38%)	1 possible africana
Cer. Comuna	A mà de trad. Indígena	Indeter				1		1 (5,26%)	1 (7,69%)	Gerra

TAULA 2: UE 9347

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. fina	T.S.C. Itàlica	Consp. 22		1				1	1 (3,70%)	
	T.S.C. Itàlica	Consp. 36.2		1				1	1 (3,70%)	
	T.S.C. Itàlica	Indeter.		1				1	1 (3,70%)	
	T. S. C. Itàlica						5	8 (3,6%)		
	Campaniana A	L33b		1				1	1 (3,70%)	
	Campaniana A	L5			1			1	1 (3,70%)	
	Campaniana A						6	8 (3,6%)		
	Campaniana B de Cales	L8b		1			4	5 (2,29%)	1 (3,70%)	De Cales
	Parets Fines itàlica	Indeter.			1		7	8 (3,6%)	1 (3,70%)	Forma republicana
	Parets Fines ebussitana						1	1 (0,45%)	1 (3,70%)	
Cer. Comuna (de taula)	Itàlica	Indeter.					9	9 (4,12%)	1 (3,70%)	
	Africana	Indeter.					3	3 (1,37%)	1 (3,70%)	
	Indeter.	Indeter.		2	2	2	52	58 (26,6%)	3 (11,11%)	

Cer. Comuna (cuina)	Itàlica	F1 Burriac 38,100		1	1			2	1 (3,70%)	
	Itàlica	F2 Burriac 38,100		1				1	1 (3,70%)	
	Itàlica	Símil. Olcese lâm. XIX, 1 / Vegas 16.5		1				1	1 (3,70%)	
	Itàlica	F1 / F2 Burriac 28,100						13 (5,96%)		
	Indeter.	Indeter.					1	1 (0,45%)	1 (3,70%)	
	A mà de trad. Indígena	Olla					4	4 (1,83%)	1 (3,70%)	
Àmfora	Itàlica campana	Indeter.				2	8	10 (4,58%)	1 (3,70%)	
	Itàlica tirrènica	Indeter.				3	5	8 (3,6%)	2 (7,40%)	
	Itàlica tirrènica	Dressel 1B		1				13 (5,96%)	1 (3,70%)	Pasta diferent a l'anterior
	Tarraconense	Indeter.				1	11	12 (5,5%)	1 (3,70%)	
	Púnicoebussitana	Indeter.					24	24 (11%)	1 (3,70%)	
	Africana	Indeter.					5	5 (2,29%)	1 (3,70%)	

	Indeter.	Indeter.					28	28 (12,84%)	2 (7,40%)	15+13 (2 individus)
--	----------	----------	--	--	--	--	----	-------------	-----------	---------------------

TAULA 3: UE 9307

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana A	Indeter.					1	1 (10%)	1 (14,28%)	
	Parets Fines	Indeter.					4	4 (40%)	2 (28,57%)	2 pastes (2+2)
Cer. Comuna	Itàlica	Indeter.					2	2 (20%)	1 (14,28%)	
	Indeter.	Indeter.					1	1 (10%)	1 (14,28%)	
	Ungüentari	Indeter.			1			1 (10%)	1 (14,28%)	Molt fragmentat
	A mà de trad. Indígena	Copa		1 amb nansa				1 (10%)	1 (14,28%)	

TAULA 4: UE 9308

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana A	L31b		1				1 (7,69%)	1 (14,28%)	
	Campaniana B	L5		1			1	2 (15,38%)	1 (14,28%)	
	Vernís Negre pasta grisa	L28		1				1 (7,69%)	1 (14,28%)	
Cer. Comuna	Cuina itàlica	Vegas 2 / Olcese làm. VIII, 1		1				1	1 (14,28%)	
	Cuina itàlica	F2 Celsa 80.7025		1			1	2	1 (14,28%)	
	Cuina itàlica							3 (23,07%)		
Àmfora	Itàlica tirrènica	Indeter.					5	5 (38,46%)	1 (14,28%)	
	Púnicoebussitana	Indeter.					1	1 (7,69%)	1 (14,28%)	

TAULA 5: UE 9309

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana A	Possible L31b		1			3	4 (13,79%)	1 (8,33%)	
	Parets Fines	Indeter.					4	4 (13,79%)	2 (16,66%)	2 tipus de pasta (2 fragments cadascuna)
Cer. Comuna	Itàlica	Indeter.					2	2 (6,89%)	1 (8,33%)	
	Tarraconense	Indeter.		1				1 (3,44%)	1 (8,33%)	
	Indeter.	Indeter.					1	1 (3,44%)	1 (8,33%)	
	Cuina itàlica	Indeter.					2	2 (6,89%)	1 (8,33%)	
	A mà de trad. Indígena	Indeter.			1	1	7	9 (31,03%)	1 (8,33%)	Possible olla
Àmfora	Itàlica campana	Indeter.					3	3 (10,34%)	1 (8,33%)	
	Itàlica tirrènica indeter.	Indeter.					1	1 (3,44%)	1 (8,33%)	
	Tarraconense	Indeter.					1	1 (3,44%)	1 (8,33%)	
	Indeter.	Indeter.					1	1 (3,44%)	1 (8,33%)	

TAULA 6: UE 9293

Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana A	L31b / F 2978		1				1	1 (6,25%)	
	Campaniana A	L33b / F 2970		1				1	1 (6,25%)	
	Campaniana A						3	5 (8,92%)		
	Campaniana B	L3 / F 7500			1			1 (1,78%)	1 (6,25%)	
	Parets Fines	Indeter.					2	2 (3,57%)	1 (6,25%)	
Cer. Comuna	Indeter.	Indeter.					5	5 (8,92%)	4 (25%)	4 tipus de pasta diferents
	Cuina itàlica	Vegas 2 / Olcese lâm. VIII, 1		1				1	1 (6,25%)	
	Cuina itàlica	Vegas 2 / Olcese lâm. VIII, 8		1				1	1 (6,25%)	
	Cuina itàlica	Indeter.		1				1	1 (6,25%)	
	Cuina itàlica						5	8 (14,28%)		
	A mà de trad. Indigena	Indeter.		1			14	15 (26,78%)	1 (6,25%)	Emmagatzematge

Àmfora	Itàlica	Dressel 1??		1			9	9 (16,07%)	1 (6,25%)	
	Púnicoebussitana	Indeter.					6	6 (10,71%)	1 (6,25%)	
	Tarraconense	Indeter.					2	2 (3,57%)	1 (6,25%)	
	Indeter.	Indeter.					3	3 (5,35%)	1 (6,25%)	

TAULA 7: UE 9305

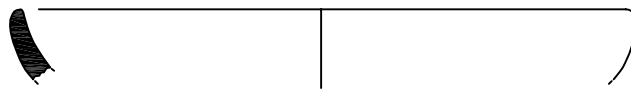
Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana B	Indeter.					1	1 (5,88%)	1 (10%)	
Cer. Comuna	Indeter.	Indeter.					2	2 (11,76%)	2 (20%)	Pastes diverses
	Cuina itàlica	F2 Torre Tavernera 4,10 / Com-it 6d	1				7	8	1 (10%)	
	Cuina itàlica	Indeter.					1	1	1 (10%)	No és una pàtina
	Cuina itàlica							9 (52,94%)		
	A mà de trad. Indígena	Indeter.					1	1 (5,88%)	1 (10%)	
Àmfora	Itàlica tirrènica	Indeter.					1	1 (5,88%)	1 (10%)	
	Itàlica campana	Indeter.					1	1 (5,88%)	1 (10%)	
	Indeter.	Indeter.					2	2 (11,76%)	2 (20%)	

TAULA 8: UE 9312

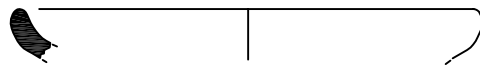
Classe	Producció	Forma	Perfil Complet	Vora	Base/ Pivot	Nansa	Informe	Total fragments	N.M.I.	Observacions
Cer. Fina	Campaniana A	L5		1				1 (0,49%)	1 (2,94%)	
	Campaniana A	L31b		1	1			2 (0,96%)	1 (2,94%)	
	Campaniana A	Indeter.		1				1 (0,49%)	1 (2,94%)	
	Campaniana B	L 7		1			2	3 (1,44%)	1 (2,94%)	De Cales
	Campaniana B						1	1 (0,49%)	1 (2,94%)	Producció etrusca
	Parets Fines	Mayet 2		3			5	8 (3,86%)	3 (8,82%)	
	Parets Fines	Mayet 1a			1		4	5 (2,41%)	1 (2,94%)	
Cer. Comuna	Indeter.	Indeter.					4	4 (1,93%)	1 (2,94%)	
	Ebussitana	Eb-69		1			9	10 (4,83%)	1 (2,94%)	
	Ungüentari	F 7111 (Morel)			1			1 (0,49%)	1 (2,94%)	
	Cuina itàlica	F2 Torre Tavernera 4,10 / Com-it 6d o Vegas 14	1	5	3			9	1 (2,94%)	

	Cuina itàlica	Vegas 2 / Olcese VIII,1		1	1			2	1 (2,94%)	
	Cuina Itàlica	F3 Celsa VEL.8		1				1	1 (2,94%)	
	Cuina itàlica	Indeter.		1				1	1 (2,94%)	
	Cuina itàlica						18	31 (14,97%)		
	A mà de trad. Indigena	Indeter.			1		8	9 (4,34%)	1 (2,94%)	
Àmfora	Itàlica campana	Dressel 1b	2				3	5 (2,41%)	2 (5,88%)	
	Itàlica Campània Septentrional	Indeter.					11	11 (5,31%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Indeter.					25	25 (12,07%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Indeter.			1	1	16	18 (8,69%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Dressel 1c		1			33	34 (16,42%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Indeter.				1	1	2 (0,96%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Indeter.					17	17 (8,21%)	1 (2,94%)	
	Itàlica indeter.	Indeter.					10	10 (4,83%)	1 (2,94%)	
	Tap d'àmfora itàlic	Indeter.	1					1 (0,49%)	1 (2,94%)	
	Púnicoebussitana	Indeter.					7	7 (3,38%)	1 (2,94%)	

	Púnica Centre-mediterrània	Indeter.				1		1 (0,48%)	1 (2,94%)	
Material constructiu	<i>Tegulae</i> i <i>imbrex</i>						9	9 (4,34%)	5 (14,7%)	1 <i>tegula</i> campana

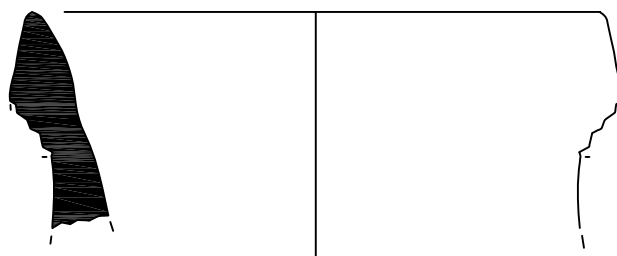
DA16/22/9311/13

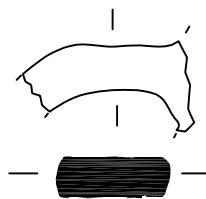
DA16/22/9311/2

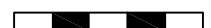
DA16/22/9311/4

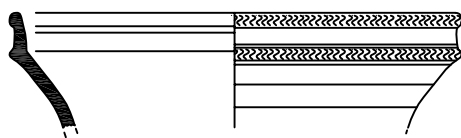

DA16/22/9311/13

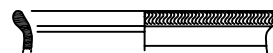

DA16/22/9311/1

DA16/22/9347/907

DA16/22/9347/905

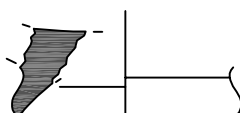
DA16/22/9347/904

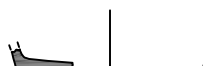
DA16/22/9347/5

DA16/22/9347/6

DA16/22/9347/4

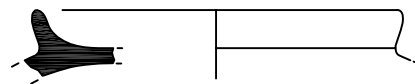

DA16/22/9347/903

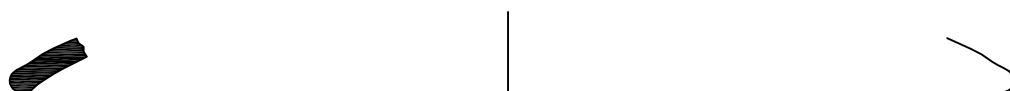
DA16/22/9347/55-56

DA16/22/9347/57

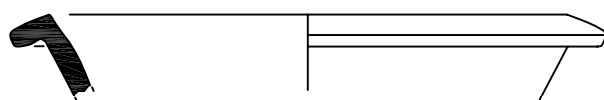
DA16/22/9347/948

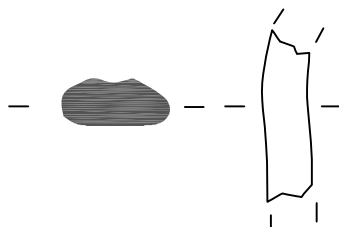
DA16/22/9347/949

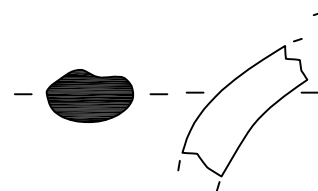
DA16/22/9347/18

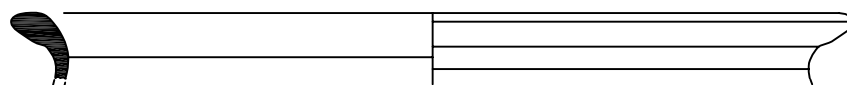
DA16/22/9347/16

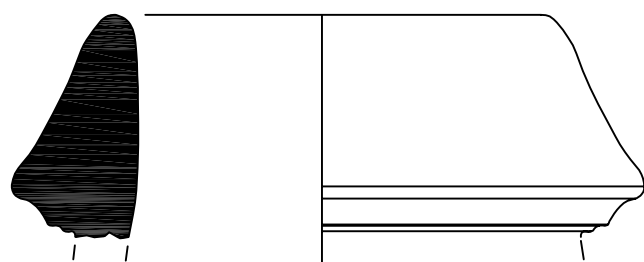
DA16/22/9347/412

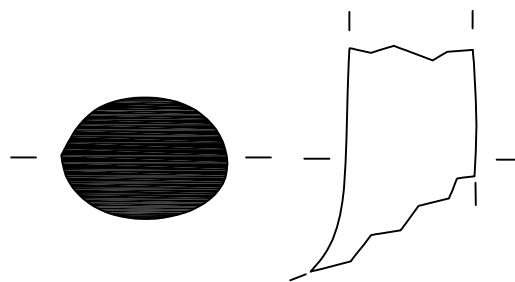
DA16/22/9347/413

DA16/22/9347/17

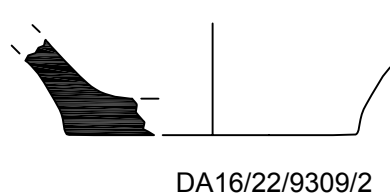
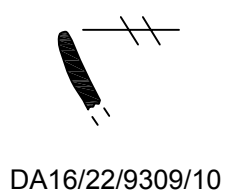
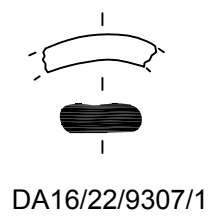
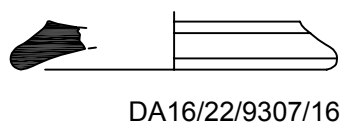
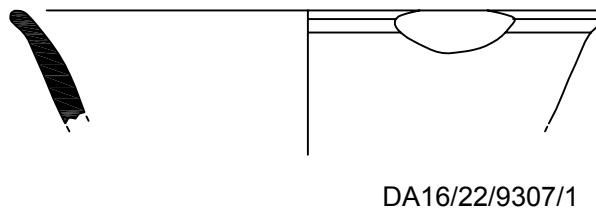
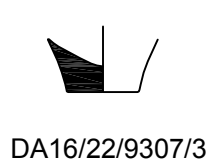

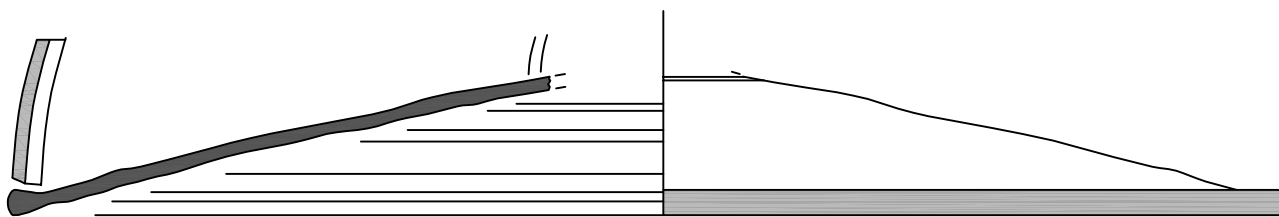
DA16/22/9347/77

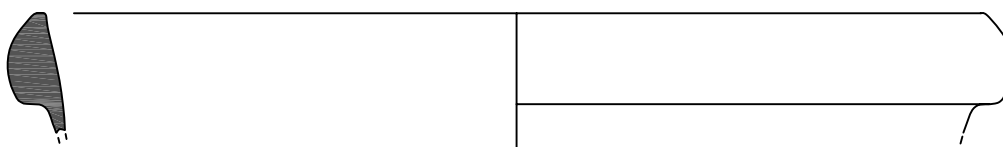
DA16/22/9347/78

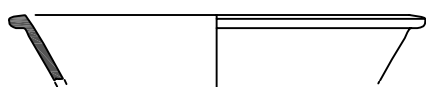

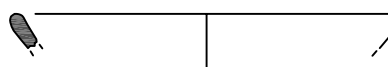
DA16/22/9308/6

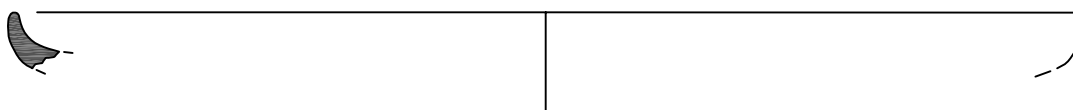
DA16/22/9308/5

DA16/22/9308/1

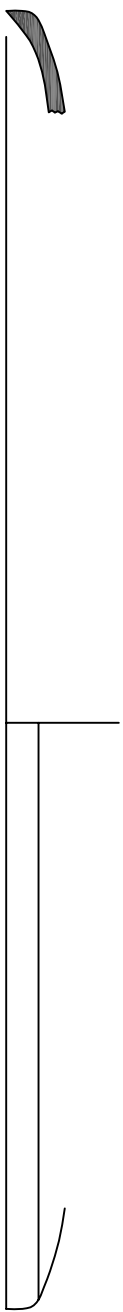

DA16/22/9308/3

DA16/22/9308/2

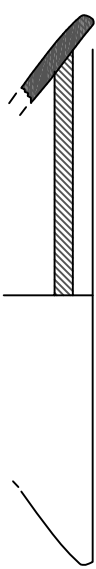

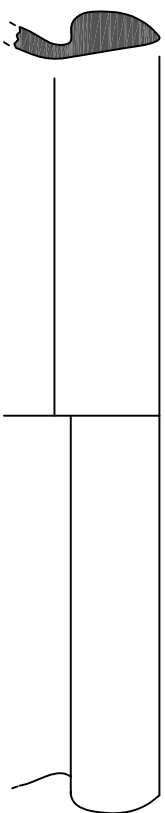
DA16/22/9293/5

DA16/22/9293/17

DA16/22/9293/19

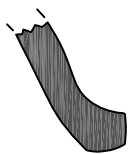

DA16/22/9293/30-31

DA16/22/9293/18

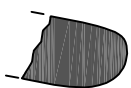

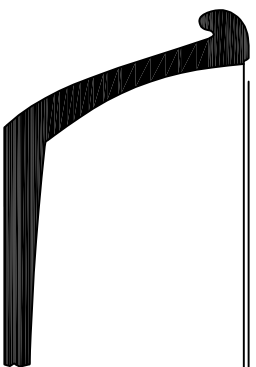
DA16/22/9293/11

DA16/22/9293/32

DA16/22/9293/50

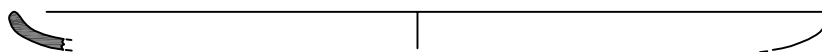

DA16/22/9305/9-12

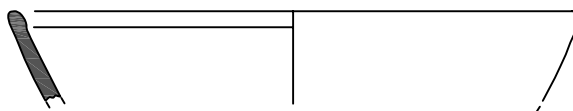
DA16/22/9312/306

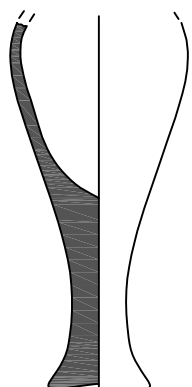
DA16/22/9312/19

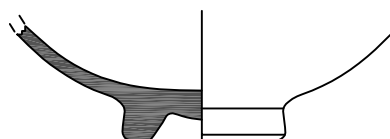
DA16/22/9312/299

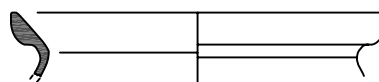
DA16/22/9312/20

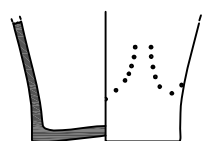
DA16/22/9312/301

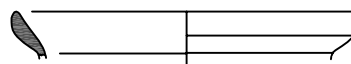
DA16/22/9312/21

DA16/22/9312/27

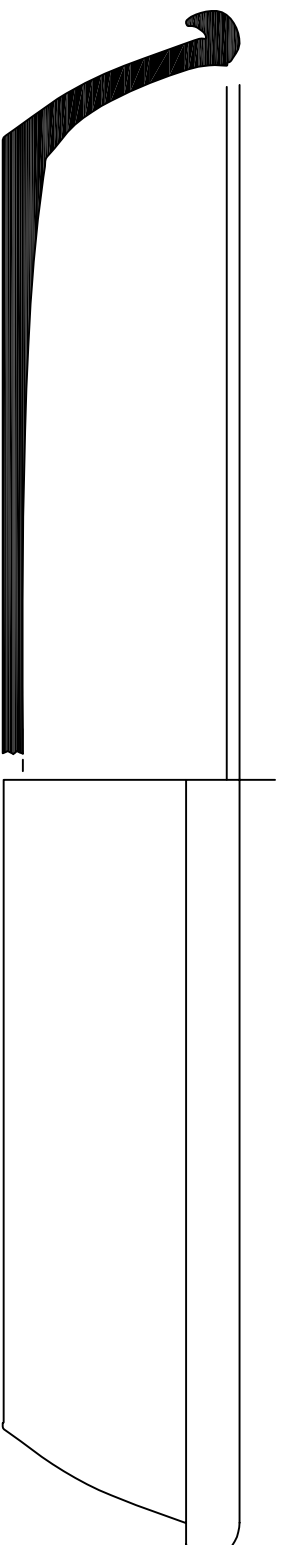

DA16/22/9312/302

DA16/22/9312/25

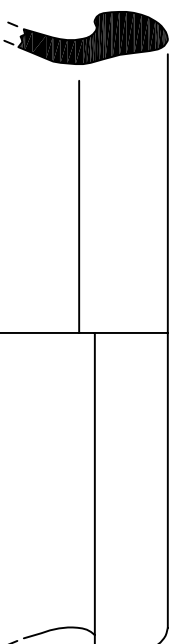
DA16/22/9312/37

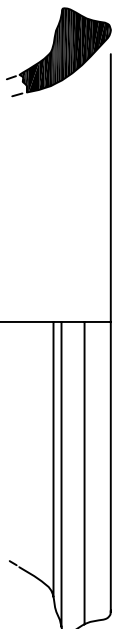
DA16/22/9312/41

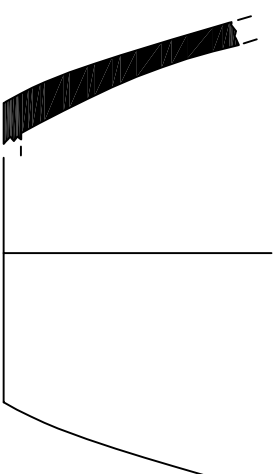
DA16/22/9312/1

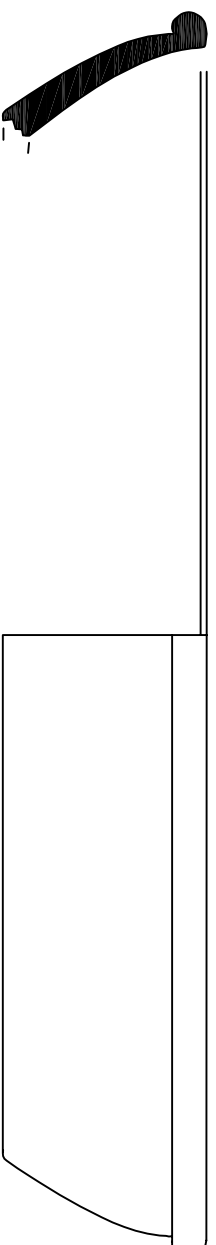
DA16/22/9312/39

DA16/22/9312/9

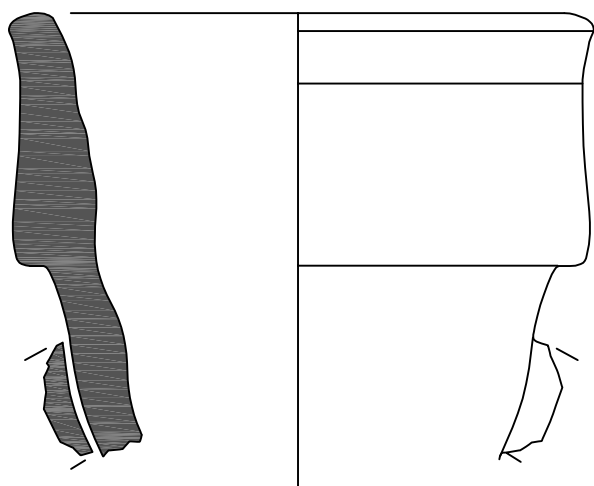

DA16/22/9312/45

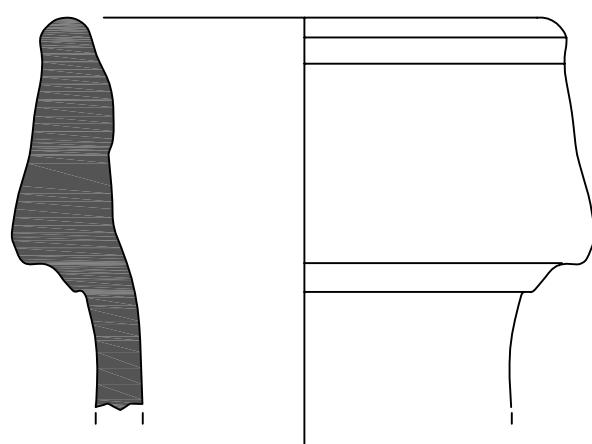

DA16/22/9312/43

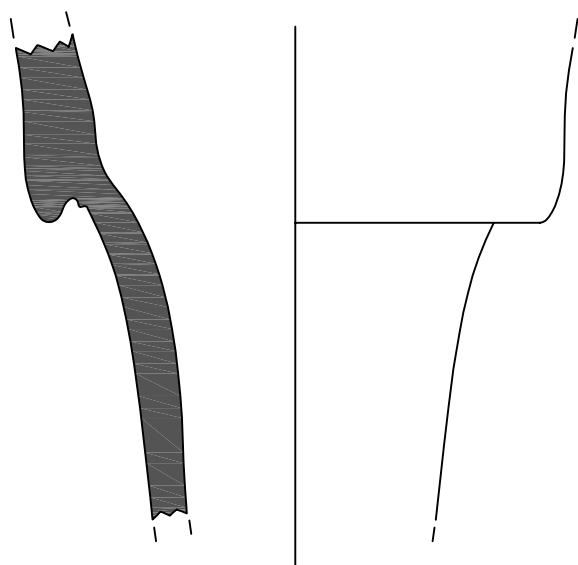

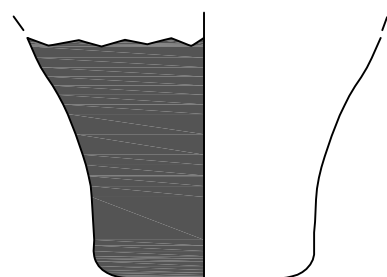
DA16/22/9312/143

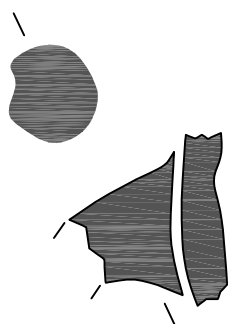
DA16/22/9312/144

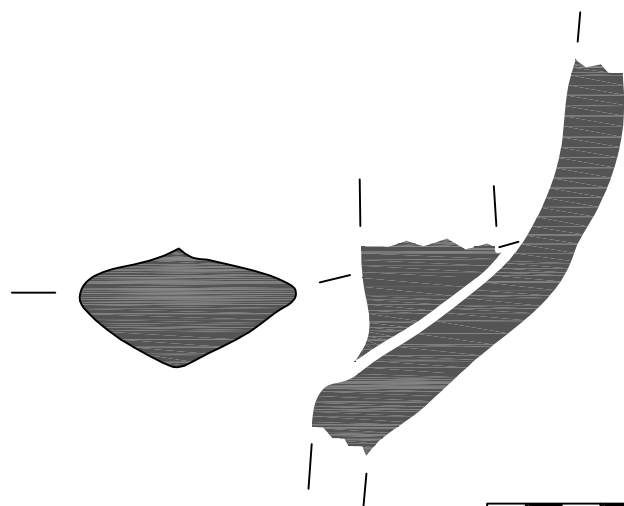
DA16/22/9312/145

DA16/22/9312/31

DA16/22/9312/289

DA16/22/9312/69

